

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

М.Р. БҶРИЕВА, Д.Н. ЭГАМОВА

ДУНЁ АҲОЛИСИ: РИВОЖЛАНИШ
ЖАРАЁНЛАРИ

(Ўқув қўлланма)

Самтларов А.У.
Белгисиз келтирилган.
12.02.09 йили.
Тошкент.
Ўзбекистон Республикаси.
Фанлар Академияси.

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2008

Мазкур ўқув қўлланмада дунё аҳолиси динамикасидаги ўзгаришлар, унинг ҳудудий жойлашиши, омиллари, такрор барпо бўлиши, жинсий ва ёш таркиби, дунёдаги асосий ирқлар, демографик башорат, ҳозирги замон глобал муаммолари ҳақида маълумотлар келтирилган. Қўлланма олий ва ўрта махсус таълим ўқув юртлари ўқитувчилари, талабалари, магистрлар, аспирантлар, илмий ходимлар, аҳолишунос мутахассисларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Р.А. УБАЙДУЛЛАЕВА, иқтисод фанлари доктори, академик

Тақризчилар:

С. СОЛИЕВ, география фанлари доктори, профессор
Д. ОРТИҚОВА, иқтисод фанлари доктори

ISBN 978-9943-09-619-6

© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2008 йил.

*Ўзбекистон Миллий университетининг
90 йиллигига бағишланади*

Сўз боши

✓ Сайёрамиз аҳолисининг сони XXI асрнинг бошларида 6,5 миллиардга етди ва демографик башоратларга кўра 2015 йилгача дунё аҳолиси ҳар йили 86 миллион кишидан кўпайиб борар экан. Аҳолининг бундай суръат билан кўпайиши бутун ер шари бўйича олиб қараганда, ташвишли эмас, чунки ҳозирги даврда дунёда аҳоли зичлиги ўртача 1 км² га 48 кишини ташкил қилади. Лекин ер юзида аҳоли бир текис тақсимланмаган, шундай жойлар борки 1 км² га 1000, 2000 ва ундан ортиқ киши туғри келади ва аксинча, 1 км² да 2-3 киши яшовчи ҳудудлар ҳам мавжуд. Умуман олганда, дунё аҳолиси билан боғлиқ қатор муаммолар демографик вазият билан боғлиқ ва у аҳоли сони динамикаси, жойлашуви, такрор барпо бўлиши ва жинсий ва ёш таркиби каби жараёнларда ифодаланади.

✓ Ҳозирги тақдим этилаётган қўлланмада эрамиз бошидан то XXI аср бошларигача (2005 йил) даврда дунё ҳудудлари ва давлатлар бўйича аҳоли сони динамикаси, жойлашуви ва омиллари, такрор барпо бўлиш жараёни ҳамда аҳолининг миллий ва ирқий таркиби ҳақидаги маълумотлар динамикаси тузилган ва улар таҳлил қилиниб, ҳудудий жиҳатлари алоҳида кўрсатилган. Шунингдек, қўлланмада 2050 йилга қадар сайёрамизнинг демографик башорати келтирилган ва аҳоли кўпайиши билан боғлиқ давримизнинг глобал муаммолари ўрганилган.

✓ Таъкидлаш жоизки, дунё аҳолиси сони динамикаси, жойлашуви, табиий кўпайиши ҳамда ирқий таркиби ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган дастлабки ўзбек тилидаги рисола республикада аҳолишунос олим Г.Р.Асанов томонидан 1969 йилда чоп этилган эди. Табиийки, ўтган вақт ичида дунё аҳолиси сони динамикаси ва жойлашувида қатор ўзгаришлар содир бўлди ва ҳозирги қўлланмада давр талаби ҳисобга олинди, демографик жараёнлар атрофлича таҳлил қилинди. Бошқача қилиб айтганда, бу кўрсаткичларнинг ҳар бири алоҳида муаммо тарзида гавдаланади.

✓ Аҳоли сони динамикаси – ижтимоий-иқтисодий ривожланиш динамикасининг ажралмас қисмидир. Ҳар қандай ҳудудни, давлатни ёки халқни сиёсий-иқтисодий, ижтимоий жиҳатларини ўрганиш

унинг аҳолисини ўрганишдан бошланади. Аҳоли динамикасининг кўрсаткичлари демографик жараёнлар (туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш, оила) ва уларнинг шаклланиш қонуниятларини билишда, аҳоли сиёсатини ишлаб чиқишда ҳамда халқ хўжалигининг ривожланиш дастурларини тузиш учун зарур илмий асос саналади. Ер куррасида инсон аждодининг дастлабки вакиллари (Homo Sapiens) шаклланишидан то ҳозирги даврга қадар аҳоли сони динамикасида ўзгаришлар кузатилади. Улар дунё давлатларида турли омиллар таъсирида содир бўлиш билан бир қаторда, баъзи муаммоларга ҳам сабаб бўлади.

Аҳолининг жойлашуви, деганда эса инсонларнинг турли худудлар, давлатлар бўйича тақсимланиши тушунилади. Ер шари аҳоли жойлашувида умумий қонуниятлар мавжуд. Улар жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ҳар бир босқичида ўзига хос мазмунда шаклланган. Дунё аҳолиси жойлашувидаги асосий омил инсон яшashi учун зарур бўлган табиий шароит ва биологик ресурслардир. Фан ва техниканинг ривожланиши, шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва кўпайиб бориши, транспорт хизматларининг шаклланиши ҳам дунё аҳолисининг жойлашувидаги асосий омиллардан ҳисобланади. Дунё худудлари бўйлаб аҳоли жойлашуви шу худудларга хос алоҳида қонуниятлар асосида содир бўлади. Мазкур қонуниятлар худуднинг табиий шароити, бойликлари, биологик ресурслари, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, урбанизация даражаси, жаҳон меҳнат тақсимоотида тутган ўрни каби омиллар заминида шаклланади. Аҳолининг дунё худудларида жойлашуви хусусиятлари, омиллари ва муаммоларини мунтазам ўрганиб бориш мазкур худудларда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ривожлантириш ҳамда жамиятни худудий бошқаришда муҳим аҳамият касб этади.

✓ Ер куррасида аҳоли сони динамикаси ва жойлашувида бўлган ўзгаришлар, биринчи навбатда, аҳолининг такрор барпо бўлиши (туғилиш, ўлим ва табиий кўпайиш жараёнларининг йиғиндиси) билан боғлиқ. Аҳолининг такрор барпо бўлиши ер юзидаги давлатларда кескин фарқ қилади. Жамият тараққиётининг бугунги босқичида бир гуруҳ давлатларда, ҳозирги авлод вакилларининг сони, кутилаётган авлод вакиллари сонидан бирмунча камроқ. Бундай ҳолат мазкур давлатларда келажакда аҳоли сонининг камайиб кетишига олиб келади ва қатор демографик, иқтисодий ва ижтимо-

ий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Иккинчи гуруҳ давлатларда эса ҳозирги авлод вакиллариининг сонидан келажакда қутилаётган авлодлар сони юқори бўлади. Бундай вазиятда аҳоли сони кўпайиб боради. Аҳолининг кўпайиб бориши ҳам баъзи давлатларда қатор иқтисодий муаммоларни бартараф этиш зарурлигини такозо этади.

Аҳолининг такрор барпо бўлишига бевосита боғлиқ ҳолда унинг жинсий ва ёш таркиби ҳам шаклланади. Аҳолининг бугунги жинсий ва ёш таркиби, кечаги аҳоли такрор барпо бўлиши хусусиятларининг натижаси, эртанги аҳоли такрор барпо бўлишининг эса асосидир. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби дунё давлатларида турлича шаклланган. Бир қатор давлатларда аҳоли таркибида болалар (0-14 ёш) салмоғи юқори (40-50%), қариялар (65 ва ундан катта ёшдагилар) салмоғи паст (7%дан кам) бўлса, бошқа бир қатор мамлакатларда эса болалар салмоғи паст (15-20%) ва қариялар салмоғи эса юқори (7-30%) бўлади. Ҳар иккала ҳолат ҳам ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланишда ўзига хос муаммоларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Аҳолининг жинсий таркиби жаҳон давлатларида аёллар ва эркакларнинг турмуш тарзи, ижтимоий ҳаётда тугган ўрни, бахтсиз ҳодисалар, урушлар ва миграция таъсирида шаклланади ҳамда ўзаро фарқ қилади. Жинсий мутаносиблик ниқоҳ ва оила муносабатларининг шаклланишида ижобий аҳамиятга эгадир.

Жамият тараққиётининг бугунги босқичида ер шаридаги турли халқлар (этнос), миллатлар, иркий гуруҳлар сони динамикаси ва жойлашувида аҳоли такрор барпо бўлиши хусусиятлари, консолидация ва ассимиляция жараёнларига боғлиқ ҳолда маълум ўзгаришлар содир бўлмоқдаким, улар кўпчиликнинг эътиборини тортади. Сайёрамизнинг XXI асрнинг биринчи ярмига қадар бўлган демографик башоратида дунёнинг баъзи ҳудудларида аҳоли сони секинлик билан кўпайиб бориши, баъзи ҳудудларида аҳоли сони кўпайишдан тўхташи, яна бир гуруҳ давлатларда эса аҳоли сонининг кўпайиши нисбатан жадалроқ кечиши қайд этилган. Ҳозирги кунда дунё аҳолиси сонининг ўзгариб бориши билан боғлиқ глобал иқтисодий, демографик ва экологик муаммолар мавжуд. Уларнинг ечими дунё аҳолиси сони, таркиби, жойлашуви ва унинг омилларини, ҳудудий хусусиятларини атрофлича ўрганишни такозо этади.

Қўлланмани тайёрлашда кейинги йилларда чоп қилинган адабиётлар, статистик гуҳамлар, дунё аҳолиси бўйича тадқиқот олиб бораётган нуфузли ташкилотлар маълумотларига таянилди. Ушбу қўлланмада аҳолининг дунё бўйлаб жойлашуви ва унинг омиллари ҳамда дунёнинг демографик башорати ва глобал муаммолари бўлимларини ёзишда қисман З.Раимжонов материалларидан ҳам фойдаландик.

ДУНЁ АҲОЛИСИ СОНИ ДИНАМИКАСИ

✓ Ер шарида инсоннинг пайдо бўлиши ҳақида илмий адабиётда турлича қарашлар мавжуд. Кўпчилик антрополог олимлар фикрича, сайёрамизда бундан 5-7 миллион йил аввал инсоннинг дастлабки аجدодлари (австралопетиклар) Африка ва Осиёнинг тропик ва экваториал зоналарида яшаганлар. Кейинчалик 2-3 миллион йил илгари австралопетиклардан энг қадимги инсонлар – архатроплар шаклланган ва улар Шарқий Африкада истиқомат этганлар. Бундан 600-700 минг йил муқаддам инсоннинг энг қадимги аجدоди бўлган архантроплар палеантропларга, питекантропларга ва неандерталларга айланганлар ва Жануби-Шарқий ҳамда Жануби-Ғарбий Осиёга тарқалганлар. Ниҳоят, бундан тахминан 40-50 минг йил илгари инсоннинг онгли (*Homo Sapiens*) аждоди шаклланган. Онгли инсоннинг пайдо бўлиши мезолит даврига тўғри келади.

✓ Аҳоли сони ҳақидаги маълумотларга кўра, эрамыздан олдинги даврда ер шарида бор-йўғи бир неча юз минг киши, бирмунча аниқроқ маълумотлар бўйича эса эрамыздан 7 минг йил олдин ер шарида 10 миллионга яқин аҳоли яшаган экан ва улар ҳар 1000 йилда тахминан 10-20 % дан кўпайиб борган ҳолос. Аҳолини бундай секин кўпайиши аҳоли ўртасида ўлим ҳолларининг юқорилиги билан изоҳланади. Ушбу даврда аҳоли ўртасида ўлимнинг умумий коэффициентлари 50 % ва ундан юқоғи бўлган, бошқача қилиб айтганда, ҳар 1000 аҳолидан 50 таси ҳаётдан кўз юмган. Айниқса, болалар ўлими юқори бўлган. Аҳоли очликдан, касалликлардан ва қабилалараро бўлиб турган тўқнашувлардан кўпроқ ҳалок бўлган. Аҳолининг ўртача умр кўриши 20 йилдан ошмаган.

✓ Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, жамият тарихида ҳар бир даврда аҳолининг кўпайиши ва ривожланиши, ўша даврнинг ишлаб чиқариш усули ва муносабатларига, турмуш даражасига, яшаш шароитларига бевосита боғлиқ бўлган. Жамият ривожланишининг биринчи босқичида ер юзи бўйича аҳолининг кўпайиши жуда секин борган. Аҳоли сонининг кўпайиб боришида ва жойлашувида қабилалар жойлашган масканларнинг табиий шароитлари, сув ресурслари ва иқлими асосий омил ҳисобланган. Турли табиий офатлардан баъзи қабилалар қирилиб кетган. Айниқса, совуқ иқлимли, киши узоқ давом этувчи ҳудудларда аҳоли совуқдан, очарчиликдан кўпайиб ҳалок бўлган. Ана шу боис, Евросиёнинг шимолӣ қисмида

аҳоли жуда сийрак жойлашган. Америка ва Австралияда ҳам палеолит даврининг охирларида жуда кам аҳоли истиқомат этган. Табиий шароити инсон яшаши учун қулай, сув ресурслари мавжуд ҳудудларда, яъни Ўрта денгиз атрофларида Шимолий Африка, Евросиё материгининг жанубларида эса аҳоли зичроқ жойлашган.

✓ Ибтидоий жамоа даврида, аҳолининг яшаш шароити жуда оғир эди. Инсонлар ғорларда макон қилганлар. Табиий ғорлар одамлар учун яккаю ягона бошпана вазифасини ўтаган. Энг муҳими қорин тўйғазиш ва бирор-бир жойда тунаш бўлган. Улар овчилик билан кун кўришган, табиий офатларга қарши кураша олмаганлар. Муҳитнинг табиий таъсирига онгли чоралар қўллай билмаслиги сабабли, аҳоли ўртасида ўлим ҳам юқори бўлган. Ибтидоий жамоа даврида аҳолининг ўртача умр кўриши 20-25 ёшни ташкил этган ва ибтидоий давр одамлари ҳозирги давр одамларига нисбатан 3-3,5 марта кам яшаганлар. Шундай бўлса-да, аҳоли сони секинлик билан кўпайиб борган.

✓ Аҳоли кўпайишининг асосий сабаби туғилишнинг юқори даражада (физиологик имконият даражасида) бўлганлигидир. Демак, бир томондан инсоннинг табиий офатлар олдида ожизлиги, ўзаро низолари унинг камайишига олиб келса, иккинчи томондан, туғилишнинг юқори даражадалиги аҳоли сонининг маълум даражада кўпайиб боришига сабаб бўлган. Ибтидоий жамоа даврида Жанубий Осиё, Европанинг жанубий қисмларида, Африка қитъасида аҳоли нисбатан зич яшаган. Евроосиё материгининг шимолий районларида, Австралия ва Америка қитъаларида аҳоли жуда сийрак жойлашган.

✓ Ушбу даврда дунё аҳолиси сони жуда секин кўпайган. Тахминан бундан 15 минг йил илгари мезолит даврининг бошида ер курашида бир неча миллион аҳоли яшаган холос. Неолит даврининг бошида эса дунё аҳолисининг сони 10 миллионга етган. Аҳолининг асосий қисми Жанубий ва Шарқий Осиёда, Африка ва Жанубий Европада жойлашган. Евроосиёнинг шимолий қисмида аҳоли деярли яшамаган. Австралия ва Америка ҳудудларида ҳам жуда кам аҳоли яшаган. Шимолий ва Жанубий Америкада 100-200 минг киши яшаганлиги ҳақида маълумотлар бор.¹

↓ Ибтидоий жамоа даврида туғилиш жуда юқори даражада (1000 одамга нисбатан 45-50 та) бўлиб, бу ҳол эрта никоҳлар ва

¹ Народонаселение мира. М., 1974. С. 4.

тартибсиз оила – никоҳ муносабатлари билан боғлиқ бўлган. Лекин кўпчилик аёллар ўзларининг репродуктив даврини¹ тўла яшай олмаганлар. Уларнинг оғир турмуш шароити, тиббий хизмат-ларнинг йўқлиги ҳаётдан жуда эрта кўз юмишига сабаб бўлган. Кўпчилик аёллар фарзанд кўриш даврида ҳаётдан кўз юмган. Ушбу даврда нафақат аёллар, болалар, эркаклар ўлими ҳам юкори эди. Таъкидлаб ўтганимиздек, улар очликдан, антисанитария ҳолатидан, қабилалараро тўқнашувлардан, ёввойи ҳайвонлар ҳужумларидан, табиий офатлардан ва турли эпидемиялардан ҳалок бўлганлар. Қадимда одамлар гуруҳ-гуруҳ, қабила бўлиб яшаган. Баъзи қулай табиий шароитда яшаган қабилаларда аҳоли сони нисбатан тезроқ ўсган, табиий шароити ноқулай жойда яшаган қабилаларда эса очлик, камбағаллик туфайли аҳоли ўлими юкори бўлиб, аҳоли сони жуда секин кўпайган.

✓ Инсоният тарихида суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши озик-овқатнинг кўпайишига, аҳоли моддий турмуш шароитининг бирмунча яхшиланишига олиб келди. Хусусий мулкнинг пайдо бўлиши синфий жамиятга асос солди. Ибтидоий жамият бағрида феодал ишлаб чиқариш муносабатлари шакллана бошлади. Дунёда цивилизация марказлари пайдо бўлди, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ташкил топа бошлади. Содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар аҳоли ўртасида ўлим ҳолларининг камайишига, ўртача умр кўриш муддатининг бирмунча узайишига сабаб бўлди. Натижада дунё аҳолисининг сони кўпая бошлади. Қадимги Мисрда фиръавнлар даврида 7 миллион, Вавилонда эса 4-5 миллион аҳоли яшаганлиги маълум. Эрамизнинг бошида дунё аҳолиси 200-250 миллионни ташкил этган ва уларнинг 50 миллиони Рим империясида истикомат этган. Аҳолининг яна 40-50 миллиони эса Хитой ва Ҳиндистон ҳудудларида яшаган. Шимоли-Ғарбий Европада эса аҳоли жуда кам – 1 миллион атрофида бўлганлиги қайд этилади.²

✓ Ўрта асрларда ҳам дунё аҳолисининг сони кўпайиб борди. Лекин аҳолининг кўпайиш суръати нисбатан секин бўлган. Биринчи минг йилликнинг охирида дунё аҳолисининг сони 250-300 миллионни ташкил этган бўлса, иккинчи минг йилликнинг ўрталарида бу кўрсаткич 400-500 миллионга етган. Жумладан, Осиёда 250 милли-

¹ Аёлларнинг фарзанд кўриш даври (ўртача 15-49 ёш).

² Уша асар, 7-бет.

он, Европада 65-80 миллион, Америкада 30-50 миллион, аҳоли истиқомат этган. Ушбу даврда баъзи давлатларда босқинчилик, урушлар, хўжаликлар издан чиқиши натижасида аҳоли сонининг камайиб кетганлиги ҳам кузатилади.

✓ Аҳоли сонининг кўпайиб боришида жамиятда ишлаб чиқаришнинг мукамаллашиб бориши, содир бўлган меҳнат тақсимотлари, яъни чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши алоҳида омил ҳисобланади. Эрамиздан 7-8 минг йил олдин Яқин Шарқ худудларида жуда кўп қабилалар овчиликдан чорвачиликка, деҳқончилик қилишга ўта бошладилар. Хўжалик юритишдаги янги шароит қабилалардаги аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни яхшилади, озиқ-овқат захиралари яратилди. Натижада аҳолининг ўлим ҳоллари нисбатан камайди, лекин турли эпидемиялар, хўжаликлар орасида мавжуд урушлар туфайли ўлим ҳамон юқори эди.

✓ Хўжалик юритишнинг янги формаси сабабли, қабилаларнинг бир жойдан иккинчи жойга мунтазам кўчиб юриши бирмунча барҳам топди. Қабилалар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланиши натижасида ўтроқ ҳаётга ўта бошладилар. Бу ҳол эса аёллар аҳолининг бир оз яхшиланиб, туғилишнинг кўтарилишига сабаб бўлди. Туғилишнинг кўтарилиши эса дунё аҳолиси сонининг кўпайиб боришига олиб келди. Ушбу даврда эрта никоҳлар ва кўпболалилик деярли барча аҳолига хос бўлган. Лекин синфий жамиятнинг пайдо бўлиши билан туғилишга салбий таъсир этувчи баъзи омиллар ҳам шакллана бошлади. Масалан, қулдорлик даврида қуллар, аскарлар аҳолининг такрор барпо бўлиши жараёнида иштирок этмасдилар. Шунингдек, баъзи диний қарашлар, масалан буддизм, инсон руҳини гуноҳлардан қутқариш мақсадида, никоҳсизлик ва фарзандсизлик ҳолатларини қўллаб-қувватларди.

Ишлаб чиқариш кучларининг янада такомиллашуви аҳоли ўртасида синфлар ва давлат пайдо бўлишига олиб келди. Жамият аста-секин ибтидоий тузумдан қулдорлик даврига (синфий жамиятга) ўтди. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти ривожлана бошлади. Жамият тараққиётидаги бу ўзгаришлар аҳолининг ибтидоий тузум даврига нисбатан анча тез эди. Бунинг асосий сабаби туғилишнинг юқорилигидир. Туғилишнинг юқорилиги эса ўз навбатида, аёлларнинг эрта никоҳга кириши, туғилишнинг чекланмаганлиги ҳамда кўпболаликни халқ, давлат ва

дин томонидан қўллаб-қувватланиши билан боғлиқ эди. Лекин қўлдорлик тузуми даврида аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари анча юқори бўлган. Сабаби, кўпгина кишлоқ ва шаҳарларда аҳолининг жуда зич жойлашуви ва гигиена-санитария шароитларнинг йўқлиги туфайли юқумли касалликларнинг кенг тарқалганлигидир.

✓ Аҳоли ўртасида маданиятнинг ривожланиши, қадимий цивилизация марказларининг пайдо бўлишига олиб келди. Ушбу маданият марказлари ер куррасининг суғориладиган ҳудудларида (Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа ҳудудлар) шаклландилар.

Қадимги Мисрда фиръавнлар даврида 7 миллион аҳоли яшаган деб тахмин этилади. Дунё ҳудудларида умумий аҳоли сони эрамыздан аввалги 5 минг йилликда 30 миллион атрофида бўлган. Ана шу даврда ер юзида аҳоли жойлашувининг ҳозирги ареаллари пайдо бўлган.

Инсоннинг яшаш учун кураши бориб-бориб, жамият тараққиётида ижобий (прогрессив) ўзгаришларга олиб келди. Ишлаб чиқариш кучлари ривожлана бориб, кишилар дастлаб чорвачилик, кейинроқ эса деҳқончилик билан шуғулланишга ўтдилар, очликка, касалликларга қарши кураш бошладилар. Энди улар меҳнат қилиб, моддий маҳсулотлар яратадилар. Ҳунармандчилик, савдо ривожланди ва шаҳарлар пайдо бўла бошлади. Инсон ҳаётидаги бу ижобий ўзгаришлар уларнинг ҳаёт шароитини яхшилади.

Синфий жамиятнинг шаклланиши, дунё ҳудудларидаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишидаги фарқлар, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнига бевосита таъсир кўрсатди. Баъзи ҳудудларда ёппасига тарқалган эпидемиялар ва урушлар оқибатида аҳоли ўртасида ўлим ниҳоятда юқори бўлган, кишлоқлар аҳолисиз қолган. Ушбу давр учун аҳоли такрор барпо бўлишида ибтидоий жамиятдагидек, умумий бир хусусият – туғилишнинг юқорилиги сақланиб қолган эди. Қўлдорлик тузумидагидек, кўпбалалилик нафақат урф-одатлар, балки давлат сиёсати, дин, айниқса, ислом ва индуизм томонидан ҳам қўллаб-қувватланар эди.

✓ Инсоният тараққиёти тарихидаги дастлабки “Маданий-техник революция” ишлаб чиқариш кучларининг янада ривожланишига сабаб бўлди. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланди. Бу ҳол эса ўз навбатида дунё аҳолиси сонининг кўпайишига олиб келди.

✓ Эрамизнинг бошларида ер шари аҳолисининг сони 200-250 млн. киши атрофида эди. Юқорида қайд этилганидек, аҳолининг асосий қисми Рим империяси, Хитой ва Ҳиндистонда жойлашган.

1-жадвал

✓ Дунё аҳолисининг кўпайиши (млн. киши ҳисобида)*

Сана, йиллар	Дунё аҳолиси	Сана	Дунё аҳолиси
Милоднинг боши	252	1910	1755
400	205	1920	1811
800	224	1930	2070
1000	305	1940	2295
1200	400	1950	2527
1500	440	1960	3060
1600	578	1970	3727
1700	680	1980	4430
1750	728	1993	5510
1800	954	2000	6000
1850	1248	2005	6464
1900	1630	2025**	8039

* Алисов Н.В., Хорев Б.С. Экологическая и социальная география мира. М., 2000. С.92; Демографический энциклопедический словарь. М., 1985. С.72; Народонаселение мира 1998. Фонд ООН в области народонаселения, 2004 World Population Data Sheet, UNFPA; Народонаселение мира в 2005 году. World Population Data Sheet, UNFPA.

** БМТ баҳорати.

✓ XI-XV асрларда дунё аҳолисининг маълум қисми юз берган катта урушлар туфайли қирилиб кетди. Айниқса, бу урушлардан Шарқий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатлари аҳолиси катта талафот кўрди. Урушлар нафақат аҳолининг бевосита қирилиб кетишига, балки хўжаликларни, ишлаб чиқаришни издан чиқариш ҳисобига содир бўлган очарчилик сабабли ҳаётдан бевақт куз юмишларига олиб келган.

✓ Агар дастлабки 500 йилда (1000-1500 йиллар) ер юзи аҳолиси 135 миллионга кўпайган бўлса, 1500-1750 йилларда ёки 250 йилда эса бу кўрсаткич 288 миллионни ташкил қилди, яъни аҳолининг ўсиши 2 марта тезлашди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, аҳолининг ўсиши янада тезлашди.

✓ Дунё аҳолисининг 1000 йилдан 2005 йилгача бўлган ўсишига назар ташласак, аҳоли энг тез кўпайган давр XX асрдир. 1900-1950 йилларда ер шари аҳолиси ҳар йили ўртача 0,90% дан кўпайган бўлса, 1950-2000 йилларда бу кўрсаткич 1,75% га етди.

12

Сайёраминг аҳолисининг кўпайиб бориши унинг алоҳида худудлари бўйича ҳам фарк қилади (2-жадвал).

✓ Европа аҳолиси. Европада милоднинг бошларида 35 миллион аҳоли яшаган, холос. Дастлабки 1000 йил давомида, яъни милоднинг бошидан X асрга қадар аҳоли фақат 10 миллионга кўпайган.

2-жадвал

✓ Дунё аҳолисининг худудий тақсимланиши*

Худудлар	Аҳоли сони млн. киши				Аҳоли салмоғи, %			
	Эраминг боши	1000 й.	2000 й.	2005 й.	Эраминг боши	1000 й.	2000 й.	2005 й.
Дунё бўйича	230	305	6055	6464	100	100	100	100
Осиё	155	195	3585	3831	67,4	63,9	59,3	59,3
Европа	35	45	510	524	15,2	14,8	8,4	8,1
Африка	30	40	790	906	13,0	13,1	13,0	14,0
МДХ мам-лакатлари	5	10	290	278	2,2	3,3	4,8	4,3
Америка	4	14	850	892	1,8	4,6	14,0	13,8
Австралия ва Океания	1	1	30	33	0,4	0,3	0,5	0,5

* Симагин Ю. А. Территориальная организация населения. М. 2004. С.45; Бобурин В. Л. Эволюция российских пространств, от большого взрыва до наших дней, М: УРСС, 2002; Народонаселение мира в 2005 году. World Population Data Sheet, UNFPA, 2005. P.131-134.

✓ Фан-техниканинг ривожланиши туфайли Европада ишлаб чиқаришда қўл кучи ўрнига техникадан фойдаланиш аҳоли ижтимоий-иқтисодий шароитининг маълум даражада яхшиланишига олиб келди. Аҳоли сони олдинги даврларга нисбатан тезроқ суръат билан кўпая борди. Лекин Европанинг баъзи худудларида тарқалган эпидемиялар (1624, 1639 йиллардаги вабо), очарчиликлар (Италияда 1739-1741 йиллардаги картошка очарчилиги) ва урушлар (Туркия ва Болқон уруши XVI асрда; 1618-1648 йиллардаги 30 йиллик уруш, 12 йил давом этган испан мероси учун уруш 1701-1713 йиллар) аҳоли сонининг кўпайиб боришига салбий таъсир этган албатта. Шунингдек, Европа аҳоли сони динамикасига эмиграция ҳам таъсир кўрсатди. Американинг кашф этилиши жуда кўп испанлар, португаллар, инглизлар, голландлар ва французларнинг Америкага кўчиб кетишига сабаб бўлган. XVI-XVIII асрларда Европадан Америкага 2 миллиондан кўп аҳоли кетган.

Шундай бўлса-да Европа аҳолиси XVI-XVIII асрларда олдинги даврларга нисбатан юқори суръат билан кўпайиб борган. Масалан, 1700 йили Европа аҳолиси тахминан 100 миллион киши бўлса, 1800 йилда бу кўрсаткич 150-160 миллионга етган. Франция, Англия, Германия ва Испания Европада аҳоли энг кўп давлатлардан саналган.

XIX аср Европа аҳоли такрор пайдо бўлишида янги бочкичга ўтган. Ўлимнинг камайиб бориши, аҳоли ўртача умр кўриш муддатининг узайиши ва туғилишнинг нисбатан юқори даражада сақланиб туриши натижасида аҳолининг табиий кўпайиши юқори даражага чикди. Ушбу даврда Европада туғилишнинг умумий коэффициенти 40-35%, ўлим эса 20-25% атрофида бўлган. Аҳоли табиий ўсиши ҳар 1000 кишига 15-20 кишини ташкил этган. Юқорида қайд этилганидек, Европадан Америкага аҳоли эмиграциясининг кўпайиши, Франция императори Наполеоннинг урушлари аҳоли сонининг ўсиш суръатини бирмунча камайишига олиб келганди. Лекин аҳоли табиий кўпайишининг юқорилиги туфайли Европа аҳолисининг умумий сони динамикасида кескин камайиш кузатилмайди. XIX асрда Европадаги кўп сонли аҳолига эга бўлган Франция, Буюк Британия, Германия давлатларининг аҳолиси 1,5 - 2 баробарга кўпайган.

XX аср Европа аҳолисининг такрор барпо бўлишида янги боскич бўлди. Европадаги қатор давлатларда XX асрнинг иккинчи ярмида туғилиш кескин камайиб борди. Туғилиш билан бир қаторда ўлим ҳоллари ҳам қисқарди. Аҳолининг такрор барпо бўлишида янги демографик ўтиш даври бошланди. Яъни аҳоли такрор барпо бўлишининг кенгайган туридан, қисқарган, аҳоли такрор барпо бўлиш турига ўтди, яъни туғилиш кескин камайди. Натижада Европада аҳоли сонининг ўсиш суръати бирмунча секинлашди.

✓ 1900-1950 йилларда Европа аҳолиси ҳар йили ўртача 1,8 миллион атрофида кўпайган бўлса, 1970-2000 йилларда эса бу кўрсаткич 1,2 миллионни ташкил этган. Ҳозирги даврда (2005 й.) Европа аҳолиси 728 миллионга етган ва бу кўрсаткич дунё аҳолисининг 11,3 фоизини ташкил этади¹.

✓ Африка аҳолиси сонининг кўпайиб боришида унинг табиий шароити билан бир қаторда ижтимоий аҳоли ҳам асосий омил ҳисобланади. Бу қитъа аҳолиси, асосан, Ғарбий Судан ва Шарқий

¹ Европа ҳудудида жойлашган МДҲ давлатлари аҳолиси билан.

Африка аҳолиси ҳисобига бирмунча кўпайган. Шарқий Африкада араб султонликлари ташкил топиб, Осиё давлатлари, айниқса, Хиндистон билан савдо-сотик ривожланди.

3-жадвал

✓ Европа давлатларида аҳоли сони динамикаси*

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Шарқий Европа	236525	311297	303	297,3	223,7
Болгария	7251	8862	8,5	7,7	5,1
Белоруссия	7709	9611	10,0	9,8	7,0
Венгрия	9338	10711	10,0	10,1	8,3
ГДР	18387	16737	--	--	--
Молдавия	2290	3968	4,3	4,2	3,3
Польша	24824	35578	38,6	38,5	31,9
Руминия	16311	22201	22,4	21,7	16,8
Россия Феде- рацияси	101438	138365	144,4	143,2	111,8
Словакия	12389 ¹	15311 ¹	5,4	5,4	4,6
Чехия			10,3	10,2	8,5
Украина	36588	49953	49,1	46,5	26,4
Жанубий Евро- па	108515	138790	145,2	149,4 ²	138,7 ³
Албания	1230	2671	3,4	3,1	3,5
Андорра	6	45	0,07	--	--
Босния ва Гер- цеговина	--	--	3,4	3,9	3,2
Греция	7566	9643	10,9	11,1	10,7
Испания	27868	37542	39,8	43,1	42,5
Италия	46769	56434	57,8	58,1	50,9
Македония	--	--	2,0	2,0	1,9
Мальта	312	364	0,39	0,40	0,43
Португалия	8405	9766	10,0	10,5	10,7
Сан-Марино	13	21	0,03	--	--
Сербия ва Чер- ногория	--	--	--	10,5	9,4
Словения	--	--	2,0	2,0	1,6
Хорватия	--	--	4,7	4,6	3,7
Югославия ²	16346	22304	10,7	--	--
Ғарбий Европа	123259	153727	184	185,9 ⁵	185,5 ⁵
Австрия	6935	7549	8,1	8,2	8,1
Бельгия	8639	9852	10,3	10,4	10,3
ГДР	50809	61561	--	--	--
Германия	--	--	--	82,7 ⁴	78,8 ⁴
Лихтенштейн	14--	26	0,03	--	--

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2007 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Люксембург	296	364	0,45	0,46	0,72
Монако	—	26	0,03	—	—
Нидерландия	10114	14150	16,0	16,3	17,1
Франция	41736	53880	59,2	60,5	63,1
Швейцария	4694	6327	7,2	7,3	7,3
Шимолий Европа	78141 ^о	89900 ^б	96,0	95,8 ^г	105,6 ^г
Буюк Британия	50616	5614	60,0	59,7	67,1
Дания	4271	5123	5,4	5,4	5,9
Ирландия	2969	3401	3,8	4,1	5,8
Исландия	143	228	0,29	0,29	0,37
Латвия	1994	2529	2,4	2,3	1,7
Литва	2573	3420	3,7	3,4	2,6
Норвегия	3265	4086	4,5	4,6	5,4
Финляндия	4009	4780	5,2	5,2	5,3
Швеция	7014	8310	8,9	9,0	10,1
Эстония	1097	1474	1,4	1,3	1,1

* Народнонаселение стран мира. М., 1974. С.26; Население мира. М., 1989. С.12-13; Население мира 2005. World Population Data Sheet, UNFPA, 2005. P.133.

¹ Чехия ва Словакия биргаликда (Чехословакия).

² Югославия XX аср охирида Босния ва Герцеговина, Хорватия, Сербия ва Черногория, Словенияга булинган.

³ Андорра, Гибралтар, Муқаддас Пристол ва Сан-Марино билан биргаликда.

⁴ ГДР ва ГФР 1990 йилда бирлашиб, ягона Германия давлати тузилди.

⁵ Лихтенштейн ва Монако биргаликда.

⁶ Мэн, Норманд, Фарер ороллари биргаликда.

⁷ Норманд, Мэн, Фарер ороллари биргаликда.

Иккинчи минг йилликда Африка халқининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида яна кескин ўзгаришлар содир бўлди. Африканинг европаликлар томонидан мустамлакага айлантирилиши натижасидаги урушлар, африкаликларнинг қул қилиб сотилиши, уларнинг оғир турмуш шароити, очлик, иссиқ иқлим шароитида турли юқумли касалликларнинг тез-тез тарқалиб туриши натижасида аҳоли ўртасида ўлим кўрсаткичлари юқори даражада бўлган. 1650-1800 йилларда Африка аҳолиси тахминан 100 миллиондан, 90 миллионга тушган.

XVI-XVII асрларда Африкадан негрларнинг қул қилиб, Америкага олиб кетилиши ҳам Африка қиъаси аҳолиси сонига салбий таъсир этган. Айниқса, Шимолий Америкадаги инглиз колонияларига Африкадан миллионлаб негрларни қул қилиб ҳайдаб келишган. 1680-1786 йилнинг ўзида Шимолий Америкага Африкадан

2 миллион негрлар келтирилган. Натижада Африканинг Ангола, Мозамбик ва Ғарбий Судан каби давлатларида аҳоли жуда камайиб кетган.

ХІХ асрга келиб, Африканинг ижтимоий-сиёсий аҳволи бир-мунча яхшиланди. Қатор давлатлар мустамлака тузумидан озод бўлди. Дунёда инсон ҳуқуқларини, миллатлар манфаатини ҳимоя этиш ташкилотлари ташкил топиб, фаолият кўрсата бошлади. Африка ҳалқларининг ҳимоя этилиши бошланди. Уларга тиббий ёрдам кўрсатишга, билим олишларига имкониятлар яратилди. Натижада китъа аҳолиси ўртасида ўлим ҳоллари камайди. Туғилишнинг юкори бўлиши ва ўлимнинг камайиши Африка аҳолисининг тез суръатлар билан кўпайишига олиб келди. 1900 йил Африка аҳолиси тахминан 130 млн.ни ташкил этган. 1900-2000 йилларда эса китъада аҳоли сони 6 марта кўпайди ва 790 миллионга етди. ХХ аср Африка аҳолисининг энг юкори суръат билан кўпайган давридир.

4-жадвал

Африка давлатларида аҳоли сони динамикаси*

Давлатлар	1950 й. (млн)	1980 й. (млн)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Шимолий Африка	51798	109093	177	190,9 ¹	311,9 ¹
Ғарбий Сахрон Кабир	14	135	0,25	—	—
Жазир	8753	18666	31,0	32,9	49,5
Ливия	1029	3043	5,2	5,9	9,6
Марокаш (Иффи билан)	8953	20050	29,2	31,5	46,4
Миср	20330	42126	69,8	74,0	125,9
Судан	9190	18681	31,8	36,2	66,7
Тунис	3530	6392	9,7	10,1	12,9
Ғарбий Африка	67326 ²	149397 ²	240 ³	264,1 ⁴	588 ⁴
Бенин	2046	3424	6,6	8,4	22,1
Буркина-Фасо	3652	6145	12,3	13,2	39,1
Гамбия	331	601	1,4	1,5	3,1
Гана	4242	11542	19,9	22,1	40,6
Дагомея	3245	5407	7,6	9,4	23,0
Либерия	855	1845	3,2	3,3	10,7
Кабо-Верде	148	296	—	0,5	1,00
Кот-д'Ивуар	33241	8172	—	18,2	34,0
Мадротанга	796	1631	2,7	3,1	7,5
Мали	3850	7095	11,0	13,5	42,0

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Нигер	2868	5311	10,4	14,0	50,2
Нигерия	32935	80556	126,6	131,5	258,1
Сенегал	2500	5703	9,7	11,7	23,1
Сьерра-Леоне	2198	3296	5,4	5,5	13,8
Того	1329	2554	5,2	6,1	13,5
Гвинея-Бисау	505	809	1,2	1,6	5,3
Шарқий Африка	63358 ⁵	142241 ⁵	252	290,1 ⁶	683 ⁶
Бурунди	2456	4121	6,2	7,5	25,8
Жибути	103	355	0,64	0,8	1,5
Замбия	2440	5834	9,8	11,7	22,8
Зимбабве	2415	7096	11,4	13,0	15,8
Кения	5822	16667	29,8	34,3	83,1
Комор ороллари	173	381	0,60	0,8	1,7
Мадагаскар	4428	8704	16,4	18,6	43,5
Майотта	--	--	0,17	--	--
Малави	2821	6046	10,5	12,9	29,5
Мозамбик	5710	12123	19,4	19,8	37,6
Морис	--	--	1,2	--	--
Реюньон	257	508	0,72	0,8	1,1
Руанда	2125	5162	7,3	9,0	18,2
Сейшель ороллари	34	63	0,08	--	--
Сомали	1083	4019	7,5	8,2	21,3
Танзания:	7886	18580	41	36,2	66,8
Уганда	4762	13106	24,0	28,8	126,9
Эритрея			4,3	4,4	11,2
Эфиопия	19573	38521	65,4	77,4	170,2
Марказий Африка	26959	54067	99 ⁷	109,6	303,3
Ангола	4131	7723	12,3	15,9	43,5
Габон	812	1064	1,2	1,4	2,3
Камерун	4528	8503	15,8	16,3	26,9
Конго	812	1529	3,1	4,0	13,7
Конго Демократик Респ.(Заир)	12542	26377	53,6	57,5	177,3
Марказий Африка Респ.	1417	2309	3,6	4,0	6,7
Сан-Томе ва Принсипи	60	85	0,17	--	--
Чад	2658	4477	8,7	9,7	31,5

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Жанубий Аф- рика	17274	32666	50	190,9	311,9
Ботсвана	389	819	1,6	1,8	1,7
Жанубий Аф- Респ.	15219	28612	43,6	47,4	48,7
Лесото	734	1339	2,2	1,8	1,6
Намибия	666	1349	1,8	2,0	3,1
Свазиленд	265	547	1,1	1,0	1,0

* 1974. С.26; Население мира. М., 1989. С.12-13; Население мира 2005. World Population Data Sheet, UNFPA, 2005. P.133.

¹ Ғарбий Саҳрои Кабир билан биргаликда.

² Муқаддас Елена ороли ва Фил суяги қиргоғи билан биргаликда.

³ Фил Суяғи қиргоғи, Яшил бурун ороллари билан.

⁴ Муқаддас Елена ороллари, Вознесение ва Тристан-да-Кунья билан.

⁵ Маврикий ороллари билан.

⁶ Маврикий, Ҳинд океанидаги Сейшел ороллари билан.

⁷ Экваториал Гвинея билан.

2005 йил маълумотларига қараганда, Африка аҳолисининг со-
ни 906 миллионни ташкил этиб, бу кўрсаткич дунё аҳолисининг
14,0 фоизини ташкил этади.

✓ Америка аҳолиси. Америкада Христофор Колумб томонидан
кашф этилган даврга қадар 25 миллиондан ортиқ аҳоли яшаган.
Аҳолисининг асосий қисмини атцеклар ташкил этиб, улар Марка-
зий Мексика давлатида ва инклар империясида (Перу) яшаган.
Америка аҳолисининг туб халқи индейслар бўлиб, улар кичик-
кичик қабилаларга бирлашганлар ва ҳозирги АҚШ ҳудудида 1 мил-
лионга яқин индейс яшаган.

✓ Американинг европаликлар томонидан босиб олиниши, уруш-
лари натижасида туб аҳоли бўлмиш индейслар кириб юборилган.
Масалан, Кариб денгизи ҳавзасидаги оролларда 1 миллиондан
ортиқ индейс яшаган. XVI аср ўрталарида европаликларнинг
босқинчилик урушлари туфайли маҳаллий аҳоли вакилларида бир
неча юз кишигина қолган холос. Мексикада эса XIX аср бошларида
1,5 млн, АҚШ да XIX аср охирларида 200 минг индейслар яшаган-
ликлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Америка туб аҳолисининг
камайиб кетишига уларнинг европаликлар томонидан аёвсиз кириб
ташланиши билан бирга, европаликлар олиб келган эпидемиялар
“янги касалликлар” (қизамик, вабо, тошмалар), плантациялардаги
оғир, антисанитария шароитидаги меҳнат ҳам сабаб бўлган.

✓ Америка аҳолиси сони XIX аср бошига қадар, асосан, Европадан келган иммигрантлар келиши ва Африкадан кўплаб негр кулларнинг олиб келиниши ҳисобига секинлик билан кўпайган. Ушбу даврда Америка қитъасида 25 миллион аҳоли бўлиб, уларнинг 18 миллиони Лотин Америкасида, 5,3 миллион АҚШ да яшаган.

XIX асрда Европадан Америкага кўчиб келувчилар сони яна ҳам кўпайди. Иммигрантларнинг асосий оқими иқтисодий аҳволи яхшироқ бўлган АҚШ га қаратилган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида (1821-1900 йилларда) АҚШга келган иммигрантлар сони 20 миллион аҳолига бўлган. АҚШ аҳолиси иммигрантлар ҳисобига жуда тез суръат билан кўпайиб борган ва 1900 йилда 76 миллионга етган ва уларнинг таркибида 10 миллион аҳоли негрлар қайд этилган.

✓ Канада ҳудудларига ҳам XIX асрда иммиграция жараёни кучайди. XIX аср бошларида Канадада бор-йўғи 300 минг аҳоли аҳоли истиқомат этган бўлса, 1851 йили аҳоли сони 1,8 миллионга, 1900 йилда эса 5,8 миллионга етди. Аср бошида фақат Канадага дастлаб Европадан келган француз иммигрантлари аҳолининг асосий қисмини ташкил этган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида АҚШ ҳудуди тамоман эгаллаб олинган, иммигрантлар оқими Канадага қаратилади.

✓ Лотин Америкаси давлатлари аҳолиси эса XIX асрда АҚШ ва Канада аҳолисига нисбатан секинроқ кўпайган. Асосан аҳолининг кўпайиши табиий ўсиш ҳисобига содир бўлган.

✓ Бу даврда Европадан иммигрантларнинг келиши Шимолий Америкага нисбатан камроқ эди. Иммигрантлар асосан Аргентина, Бразилия ва Уругвай давлатларига келганлар. 1900 йилда Лотин Америкасида 60-65 миллион аҳоли истиқомат этган. 1850-1900 йилларда бутун Америка қитъаси аҳолиси 65 миллион кишидан 145 миллион кишига кўпайган ёки 2,2 марта ошган. 1900-2000 йилларда эса аҳоли сони 6 мартага кўпайди. Бу давр Америка аҳолисининг энг юқори суръат билан кўпайган давридир.

✓ Америка давлатларида аҳоли сони динамикаси*

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2025 й. (млн.)
Шимолӣ	166075 ¹	251891 ¹	316	330,6	438
А	1522721	227738	284,5	298,3	395,0
Бермуда ороллари	39	54	--	--	--
Гинландия	23	50	--	--	--
Канада	13737	24043	31,0	32,3	42,8
Марказий Аме-	36602	49521	138	147	209,6
ва					
Белиз	67	145	0,26	0,27	0,44
Гватемала	2969	6917	13,0	12,6	25,6
Гондурас	1401	3691	6,7	7,2	12,8
Коста-Рика	858	2245	3,7	4,3	6,4
Мексика	27376	69393	99,6	107,0	139,0
Никарагуа	1098	2733	5,2	5,5	9,4
Панама	843	1956	2,9	3,2	5,1
Сальвадор	1940	4508	6,4	6,9	10,8
Кариб ҳавзаси давлатлари	16934 ²	28653 ²	37 ³	39,1 ⁴	46,4 ⁴
Антигуа ва Бар-	46	75	0,07	--	--
Антил ороллари, (Нидер.)	162	262	0,22	0,18	0,20
Багама ороллари	79	210	0,31	0,32	0,46
Борбадос	211	249	0,27	0,27	0,25
Гвайн	3097	5009	7,0	8,5	13,0
Гваделупа	210	327	0,46	0,44	0,47
Гренада	76	107	0,09	--	--
Доминика	51	77	0,08	--	--
Доминикана Респ.	2409	5443	8,6	8,9	12,7
Куба	5858	9724	11,3	11,3	9,7
Мартиника	222	326	0,38	0,39	0,35
Пуэрто-Рико	2219	3206	3,9	4,0	4,0
Сент-Висент ва Гренада	67	103	0,11	--	--
Сент-Кристофер ва Невис	44	44	0,04	--	--
Тринидад ва То- баго	636	1082	1,3	1,3	1,2
Ямайка	1403	2133	2,6	2,7	2,6

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2025 й. (млн.)
Жанубий Америка	111275 ⁵	239947 ⁵	350	375,2 ⁶	526,9 ⁶
Аргентина	17150	28237	37,5	38,7	51,4
Боливия	2766	5600	8,5	9,2	14,9
Бразилия	55444	121286	171,8	186,4	253,1
Венесуэла	5009	15024	24,6	26,7	42,0
Гайана	423	865	0,70	0,75	0,44
Гвиана (франц.)	25	68	0,20	--	--
Колумбия	11597	25892	43,1	45,6	65,7
Парагвай	1371	3147	5,7	6,2	12,1
Перу	7632	17295	26,1	28,0	42,6
Суринам	215	355	0,43	0,45	0,43
Уругвай	2239	2908	3,4	3,5	4,0
Чили	6091	11145	15,4	16,3	20,7
Эквадор	3310	8123	12,9	13,2	19,2

* Население мира. М., 1989. С.12-13; Население мира. 2005. World Population Data Sheet, UNFPA, 2005. P.133.

¹ Сен-Пьер ва АКШ Македония билан бирга.

² Англия, Виргин, Кайман ороллари ва Монтесеррат билан бирга.

³ Аруда, Кайман ва Виргин ороллари билан бирга.

⁴ Антил, Антигуа ва Бардузу, Пруду, Британия Виргин, Кайман ороллари, Доминика, Гренада, Монтесеррат, Нидерландия, Антил ороллари, Сент-китс ва Невис, Сент-люсию, Сент-Винсент ва Гренадинлар, Тееркс, Кайхос ва АКШнинг Виргин ороллари биргаликда.

⁵ Мальва ороллари билан бирга.

⁶ Мальва ва Фолькленд ороллари ва Француз Гвианаси билан бирга.

✓ Аҳоли сонининг ортиб бориши дунё аҳолиси таркибида унинг ҳиссасини 3 баробар кўтарилишига сабаб бўлди. 2005 йил Америкада дунё аҳолисининг 13,8 фоизи истиқомат этмоқда. Х асрда бу кўрсаткич 4,6 фоизни ташкил этган эди.

✓ Осиё дунёнинг энг кўп сонли аҳоли истиқомат этаётган ҳудудидир. XX асрга қадар бўлган давр учун Осиё аҳолисининг сони ҳақидаги аниқ маълумотлар деярли йўқ. Тахминларга кўра XVI-XVIII асрларда Осиё аҳолисининг умумий ўсиш суръати Европа аҳолисининг ўсиш суръатига жуда яқин бўлган. Чунки Осиёда ушбу давр нисбатан тинч, йирик қирғин-барот урушлар бўлмаган давр ҳисобланади.

✓ Осиёнинг баъзи давлатлари демографик жараёнларида кескин ўзгаришлар кузатилади. Масалан, Япония оилаларида фарзанд туғилишини назорат этиш жараёни бошланди. Натияжада аҳолининг табиий кўпайиш суръати секинлашди ва аҳоли сони ҳам мос ра-

вишида нисбатан кам суръатда кўпайди. XIX аср бошларида Хитойда аҳоли сони 300-350 миллион, Ҳиндистонда 150-210 миллион, Японияда 27-30 миллион кишини ташкил этган.

XIX асрда Осиё давлатларининг кўпчилигида янги сиёсий ўзгаришлар юз берди ва уларнинг кўпчилиги мустамлакаларга айлантирилди. Мустамлакачилик аҳоли ижтимоий-иқтисодий ҳаётига салбий таъсир этди. Деҳқонларнинг асосий қисми ерсиз қолди, хунармандчилик, ишлаб чиқариш маълум даражада сушлашди. Бу ҳолатлар аҳолининг табиий кўпайиш суръатига салбий таъсир этди. Очарчилик, эпидемия ва мустамлакачиларга қарши урушлар натижасида аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари кўпайди. Миллионлаб аҳоли юқоридаги омиллар натижасида қирилиб кетди. XIX асрнинг охирида Ҳиндистонда 20 марта очарчилик бўлиб, уларда қарийб 20 миллион чамаси аҳоли ўлган. Ана шу даврда (1887 й.) Хитойнинг Шимолий районларида ҳам очарчилик бўлиб, 4-6 миллион киши ҳалок бўлган. XIX асрда Осиёнинг қатор ҳудудлари аҳолисида туғилиш 45-50 % ни, ўлим эса 40-45 % ташкил этган. Аҳолининг табиий ўсиши жуда паст бўлиб 5-10 % нигина ташкил этган. Натижада Осиё аҳолисининг сони жуда секинлик билан кўпайган. 1900 йилларда Осиё аҳолисининг сони 900 миллион - 1 миллиард кишидан ошган. Шу жумладан, Хитойда аҳоли сони 400-500 миллион, Ҳиндистонда 285 миллион ва Японияда 44 миллионга етган.

6-жадвал

✓ Осиё давлатларида аҳоли сони динамикаси*

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Гарбий Осиё	50033	112370	193	214,3	383,2
Озарбайжон	2859	6112	8,1	8,4	9,6
Арманвстон	1347	3074	3,8	3,0	2,5
Бирлашган Араб Амирлиги	70	980	3,3	4,5	9,1
Егирайн	116	347	0,72	0,73	1,1
Грузия	3494	5041	5,5	4,5	3,0
Иордания	1237	2923	5,2	5,7	10,2
Ирак	5158	13238	23,6	28,8	63,7
Исроил	1258	3878	6,4	6,7	10,4
Қатар	25	225	0,59	0,8	1,3
Кипр	494	627	0,88	0,8	1,1

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн)	2005 й. (млн)	2050 й. (млн)
Кувайт	152	1370	2,3	2,7	5,3
Ливан	1257	2669	4,3	3,6	4,7
Саудия Араби- стони	3201	9372	21,1	24,6	49,5
Сурия	3495	8704	17,1	19,0	35,9
Туркия	20809	44438	66,3	73,2	101,2
Уммон	500	984	2,4	2,6	5,0
Фаластин	--	--	3,3	3,7	10,1
Яман Араб Республикаси	3324	5981	18,0	21,0	59,5
Жанубий- Марказий Осиё	496924	971685	1505	1610,9	2495
Афғонистон	8958	15951	26,8	29,9	97,3
Бангладеш По- кистон	42284 40031	88678 82581	133,5 145,0	141,8 158,0	242,9 304,7
Бутан	734	1281	0,90	2,2	4,4
Қирғизистон	1716	3588	5,0	5,3	6,7
Қозғистон	6522	14858	14,8	14,8	13,1
Мальдив Рес- публикаси	82	153	0,21	0,3	0,6
Непал	8182	14010	23,5	27,1	51,2
Тожикистон	1509	3901	6,2	6,5	10,4
Туркманстон	1197	2827	5,5	4,8	6,8
Ўзбекистон	6264	15765	25,1	26,6	38,7
Ҳиндистон	357561	675000	1033,0	1103,4	1592,7
Шри-Ланка	7678	14747	19,4	20,7	23,6
Эрон	14206	38345	66,1	69,5	101,9
Жанубий- Шарқий Осиё	186243	356906	519,1	555,8	752,3
Бруней	46	1185	0,3	0,4	0,7
Вьетнам	29954	54175	78,8	84,2	116,7
Индонезия	79538	146362	206,1	222,8	284,6
Камбоджа	4074	--	13,2	14,1	26,0
Кампучия	4346	6400	--	--	--
Лаос	1894	3683	5,4	5,9	11,6
Малайзия	6256	13697	22,7	25,3	38,9
Мьянма (Бир- ма)	17832	33637	47,8	50,5	63,7
Сингапур	1022	2414	4,1	4,3	5,2
Таиланд	20320	46455	62,4	64,2	74,6
Филиппин	20522	48317	77,2	83,1	127,1
Шарқий Тимор	439	581	0,8	1,0	3,2
Шарқий Осиё	671392	1183014	1503	1524,4	1586,7

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Гонконг ***	1974	5039	6,9	7,0	9,2
Жапон	20357	38124	48,8	47,8	44,6
Корея	188	323			
Макао	747	1640	2,4	2,6	3,6
Монголия	554760	1002803	1273,3	1315,8	1392,3
Хитой	9740	18025	22,0	22,5	24,2
Шимолий Корея	83625	117060	127,1	128,1	112,2
Япония					

Народонаселение стран мира. М., 1974. С. 30-31; Население мира. М., 1989. С. 14-15; Население мира 2005. World Population Data Sheet, UNFPA, 2005. P.132-133.

** 2005-2050 йиллар Макао билан бирга.

*** 1997 йил 1 июлдан Гонконг Хитойни маъмурий туманига айланди.

XX асрда Осиё мамлакатларининг кўпчилигида аҳоли ўлимининг кескин камайиши кузатилади. Натижада Осиё аҳолисининг сони кўпайиб борди. 1900-2000 йилларда Осиё аҳолиси сони 950 миллиондан 3585 миллионга етди ёки 3,6 марта кўпайди. Шунинг алоҳида қайд этиш лозимки, XX асрнинг иккинчи ярмида Хитой, Ҳиндистон каби аҳоли кўп давлатларда туғилишни назорат этиш давлат сиёсати даражасида олиб борилиши аҳолининг ўсиш суръатини бирмунча секинлаштиришига олиб келди.

Осиё аҳолисининг дунё аҳолиси таркибидаги салмоғи 1000-2000 йилларда 63,9 фоиздан 59,3 фоизга тушди. Ҳозирда (2005 й.) Осиёда дунё аҳолисининг 60,6 фоизи истиқомат этмоқда.

✓ Австралия ва Океания ҳудуди аҳолисига оид аниқроқ маълумотлар демографияга оид адабиётларда XVIII асрнинг иккинчи ярмига тааллуқлидир. 1788 йилда ушбу қитъада 200-300 минг маҳаллий халқлар (аборигенлар) яшаган. Океанияда эса XVIII аср ўрталарида 3 миллион киши булганлиги тахмин этилади. Бу ҳудудда ҳам аҳоли шаклланишида Америка қитъасига ўхшаш европалликларнинг келиши билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий узгаришлар катта таъсир этган. Европалликлар билан тўқнашувлардан, эпидемиялардан Австралия аҳолисининг жуда кўп қисми қирилиб кетган. XIX асрнинг охирида Австралияда 100 минг нафар аборигенлар қолган ҳолос. Шунингдек, Янги Зеландияда ҳам аҳоли XVIII асрнинг охиридан XIX асрнинг охирига чорагига қадар 200-250 мингдан 37,5 минг кишига камайиб кетган. XVIII асрнинг охиридан

XIX асрнинг охирига қадар гавайиликлар сони 300 мингдан 31 мингга қисқарган.

XIX асрнинг охиридан бошлаб Австралия ва Океания аҳолиси аралаш миллатлар ва европаликлар ҳисобига бирмунча кўпая бошлади. Айниқса, Австралия ва Янги Зеландия аҳолиси асосан европаликлар ҳисобига кўпайиб боришининг асосий сабаби, Австралия ва Океанияда янги конларнинг топилиши ва ўзлаштирилиши эди. Европада ишлари юришмаган камбағал ва ўртаҳол кишилар тезда бойиб кетиш мақсадида бу ерга кўплаб кўчиб келишган. 1800-1850 йилларда Австралияга келган иммигрантлар сони 5 мингдан 405 мингга етган. Иммиграция ҳисобига Гавайи, Фижи, Янги Каледония аҳолиси ҳам кўпая бошлади. Натижада Австралия ва Океания аҳолисининг дунё аҳолиси таркибидаги салмоғи деярли 2 баробар кўпайди. 1900 йилда бу ҳудуд аҳолиси 6 миллиондан кўп кишини ташкил этган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 30 миллионга етган. Ҳозирги кунда (2005 й.) Австралия ва Океания аҳолисининг сони 33 миллионни ташкил этмоқда. XX аср иккинчи ярми Австралия ва Океания давлатлари аҳолисининг энг юқори суръат билан кўпайган даври бўлди (7-жадвал).

7-жадвал

✓ Австралия ва Океания давлатларида аҳоли сони динамикаси*

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Австралия	8219	14719	19,4	20,2	27,9
Вануату	52	117	0,21	0,21	0,37
Гуам	60	106	0,16	0,17	0,25
Кирибати	32	59	--	--	--
Микронезия	58	136	0,12	0,38**	0,59**
Меланезия	2119	4196	6,6	7,6	13,2
Папуа - Янги Гвинея	1613	3086	5,0	5,9	10,6
Самоа	82	155	0,17	0,18	0,16
Соломон орол- лари	105	225	0,46	0,47	0,92
Фижи	290	629	0,84	0,85	0,94
Франция Поли- незияси	62	148	0,24	0,26	0,36

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950 й. (минг)	1980 й. (минг)	2001 й. (млн.)	2005 й. (млн.)	2050 й. (млн.)
Янги Зеландия	1908	3169	3,9	4,0	4,8
Янги Каледон	59	139	0,22	0,24	0,38

Население мира. М., 1989. С.23; Население мира 2005. World Population Data Sheet, UNFPA, 2005. P.134.

** Микронезия Федератив штати, Кирбати, Маршал ороллари, Науру, Мариан ороллари шимолӣ қисми ва Палау ороли билан бирга.

✓ **МДХ** – Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибига 12 давлат кириди. Улардан Россия, Украина, Молдавия, Беларуссия, Грузия, Арманистон, Озарбайжон давлатлари Европа ҳудудида, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон давлатлари Осиё ҳудудида жойлашган. МДХ давлатлари аҳолисининг асосий қисми Россия Федерациясига тўғри келади (143,2 млн. киши 2005 й.). МДХ давлатлари аҳолиси 2005 йилда 278 млн.га етди. Бу кўрсаткич дунё аҳолисининг 4,3 фоизига тенгдир. Ушбу давлатлар таркибида Россия Федерацияси ва Украина давлатлари аҳолисининг кўпчилиги жиҳатидан етакчилик қилади. Россия Федерациясида МДХ давлатлари аҳолисининг деярли ярми истиқомат этади. XX аср иккинчи ярми Россия аҳолиси сони динамикасида ижобий ўзгаришлар даври бўлди. 1950–2001 йилларда Россия аҳолиси 101,4 млн.дан 144,4 млн.га кўпайди. Аҳолининг ўртача йиллик ўсиши 0,70 фоизни ташкил этган. Лекин XXI аср бошларига келиб, Россия аҳолиси сони динамикасида салбий ўзгариш, яъни аҳоли сонининг камайиши жараёни кузатишмоқда. 2001–2005 йилларда Россия аҳолиси 1,1 млн.га камайган. Бунинг асосий сабаби туғилтишнинг кескин камайиши ва ўлим ҳолларининг бирмунча ошиб борганлигидир. Мазкур демографик ўзгаришларни МДХ таркибига кирувчи Украина, Беларуссия, Молдавия ва Арманистон давлатларида ҳам кузатиш мумкин. 1950–2000 йилларда Украина аҳолиси йилига ўртача 0,60 фоиздан кўпайиб келган бўлса, 2001–2005 йилларда аҳоли сони ҳар йили ўртача 1,05 фоиздан камая бошлади. Беларуссия давлатида ҳам аҳоли сони XX аср иккинчи ярмида йилига ўртача 0,51 фоиздан кўпайиб келган бўлса, 2001–2005 йилларда бу кўрсаткич 0,30 фоизни ташкил этган ёки аҳоли сони ушбу даврда 200 минг кишига камайган. Аҳоли сони 1950–2005 йилларда Молдавияда 2,2 млн.дан 4,2 млн.га, Арманистонда

2,3 млн.дан 3 млн.га етган. Лекин ХХI аср бошларида туғилишнинг кескин камайиши ҳисобига бу давлатларда ҳам аҳоли сони динамикасида камайиш ҳолати кузатишмоқда. МДХ таркибига кирувчи Озарбайжон, Грузия давлатларида эса демографик ривожланиш бирмунча ижобий характерга эгадир. Ушбу давлатлар аҳолиси 1950–2005 йилларда мунтазам кўпайиб келган. Лекин аҳолининг кўпайиш суръати ХХI аср бошларида маълум даражада секинлашди.

МДХ давлатлари таркибида аҳоли сонининг кўпайиш суръати бўйича Тожикистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Қозоғистон Республикалари алоҳида мавқега эгадир. Ҳозирги даврда (2005 й.) ушбу давлатларда аҳоли сони 58 млн.ни ташкил этмоқда. Мазкур кўрсаткич МДХ давлатлари таркибидаги жами аҳолининг 20,8 фоизига тенгдир. 1950–2005 йилларда аҳоли сони юқорида қайд этилган давлатларнинг барчасида кўпайиб келган. Лекин 2001–2005 йилларда аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръати бирмунча пасайди. Туркменистонда эса бу даврда аҳоли сонининг камайиш ҳолати юз берди. 1950–2000 йилларда аҳолининг ўртача йиллик ўсиши Ўзбекистонда 2,4 фоизни, Тожикистонда ва Туркменистонда – 2,8, Қирғизистонда – 2,1 ва Қозоғистонда – 1,6 фоизни ташкил этган эди. 2001–2005 йилларда эса ушбу кўрсаткичлар мос равишда 1,2; 1,2; -2,7; 1,2 ва 0,0 фоизга тенг экани қайд этилади. Аҳоли динамикасидаги ўзгаришлар асосан аҳолининг табиий кўпайишининг пасайиб бориши ва мустақил ривожланиш даврида аҳолининг миграцион ҳаракатининг кўпайиши билан изоҳланади.

✓ АҲОЛИНИНГ ДУНЁ БЎЙЛАБ ЖОЙЛАШУВИ ВА УНИНГ ОМИЛЛАРИ

✓ Ер шарида аҳоли яшаб келган масканлар, ареалларнинг кўпчилиги жуда қадимдан бошлаб шаклланиб келган. Дунё бўйлаб аҳолининг жойлашуви ҳақидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан 5 минг йил олдинги даврга тааллуқли бўлиб, ушбу даврда дунё аҳолисининг 66 фоизи (20 млн киши) Осиёда, 17 фоизи (5 млн киши) Африкада, 10 фоизи (3 млн киши) Европада, 3 фоизи (1 млн киши) МДХ давлатларида, 3 фоизи (1 млн киши) Шимолий Америка ва Лотин Америкасида ҳамда 1 фоизи (0,5 млн киши) Австралия ва Океанияда жойлашган экан. Энг қадимги аҳоли масканлари инсон яшаши учун зарур биологик ресурслар мавжуд шароитларда,

Осиёнинг жануби ва Шимолий Африкада, Ўрта денгиздан то океанигача бўлган ҳудудларда жойлашган. Бу ҳудудларда аҳоли жуда узоқ вақт овчилик билан шуғулланган ва кейинчалик ҳудуднинг жараёнлари кучайиб, аҳолининг овчилик билан яшаш учун имкониятлар қисқариб кетган.

✓ Эрамизнинг бошларида аҳоли аста-секин деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлайди. Одамлар моддий неъматларнинг ўзлари меҳнат қилиб яратишга ўтадилар ва хўжалик юритишнинг ишлаб чиқариш тури етакчилик қила бошлайди, улар маълум жойларда ўтроқ бўлиб яшашга, ўтадилар масканлар қурадилар. Натижада аввал қишлоқ масканлари, кейинчалик эса шаҳарлар пайдо бўла бошлайди. Аҳолининг турмуш тарзи, овқатланиши яхшилана боради. Инсон ҳаётида ижтимоий ўзгаришлар содир бўлади, ёзув шаклланади, фан ва тиббиёт, маданият ривожлана боради. Аҳолининг турмуш тарзи яхшилангач, юқорида қайд этилганидек, ўлим ҳоллари камаяди, аҳолининг ўргача умр кўриш муддати ҳам узаяди. Натижада ер қуррасида аҳоли сони, аҳоли масканлари кўпайиб боради. Аҳоли зичлиги, айниқса, деҳқончилик билан шуғулланиш учун табиий имкониятлари мавжуд, суғориладиган ерларда чорвачилик билан шуғулланиш имкони бор ҳудудларга нисбатан юқори бўлган. Масалан, Нил, Фурот, Дажла, Ганг, Хуанхэ дарёлари ҳамда Ўрта денгиз соҳилларида эрамизнинг бошида аҳоли зичлиги 1 км^2 га 10 кишини ташкил этган. Ана шу даврда кўчманчи чорвачилик ривожланган Осиё ҳамда Африканинг чўл ва чалачўл зоналарида аҳоли зичлиги 1 км^2 га 1 кишидан тўғри келар эди.

✓ Жамият тараққий этиб бориши, ишлаб чиқариш усулларининг шаклланиши, жаҳон демографик вазиятида қатор ўзгаришларга олиб келди. XIX-XX асрга келиб, ер юзи аҳолиси жуда юқори суръатлар билан кўпая бориб, аҳолининг ер юзи бўйлаб жойлашувида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Аҳоли зич ҳудудлардан, айниқса, Европадан Америка ва Океанияга кўплаб аҳоли кўчиб кетди. Милонинг дастлабки йилларида сайёрамиз аҳолисининг 82,7 фоизи Европа ва Осиё ҳудудларида жойлашган бўлса, 2000 йилга келиб эса бу кўрсаткич 15 фоизга камайди ва 67,7 фоизни ташкил этди. Америка, Австралия ва Океанияда истиқомат этувчи аҳоли ҳиссаси эса дунё аҳолиси умумий сонидан ортиб борди. Милондан кейинги 1000 йилда дунёда 305 миллион аҳоли истиқомат этган бўлса, унинг 63,9 фоизи Хорижий Осиёда, 14,8 фоизи Европада, 13,1 фоизи

зи Африкада, 3,3 фоизи МДХ давлатлари худудда, 4,6 фоизи Америкада ва 0,3 фоизи Австралия ва Океанияда яшаган. 2000 йилда эса дунё аҳолиси бони 6 миллиард 55 миллионга етди ва унинг 59,3 фоизи Осиё, 8,4 фоизи Хорижий Европа, 13 фоизи Африка, 4,8 фоизи МДХ давлатлари, 14 фоизи Америка ва 0,5 фоизи Австралия ва Океаниядаги давлатларда истиқомат этганлар.¹

↳ Кейинги минг йилликда Америка, Австралия ва Океания ҳамда МДХ худудларида яшовчи аҳолининг салмоғи 5 марта кўпайган.

↳ Шундай қилиб, ҳозирги даврда ер юзи худудлари бўйлаб аҳоли нотекис жойлашган. Сайёрамизда аҳоли жуда зич (1 км^2 га 1000 киши) яшайдиган худудлар билан бир қаторда аҳоли яшамайдиган худудлар ҳам учрайди. Бу ерларда ҳаво ҳарорати жуда паст, сув йўқ ва бошқа сабаблар мавжуд. Бундай худудлар ер шаридаги қуруқликнинг 10 фоизини ташкил этади. Уларга Шимолий ва Жанубий қутблар, баландлиги 5000 метрдан зиёд тоғлар ва сахролар киради. Ер шаридаги қуруқликнинг 50 фоизи эса аҳоли яшаши учун табиий шароит ноқулай бўлиб, уларда аҳоли сийрак – 1 км^2 га 1 кишидан жойлашгандир. Ушбу худудларга тундра, ўрмон-тундра, шимолий тайга, чўл, чалачўл ва нам экваториал ўрмонлар киради. Қуруқликнинг 25 фоизида аҳоли зичлиги 1 км^2 га 1-10 кишини ташкил этиб, бу ерлар аҳоли нисбатан сийрақроқ жойлашган. Ер шаридаги қуруқликнинг қолган 15 фоизида эса аҳоли зичлиги 1 км^2 га 10 кишидан ошади.²

↳ Ер шарида аҳоли яшайдиган асосий худудлар 78° шимолий кенглик ва 54° жанубий кенглик орасида жойлашгандир. Ер юзиде аҳоли энг зич жойлашган худудлар жуда қадимдан санъат ва маданият марказлари бўлиб келган Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё, Шимолий Африкадаги дарё водийлари ҳамда Европадаги саноат марказлари бўлиб, улар ер шаридаги қуруқликнинг бор-йўғи 7 фоизини ташкил этади. Бу худудда дунё аҳолисининг деярли 70 фоизи жойлашган.

Ер шари аҳолисининг 4/5 қисми текисликлар ва 500 метргача бўлган баландликларда жойлашган ва бундай худудлар ер юзидаги қуруқликнинг 28 фоизини ташкил этади.³

¹ Смагин Ю.А. Территориальная организация населения. М., 2004. С. 45.

² Ўша асар, 46-бет.

³ Демографический энциклопедический словарь. М., 1985. С. 274.

2005 йил маълумотларига кўра, ер қуррасидаги қуруқликнинг инсон яшаши мумкин бўлган қисмида ўртача аҳоли зичлиги 1 км^2 га 48 кишидан тўғри келган. Агар аҳоли 1 км^2 га 50 кишидан тўғри келса аҳоли зичлиги юқори ҳисобланади.

Аҳоли дунё қитъалари бўйлаб ҳам жуда нотеқис жойлашган. Маълумотларга қараганда ХХІ аср бошларида аҳоли зичлиги 1 км^2 га Осиёда 120 киши; Европада 123 киши; Африкада 29 киши; Америкада 22 киши; Австралия ва Океанияда 3,8 кишини ташкил этган.

8-жадвал

✓ Дунё аҳолисининг зичлиги (1 км^2 га тўғри келадиган кишилар сони)*

	1970 йил	1999 йил	2005 йил
Дунё бўйича	27	45	48
Африка	12	25	29
Америка	12	20	22
Осиё	75	113	120
Европа	94	98	123**
Австралия ва Океания	2	3.5	3.8
МТҲ давлатлари	11	13	13

* Народонаселение стран мира. М., 1974. С. 377.; Население и общество. Информационный бюллетень центра демография и экология человека института народохозяйственного прогнозирования РАН. Август, 1999. № 38; Население мира 2005. БМТ маълумоти.

** Россиясиз.

***1970 йил собиқ СССР ҳудудидаги аҳоли зичлиги.

✓ Дунёда аҳоли энг юқори зичлиги Шарқий Осиёда жойлашган Хитой-Макао давлатида қайд этилади ва бу ерда аҳоли 1 км^2 га (2005 й.) 20 000 кишини ташкил этган. Аҳоли зичлиги бўйича Хитой-Макоосидан кейинги ўринларда Сингапур (7000 киши), Гонконг-Хитой (6181 киши), Мальта (1333 киши), Малдив ороллари (1000 киши), Бангладеш (981 киши), Фаластин (609 киши), Жанубий Корея (489 киши), Ливан (450 киши), Нидерландия (398 киши), Ҳиндистон (330 киши), Исроил (324 киши), Филиппин (279 киши), Вьетнам (245 киши), Буюк Британия (241 киши), Германия (231 киши), Италия (192 киши), Покистон (200 киши), Нигерия (148 киши), Хитой (135 киши), Польша (118 киши), Индонезия (114 киши), Франция (109 киши), Туркия (92 киши), Испания (84 киши) ва Миср (73 киши) давлатлари туради.

✓ Аҳоли энг сийрак жойлашган давлатлар Монғолия, Австралия, Канада бўлиб, бу давлатларда аҳоли зичлиги 1 км^2 га 2-3 кишини ташкил этади.

Дунёда аҳолиси энг зич ва сийрак жойлашган давлатлар
(1 км² га киши)*

1975 йил			2005 йил		
№	Давлатлар	Зичлик	№	Давлатлар	Зичлик
<i>Аҳолиси энг сийрак жойлашган давлатлар</i>					
1	Гвиана (Франц.)	0.7	1	Гарбий Сахрой Кабир	0.1
2	Ботсвана	1	2	Намибия	2
3	Монголия	1	3	Гвиана (Франц.)	2
4	Намибия	1	4	Суринам	2
5	Ливия	1.5	5	Монголия	2
6	Мавритания	1.5	6	Ливия	3
7	Австралия	1.8	7	Мавритания	3
8	Габон	2	8	Ботсвана	3
9	Исландия	2	9	Канада	3
10	Канада	2.3	10	Исландия	3
<i>Аҳолиси энг зич жойлашган давлатлар</i>					
1	Мальта	950	1	Макао-Хитой	20000
2	Барбадос	568	2	Сингапур	7000
3	Бангладеш	533	3	Гонконг-Хитой	6181
4	Бахрайн	411	4	Мальта	1333
5	Мальдив ороллари	400	5	Мальдив ороллари	1000
6	Пуэрто-Рико	348	6	Бангладеш	981
7	Жанубий Корея	345	7	Барбадос	750
8	Нидерландия	333	8	Бахрайн	700
9	Мартиника	330	9	Фаластин	609
10	Бельгия	321	10	Морис	600

* Народонаселение стран мира. М., 1978; Население мира 2005. ЮНФПА 2005.

Дунёда аҳоли сони кўпайиб бориши билан мутаносиб, равишда унинг зичлиги ҳам ортиб боради. Чунончи 1920 йилда дунёнинг аҳоли яшайдиган қуруқлик қисмида ўртача 1 км² га 13 киши туғри келган бўлса, 1950 йилда 18, 1983 йилда 34, 1999 йилда 45 ва 2005 йилда 48 кишини ташкил этган. Аҳоли зичлиги ортиб бориш жараёни дунёнинг барча ҳудудларида ҳам содир бўлган.

✓ Европа – дунё китъалари ичида аҳолининг ўртача зичлиги энг юқори ҳудуд ҳисобланади. XXI аср бошларида Европа аҳолисининг сони 728 млн. кишига етди (Европа ҳудудида жойлашган МДХ давлатлари аҳолиси билан бирга).

Милоднинг бошларига қадар Европада аҳолининг асосий қисми инсон яшаши ва қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиши учун қулай табиий шароитга эга бўлган жанубий қисмида жойлашган

Эди. Лекин ўрта асрларга келиб, аҳоли жойлашувида табиий шароит эмас, балки иқтимоий-иқтисодий омил етакчилик қилди. Саноат ва техниканинг ривожланиши, шаҳар турмуш тарзининг кенг ёйилиши натижасида Европанинг шимоли-ғарбий ҳудудларида ҳам аҳоли зичлаша борди. XX аср иккинчи ярми ва XXI аср бошларида Европада жойташган Нидерландия (1 км^2 га 333–390 киши), Бельгия (1 км^2 га 320–321 киши) давлатлари дунёдаги аҳолиси зич жойлашган давлатлар қаторидан ўрин олди.

Европанинг шарқий ва шимолий ҳудудларида эса аҳоли сийрак жойлашган. Исландия Европанинг шимолий ҳудудида жойлашган давлат бўлиб, аҳоли зичлиги 1 км^2 га 3 кишини ташкил этади. Исландиянинг ичкари ҳудудларида аҳоли деярли яшамайди. Европанинг тоғли ва текислик ҳудудлари ҳам аҳоли зичлиги бўйича кескин фарқ қилади. Текислик қисмида аҳоли зич жойлашган. Денгиз сатҳида 1000 м. баландликда жойлашган жуда катта майдонни эгаллаган қисмида деярли ҳеч ким яшамайди.

Европада аҳоли энг зич жойлашган ҳудуд Рейн дарёси водийсидир. Бу ер жуда ҳосилдор лёссимон тупроқлардан таркиб топган бўлиб, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиш учун жуда қулай. Шунингдек, Дунай дарёси водийси бўйлаб ҳам аҳоли зичлиги нисбатан юқори.

Европада урбанизация даражасининг юқорилиги шаҳар ва қишлоқ ҳудудлари аҳолиси зичлигини кескин фарқ этишига олиб келган. Ўз навбатида қишлоқ жойларда ҳам аҳоли зичлиги фарқ қилади. Масалан, Мальтада қишлоқ аҳолиси 1 км^2 га 100 кишидан ортиқ бўлган бир пайтда, Европанинг шимолий ҳудудларида аҳоли сийрак жойлашган. Чунки бу ерлар иқлими совуқ бўлиб, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унчалик қулай эмас. Шундай бўлса-да Европада аҳоли зичлиги 1970–2005 йилларда 1 км^2 га 94 кишидан 123 кишига ошган (10-жадвал).

Осиёда дунё аҳолисининг энг асосий қисми яшайди. Шарқий Осиёда Япония, Хитой, Корея, Жанубий Осиёда эса Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш каби давлатлар жойлашган бўлиб, улар дунёдаги аҳоли зичлиги бўйича энг юқори ўринларни эгаллайди. Осиё аҳолисининг асосий қисми Ҳинди-хитой яриморотида ва Индонезия оролларида жойлашган бўлиб, уларда аҳоли зичлиги 1 км^2 га 400–500 кишига тенг. Ғарбий Осиёдаги Арабистон ярим оролида,

Марказий Осиёда, айниқса, Монголияда аҳоли сийрак жойлашган бўлиб, 1 км² га 2-3 кишини ташкил этади.

10-жадвал

Европа давлатларида аҳоли зичлиги
(2005 й., 1 км²га туғри келадиган киши)*

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 й.	2005 й.
<i>Шимолий Европа</i>		
Буюк Британия	219	244
Дания	108	126
Ирландия	40	59
Исландия	2	3
Латвия	34	35
Литва	44	52
Норвегия	11	14
Финландия	13	15
Швеция	17	20
Эстония	27	29
<i>Ғарбий Европа</i>		
Австрия	85	96
Бельгия	301	335
Германия	219	231
Лихтенштейн	-	187
Люксембург	124	167
Монако	-	10
Нидерландия	351	398
Франция	84	109
Швейцария	137	180
<i>Шарқий Европа</i>		
Белоруссия	40	47
Болгария	72	70
Венгрия	108	109
Молдавия	95	124
Польша	97	118
Россия	70	8
Руминия	79	91
Словакия	108	110
Украина	74	78
Чехия	108	129
<i>Жанубий Европа</i>		
Албания	60	110
Андорра	-	200
Босния-Герцеговина	-	76
Греция	64	83

жадвалнинг давоми

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 й.	2005 й.
Испания	61	84
Италия	167	192
Македония	-	77
Мальта	1096	1333
Португалия	98	114
Сен-Марино	-	500
Сербия ва Черногория	-	105
Словения	-	100
Хорватия	-	77

* Население мира. М., 1965. С. 80, 85; ЮНФПА. Население мира 2005. БМТ маълумотлари.

✓ Осиёда дунё қишлоқ аҳолисининг катта қисми истиқомат этиб, улар қишлоқ хўжалиги, айниқса, деҳқончилик учун қулай ерлар - Хитойдаги йирик дарёлар, Ганг, Брахмапутра, Меконг водийларида, Кореянинг жанубий қисми, Япония ва Ява оролларида жойлашган. Бу ҳудудлар майдони 2,5 млн. км² бўлиб, уларда тахминан 2 миллиарддан ортиқ аҳоли яшайди. Аҳоли зичлиги Ҳинд ва Ганг дарёлари водийларида, Хуанхэ ва Янцзи дарёлари дельталарида жуда зич бўлиб, 1 км² га 1000-1500 кишини ташкил этади.

✓ Осиё аҳолисининг 2/3 қисми Хитой ва Ҳиндистон давлатларида жойлашган ва улар аҳоли сони бўйича жаҳон давлатлари ичида биринчи ва иккинчи ўринда туради. 2005 йил маълумотига қура Хитойда 1 км² га ўртача 135 киши туғри келган; тоғ ва чул ҳудудларида аҳолининг зичлиги 1 км²га 1 киши, денгиз соҳилларидаги пасттекисликларда 1000 кишини ташкил этади.

Ҳиндистон ҳудуди бўйлаб аҳоли нисбатан текисроқ жойлашган. 2005 йилда Ҳиндистон аҳолисининг зичлиги 1 км²га 330 кишини ташкил этган. 1975 йилда эса аҳоли зичлиги 182 кишини ташкил этган эди. Ҳиндистоннинг Ҳимолай ҳудуди ва Тар чулларида аҳоли сийрак жойлашган.

Индонезия ҳудудида аҳоли бир хилда тақсимланмаган. Ява оролларида аҳоли зичлиги 1 км²га 1000 кишидан ортиқ бўлса, Калимантан ва Янги Гвинея оролларида бу кўрсаткич 1 кишини ташкил этади. Япония давлати ҳам дунёдаги аҳоли зич жойлашган ҳудудларга киради. 1975-2005 йилларда Японияда аҳоли зичлиги 1 км²га 1000 кишини ташкил этган; тоғли ҳудудларда ва Хоккайдо оролида аҳоли сийрак жойлашган.

✓ Осиёда аҳоли доимий яшамайдиган тоғли ҳудудлар (Тибет, Ҳиндикуш, Ҳимолай тоғлари), чўллар ва чала чўллар (Руб-ал-Хали, Такла-Макон, Гоби чўллари, Дашти-Кабир) ҳам мавжуд. Афғонистон, Сурия, Эрон, Туркия давлатлари ҳудудларида ҳам аҳоли жуда сийрак жойлашган, чунки бу жойларнинг табиий шароити деҳқончилик учун унча қулай эмас ва аҳоли кўпроқ кўчманчи чорвачилик билан шуғулланади.

✓ Осиёнинг 50 млн.дан кўп аҳолиси Вьетнам, Филиппин, Туркия, Эрон ва Таиланд давлатлари ҳудудида жойлашган бўлиб, уларда аҳоли зичлиги 1 км² га 60–80 кишини ташкил этади.

✓ Африка – инсон аجدодларининг энг қадимий масканлари шаклланган шу билан бир қаторда, аҳолиси ер шарининг бошқа қисмларига нисбатан жуда сийрак жойлашган ҳудуд. 1970-2005 йилларда Африка аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км² га 12 кишидан 29 кишига етган.

11-жадвал

✓ Осиё давлатларида аҳоли зичлиги
(2005 й., 1 км²га тўғри келадиган кишилар сони)*

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 й.	2005 й.
Гарбий Осиё		
Озарбайжон	50	95
Арманистон	69	107
БАА	-	50
Баҳрайн	-	700
Грузия	63	6
Иордания	18	63
Ироқ	16	59
Исроил	111	324
Қатар	-	64
Кипр	62	100
Кувайт	21	139
Ливан	177	450
Саудия Арабистони	4	12
Сурия	27	97
Туркия	37	92
Уммон	3	13
Фаластин	-	609
Яман	27	38
Жанубий-Марказий Осиё		147
Афғонистон	22	44

Жаовалнинг давоми

Давлатлар ва худудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 й.	2005 й.
Бангладеш	-	981
Бутан	-	21
Камбож	12	26
Каттонг	4	6
Мальдив ороллари	-	1000
Непал	68	168
Пакистон	102	200
Тожикистон	16	46
Туркменистон	3,2	12
Ўзбекистон	21	59
Индонезия	148	330
Шри-Ланка	-	297
Эрон	13	41
Жанубий Шарқий Осиё		122
Бруней	-	67
Вьетнам	97	245
Индонезия	50	114
Камбоджа	32	72
Лаос	8	24
Малайзия	56	78
Мьянма (Бирма)	34	74
Сингапур	-	7000
Тайвань	54	124
Филиппин	98	279
Шарқий Тимор	35	50
Шарқий Осиё		126
Гонконг-Хитой	-	6181
Жанубий Корея	269	487
Макао-Хитой	-	20000
Монголия	1	2
Тайвань	54	62
Хитой	70	135
Шимолий Корея	89	188
Япония	257	338

* Население мира. М., 1965. С.80; 86; ЮНФПА. Население мира 2005. БМТ маълумотлари.

✓ Африкада аҳолининг сийрак жойлашуви бир томондан, табиий шароитнинг қишлоқ хўжалиги учун қулай эмаслиги, ичимлик ва суғориш учун сув танқислиги бўлса, иккинчи томондан, Африка давлатларининг жуда узок давр Европа давлатлари мустамлакаси бўлиб келганлигидир, чунки колония шароитида аҳолининг ижти-

мой-иқтисодий ривожланиши секин, ўзига хос боради. Ушбу жа-
раён эса аҳолининг табиий ўсишига, умр кўриш муддатига салбий
таъсир этади. Натижада аҳоли сони секин кўпаяди ва аҳоли зичлиги
ҳам шунга мос тарзда ўзгаради. Жуда кўп Африка давлатларида
аҳоли зичлиги 1 км^2 га 10 киши атрофида. Аҳолининг энг юқори
зичлиги Маврикий, Реюньон ва Викториа кўли атрофида жойлаш-
ган Руанда ва Бурунди давлатларида (1 км^2 га 400-450 киши), аҳоли
энг сийрак жойлашган ерлар эса Ботсвана, Ливия ва Намибия дав-
латларида (1 км^2 га 1 киши) кузатилади.

✓ Африкада ҳам аҳоли жойлашувида сув ресурсларининг асосий
омил эканлиги яққол кузатилади. Нил дарёси водийларида, Гвинея
кўлига, Тунис, Жазоир ва Марокашнинг соҳил бўйларида аҳоли
зич ва аксинча, Саҳрои Кабир, Калахари ва Ливия чўлларида, шу-
нингдек, тропик ўрмонларда аҳоли жуда сийрак, баъзи чўлларда эса
умуман, аҳоли яшамайди.

✓ Африканинг баъзи худудларида, айниқса, шимолий қисмида,
аҳоли жуда нотекис жойлашган. Бу ерда аҳоли энг зич жойлашган-
Ўрта денгиз соҳиллари билан аҳолиси жуда сийрак Саҳрои Кабир
чўли мавжуд. Марокашнинг шимоли-ғарбида ушбу давлат
аҳолисининг 90 фоизи истиқомат этади ва аҳоли зичлиги 1 км^2 га
200 кишидан ортиқ, жануби-шарқий қисмидаги тоғ ва чўл
худудларида эса аҳоли сийрак жойлашган ва 1 км^2 га 1 кишини
ташкил этади.

✓ Аҳоли жойлашуви бўйича Нигерия Африкадаги ўзига хос
худуд саналади ва бу ерда аҳоли нисбатан бир текис жойлашган.
1962–2005 йилларда Нигерияда аҳоли зичлиги 39 дан 148 га етди
ёки 3 баробарга ошди. Аҳоли энг зич жойлашган худуд – Нигерия-
даги Лагос агломерациясидир. Миср давлатида эса аҳоли жойлашу-
ви анча нотекис; аҳолининг асосий қисми Нил водийсида яшаб,
зичлик 1 км^2 га 1000 кишидан ортиқ. Қоҳира агломерациясида ҳам
аҳоли зич жойлашган. Мисрнинг ғарбий ва шарқий қисмларида
аҳоли сийрак тарқалган. Эфиопия, Конго, Гамбиз, Комор ороллари,
Руанда, Уганда каби давлатларда ҳам аҳоли зичлиги 1 км^2 га 60–350
кишини ташкил этади.

Африка давлатларида аҳоли зичлиги
(1 км² га тўғри келадиган киши)*

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 йил	2005 йил
Африка	-	29
Шимолий Африка	-	18
Ғарбий Сахрои Кабир	-	0.1
Жанубий Африка	5	13
Ливия	1	3
Марокко	28	68
Миср	27	73
Судан	5	16
Тунис	34	61
Шарқий Африка	-	43
Бенин	28	65
Буркина-Фасо	-	50
Гамбия	31	136
Гана	30	89
Гвинея	13	37
Гвинея-Бисау	15	42
Кабо-Верде	61	125
Кот-д'Ивуар	8	52
Либерия	9	31
Мали	1	3
Мали	4	11
Нигер	2	10
Нигерия	39	148
Сенегал	17	55
Сьерра-Леоне	35	72
Того	27	98
Шимолий Африка	-	40
Бурунди	90	221
Жибути	-	30
Замбия	5	14
Зимбабве	18	32
Кения	15	56
Комор оролдари	86	350
Мадагаскар	10	30
Майотта	-	530
Малави	25	100
Мозамбик	9	24
Морис	-	600
Ресовундон	142	320
Руанда	106	323

жадвалнинг давоми

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 йил	2005 йил
Сейшель ороллари	-	222
Сомали	3	13
Танзания	8	38
Уганда	29	108
Эритрея	-	37
Эфиопия	18	65
<i>Марказий Африка</i>		16
Ангола	4	11
Габон	2	5
Камерун	9	34
Конго	2	11
Конго Демократик Респ.	6	25
Марказий Африка Респ.	2	6
Сан-Томе ва Принсипи	-	200
Чад	2	7
Экваториал Гвинея	7	18
<i>Жанубий Африка</i>		20
Ботсвана	-	3
Жанубий Африка Респ.	14	38
Лесото	21	60
Намибия	-	2
Свазиленд	16	70

* Население мира. М., 1965. С.76; ЮНФПА. Население мира 2005. БМТ маълумотлари.

✓ Америка ҳам ер шаридаги аҳолиси нисбатан сийрак жойлашган ҳудуддир. Бу ерда аҳоли зичлиги 1970-2005 йилларда 12 кишидан 22 кишига етган ва аҳоли зичлиги бўйича дунёдаги тутган ўрни Африкага яқиндир. Шимолий Америкада аҳоли Жанубий Америкага нисбатан сийрақроқ жойлашган. АҚШнинг Атлантика океани соҳилларидаги Род-Айленд, Нью-Жерси, Пенсилвания штатларида аҳоли зич жойлашган ва Фарбга борган сари аҳоли зичлиги камая боради. Миссисипи водийсидан сўнг тоғли ҳудудлар бошланади ва бу ерларда аҳоли жуда сийрак бўлиб, 1 км² га 1 кишидан тўғри келади. Тинч океани соҳилларида айникса, Калифорнияда аҳоли зичлиги яна ортиб боради. Канадада ҳам аҳоли нисбатан сийрак жойлашган бўлиб, 1 км² га 3 кишидан тўғри келади. Ўзига хос томони жуда катта майдонни тайга ва тундра зоналари эгаллаган. Канаданинг шимолий қисми, арктик оролларида, АҚШ га тегишли Аляска ярим оролида ҳам аҳоли жуда сийрак жойлашган.

Жанубий Америкада ҳам аҳоли асосан сув ресурсларига яқин, океан соҳиллари бўлиб жойлашган. Бразилиянинг Сан-Пауло штатида ва шарқий қисмида, Парана пасттекислигида аҳоли нисбатан зичроқ жойлашган бўлиб, 1 км² га 50-55 кишини ташкил этади. Кариб денгизи ороллари ва Бермуда оролларида ҳам аҳоли зич 1 км² га 300-400 кишидан ортиқ. Амазонка водийсининг тропик урмонлар ва ботқоқликлар билан қопланган қисми, баланд Анд тоғлари ва Атакама чўлида эса аҳоли деярли яшамайди.

Аҳоли жойлашуви бўйича Лотин Америкаси демографик вазиятида XX-XXI асрларда кескин ўзгариш бўлган. Ушбу даврда Лотин Америкаси аҳолиси деярли 8 баробарга кўпайган. 1900 йилда мазкур ҳудудда 65 млн. аҳоли яшаган бўлса, 2005 йилда аҳоли сони 530 млн.дан ошиб кетган ва бу кўрсаткич сайёрамиз аҳолисининг 8,8 фоизини ташкил этган. Мазкур ҳудудда аҳоли кўпайиши билан унинг зичлиги ҳам ортиб борган; 2005 йилда Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзаси давлатларида аҳоли зичлиги 1 км²га 29 кишини ташкил этган.

Шимолий Америкада эса АҚШ ва Канада давлатлари жойлашган бўлиб, уларда аҳоли зичлиги 1 км²га 2005 йилда 17 кишини ташкил этган. Бу кўрсаткич мос равишда Канадада – 3, АҚШда – 31 кишига етган. Америкада аҳоли энг зич жойлашган давлатлар қаторига Барбадос, Пуэрто-Рико, Сальвадор, Ангил ороллари кирди.

Океания ва Австралия аҳоли зичлиги бўйича дунёда энг охириги уринда туради ва 1970-2005 йилларда бу ерда аҳоли зичлиги 1 км² га 2 кишидан бор-йўғи 3,8 кишига етган ҳолос. Лекин материкнинг ичида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Океания оролларида аҳоли зичлиги нисбатан юқори.

13-жавдал

Америка давлатларида аҳоли зичлиги
(1 км² га туғри келадиган киши)*

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 йил	2005 йил
Шимолий Америка	-	17
АҚШ	20	31
Канада	2	3
Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзаси давлатлари	-	-
Марказий Америка	-	-
Белиз	-	13

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 йил	2005 йил
Гватемала	37	116
Гондурас	17	62
Коста-Рика	25	82
Мексика	19	54
Никарагуа	11	43
Панама	6	42
Салвадор	123	319
<i>Кариб ҳавзаси давлатлари</i>		<i>166</i>
Антигуа ва Барбуда	-	250
Антил ороллари (Нидер.)	250	250
Багама ороллари	10	21
Барбадос	-	750
Гаити	157	289
Гваделупа	162	235
Гренада	-	333
Доминикана Респ.	66	180
Куба	62	102
Мартиника	270	363
Пуэрто-Рико	276	433
Сент-Висент ва Гренада	-	250
Сент-Кристофер ва Невис	-	125
Тринидад ва Тобаго	174	260
Ямайка	150	236
<i>Жанубий Америка</i>		<i>20</i>
Аргентина	8	13
Боливия	3	8
Бразилия	9	21
Венесуэла	9	29
Гвиана (Франц.)	0,3	2
Колумбия	13	40
Парагвай	5	14
Перу	9	21
Суринам	-	2
Уругвай	16	19
Чили	11	21
Эквадор	17	47

* Население мира. М., 1965. С.87; ЮНФПА. Население мира 2005. БМТ маълумотлари.

Гуам оролларида аҳоли зичлиги 1 км². га 200 кишидан ортик бўлса, Ғарбий Самоада – 50 кишидан ортикдир. Океания ҳудудида 25 та мустақил ва қарам давлат жойлашган. Лекин, 90 фоиздан кўп аҳолиси асосан уч давлат – Австралия (19,4 млн.киши), Папуа-Янги

Гвинея (5,0 млн. киши) ва Янги Зеландия (3,9 млн. киши) да жойлашган.

✓ Австралия – дунёдаги аҳоли энг нотекис жойлашган давлат бўлиб, унда бутун ҳудуд аҳолисининг 2/3 қисми истиқомат қилади ва майдони эса ҳудуд майдонининг 10 фоизини ташкил этади.

✓ Австралияда аҳоли унинг Шарқий, Жануби-Шарқий ва Жануби-Гарбий қисмида, Янги Жанубий Уэльс, Викториа ва Квинсленд штатларида зич жойлашган. Бу ҳудудларда Австралиянинг 90 фоиздан кўп аҳолиси истиқомат этади. Аҳоли зичлиги 1 км² га 20 кишидан тўғри келади. Австралия бўйича ўртача аҳоли зичлиги эса 1 км² га 2 кишини ташкил этади. Марказий ва Шимолий Австралияда жойлашган чўл ҳудудларида маҳаллий туб аҳоли- австралиялик аборигенлар яшайдилар. Улар сон жиҳатдан жуда кам бўлиб, зичлик ҳам нисбатан пастдир. Шунингдек, Янги Гвинеянинг жанубий қисмида ҳам аҳоли сийрак жойлашган. Чунки бу ҳудудлар майдонида ҳам табиий шароит инсон яшаши учун ноқулай бўлиб, тропик ўрмонлар ва ботқоқликлардан иборат.

14-жадвал

Австралия ва Океания давлатларида аҳоли зичлиги
(1 км² га тўғри келадиган киши)*

Давлатлар ва ҳудудлар	Аҳоли зичлиги	
	1962 йил	2005 йил
Австралия	1	3
Вануату	-	17
Тум	121	333
Кирибати	-	125
Маошалли ороллари	-	500
Микронезия	-	143
Науу	-	500
Науу	-	40
Науу-Янги Гвинея	6	12
Самoa	41	67
Соломон ороллари	-	3
Тонга	95	125
Тувалу	-	500
Фиджи	23	44
Франция Полинезияси	20	77
Янги Зеландия	9	15
Янги Каледония	4	10

* Население мира. М., 1965. С.87; ЮНФПА. Население мира 2005. БМТ маълумотлари.

МДХ давлатлари аҳолиси ҳам бир текис жойлашган. Россия-дунёдаги аҳоли сийрак жойлашган давлатлардан ҳисобланади. Бу ўлкада аҳоли сони кўп бўлса-да, бироқ худуди ҳам катта (17095 минг кв.км.), у дунё қуруқлик қисмининг 12,7 фоизини ташкил этади. Аҳолиси асосан ғарбий ва жанубий қисмларида истиқомат қилади. Россияда табиий ўсиш жуда суғ бўлганидан, аҳоли секин кўпайган. Ушбу жараёнга мос равишда аҳоли зичлигида ҳам кескин ўзгариш сезилмайди. 1962–2005 йилларда аҳоли зичлиги 1 км² га 7 кишидан 8 кишигача етган ҳолос. Буни дунё давлатлари билан таққослаганда энг паст кўрсаткич саналади.

✓ МДХ давлатлари аҳоли зичлиги бўйича бир-биридан фарқ қилади. Аҳолиси энг зич давлатларга (1 км² га 50 кишидан ортиқ) Молдавия (124 киши 1 км² га), Украина (129 киши 1 км² га), Арманистон (107 киши 1 км² га), Озарбайжон (95 киши 1 км² га) киради. Мазкур давлатларда инсон яшаши учун табиий шароит жуда қулай. Қирғизистон (26 киши 1 км² га), Тожикистон (46 киши 1 км² га) ва Ўзбекистон (59 киши 1 км² га) Республикаларида аҳоли зичлиги ўртача мавқени ташкил этади. МДХ давлатлари таркибида аҳолиси энг сийрак жойлашган давлатлар қаторига Туркманистон (12 киши 1 км² га) ва Қозоғистон (6 киши 1 км² га) киради. Ушбу давлатлар худудининг асосий қисми чўллардан иборат бўлиб, табиий шароити инсон яшаши учун анча ноқулайдир.

✓ Аҳолининг ер юзи бўйлаб жойлашуви қатор омиллар билан боғлиқ. Уларга табиий шароит ва аҳоли манзилгоҳлари шаклланишининг тарихий хусусиятлари, демографик ўтишнинг ҳозирги босқичи, ривожланиш даражаси ва хўжалик таркиби каби ижтимоий-иқтисодий омилларни киритиш мумкин. Аҳолининг жойлашувида энг асосий омил бу табиий шароитдир. Дунё аҳолисининг асосий қисми инсон яшаши учун қулай табиий шароитга эга бўлган мўътадил, субтропик ва тропик иқлим зоналарининг қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш имконияти бор худудларида жойлашган.

✓ Аҳоли жойлашувида асосий табиий омил бу – сув ресурсларидир. Чунки инсоннинг яшаши ва хўжалик юритишида сув энг зарур. Дунё аҳолисининг 1/3 қисми дунё океани соҳиллари бўйлаб (океандан 50 км узокликкача) жойлашган ва мазкур худуд дунёдаги қуруқликнинг 12 фоизини ташкил этади ҳолос. Дунё аҳолисининг ярмидан кўпи эса океандан 200 км узокликкача бўлган худудда

жойлашган. Ер шари бўйича дунё океани соҳилларида, дарё водийларидаги пасттекисликларда яшовчи аҳоли салмоғи мунтазам ошиб бормоқда. XX аср охири – XXI аср бошларида дунё китъаларининг барчасида аҳолининг 42-73 фоизи денгиз сатҳидан 200 м баланд бўлган пасттекисликларда жойлашгани аниқланди.

Океан ва денгиз соҳиллари, дарё водийларидаги пасттекисликларда жойлашган аҳоли салмоғи дунё аҳолисининг таркибида мунтазам ортиб бормоқда. Бу ҳол сув ресурсларининг инсон ҳаёти учун нақадар муҳимлиги билан боғлиқдир. Аҳоли манзилгоҳларининг шаклланишида денгиз ва океанлар муҳим аҳамият касб этади, Чунки қадим замонлардан бошлаб, инсонлар дарё водийлари, денгиз ва океан соҳилларидан унча узоқ бўлмаган жойларда масканлар қурганлар, қишлоқ ва шаҳарлар ривожланиб борган. Денгиз ва океанлар ўз бойликлари билан аҳолининг катта қисмини боқиб келган. Шунингдек, улар алоқа ўрнатишда муҳим вазифа бажарган. Натижада денгиз орқали кўчишлар материкларнинг ички қисмларида ҳам аҳоли манзилгоҳларининг шаклланишига олиб келган, меҳнат тақсимоти содир бўлган, ирқлар пайдо бўлиб, миллатлар ассимиляцияси (аралашиб кетиши) жараёни кенгайиб борган.

Денгиз миграцияси халқлар шаклланишига алоҳида хизмат кўрсатган. Бунга Америка халқи яққол мисол бўла олади. Уларнинг этник компонентларининг шаклланишида Европа ва Африкадан сув орқали аҳолининг Америкага кириб кетиши асосий омил бўлган.

Америкаликлар этногенезида инглиз-саксонлар этник компонентларининг ролини алоҳида таъкидлаш лозим, чунки америкаликларнинг инглиз тилини, инглиз урф - одатлари ва жамият тизимларини қабул қилишининг асосий сабаби ҳам иммиграция оқимларининг Европадан доимий равишда турли тарихий даврларда мавжудлиги, натижада Атлантиканинг ғарбий қирғоғида 13 та инглиз колониясининг ташкил топганлиги бўлди. Кейинчалик эса улар бирлашиб, Америка давлатининг шаклланишида ўз аксини топди. Миллатларнинг ташкил топишида йил давомида узлуксиз мавжуд сув йўлларида ташқари, қишда сув музлаб, қуруқлик билан боғлайдиган “муз кўприкларининг” пайдо бўлиши ҳам алоҳида роль ўйнаган (масалан, саамларнинг айникса, финларнинг Швеция шимоллини Ботника қўлтиғи музлаган пайтда забт этишгани).

Ер шари бўйлаб аҳоли жойлашиши XX асрнинг ўрталарида поляк олими И. Сташевский томонидан ҳисоблаб чиқилди. У статистик-демографик ва картографик маълумотлар асосида ҳар битта алоҳида давлат ва ер юзининг барча қитъалари учун денгиздан ичкарига маълум бир масофада қанча одам яшашини ҳисоблаб чиқди. Мазкур ҳисоблар натижасида, денгиздан 50 км, 50-200 км, 200-500 км, 500-1000 км, 1000 км дан узокда деган градиацияларга ажратилган денгизнинг ва одамларни қай даражада ўзига тортиш кучига эга эканлигини таҳлил қилиш учун имконият яратилган.

15-жадвал

XX аср охирида дунё аҳолисининг баландлик зоналари бўйича жойлашуви*

Материклар	Денгиз сатҳидан баланд зоналарда жойлашган аҳоли салмоғи, фоизда					Жами
	200 м. гача бўлган текисликда	200-500 м. бўлган баландликларда	500-1000 м. бўлган паст тоғларда	1000-2000 м. бўлган ўртгача баландликда	2000 м. дан баландликда	
Европа	69	24	7	0	0	100
Осиё	56	24	12	7	1	100
Африка	32	24	21	21	21	100
Шимолий Америка	47	33	8	8	4	100
Жанубий Америка	42	15	23	9	11	100
Австралия ва Океания	73	18	8	1	0	100
Жами қуруқликда (Антарктида ва Гренландиядан ташқари)	56	24	12	7	1	100

*Максаковский В.П. Географическая картина мира. Ч.1. Ярославль: Верхневолжское издательство, 1996; Симагин Ю.А. Территориальная организация населения М., 2004. С.48.

Денгиздан 50 км гача бўлган масофа, ҳозирги транспорт воситаларини ҳисобга олганда, денгиз бўйи аҳоли манзилгоҳлари зонаси дейилади. Жаҳон аҳоли масканларидан кўп қисми, шу жумладан, йирик шаҳарларнинг ҳам асосий қисми шу зонага тўғри келади.

Денгиздан 50-200 км. масофада жойлашган аҳоли манзил-гоқлари қирғоқ билан бевосита боғланган жойлар дейилади ва улар қирғоқ билан бевосита иқтисодий боғланган бўлади. Ундаги аҳоли масканлари жойлашиши қирғоқ бўйига ўхшамаган бўлса ҳам (чунки қирғоқ бўйида шаҳарлар, қишлоқлар қирғоқнинг конфигурациясига қараб жойлашади), хўжалик жиҳатдан бу ердаги аҳоли денгизнинг таъсирини ҳар қуни сезиб туради.

Ундан кейинги масофаларда (зоналарда), денгиздан узоклашган сари унинг таъсири аста-секин камайиб боради.

Аҳоли жойлашишига қитъаларнинг мавжудлиги, навигация қулайлиги, материкнинг қайси қирғоғидан қай бир денгизга чиқиш мумкинлиги муҳим аҳамият касб этади (масалан, Россиянинг шимолий қирғоқларидан арктика денгизларига чиқиш муҳим аҳамият касб этса-да, лекин мазкур денгизлар йил бўйи тўлиқ ишламасдан, балки мавсумий, асосан, баҳордан қисқа навигация учун яроқлидир. Американинг шимолий қирғоқлари, Канада архипелаги ороллари ҳам худди шундай ҳолатга эга; қирғоқлари камроқ емирилган.

Африкада бевосита қирғоқларда яшовчи аҳоли барча аҳолининг 1/5 қисмини ташкил қилади, мамлакат ичкарасида эса аҳолининг 1/3 қисми яшайди, чунки мамлакат ичкарасининг кўп жойлари аҳоли яшаши учун қулай. Қирғоқлари эса кўпроқ емирилиб, эгри-бугри бўлиб қолган.

Европада аҳолининг 2/3 қисми 200 км масофагача бўлган денгиз бўйларида яшашади.

Осиё қитъасининг шарқий қисмидаги катта ҳудудда (Япония, Филиппин, Хитойнинг шимоли – шарқий қисми, Ҳиндистон ва Бангладешнинг жанубида одамларнинг зичлиги жуда юқори 1000-1500 киши). Ушбу мамлакатлар ҳисобига Осиёда денгиздан 200 км.гача бўлган масофада аҳолининг катта қисми яшайди.

Шимолий Америкада ҳам океандан 200 км.гача бўлган масофадаги ерларда, асосан Атлантика бўйи ҳисобига, аҳолининг 1/2 қисмидан кўпроғи яшайди. Жанубий Америка аҳолисининг 2/3 қисми (Бразилия, Уругвай, Аргентина), Австралия аҳолисининг 4/5 қисми денгиз ёқасида яшашади. Океания ороллари давлатлари аҳолисининг аксарияти ҳам денгиз бўйида кун кўради.

Ҳозирги вақтда денгиз бўйидан 200 км.гача бўлган масофада жаҳон аҳолисининг қарийб 60 % гача қисми яшайди. Ушбу жой

куруклик майдонининг атиги 1/5 қисмини ташкил қилади, аҳоли зичлиги эса 1 км² га 80 киши. Бу ер шарни аҳолиси зичлигидан 3 баробар кўп демакдир. Кўришиб турибдики, одамлар қадимдан океан бўйларига, денгиз ёқаларига келиб ўрнашганлар, чунки инсоният яшаш учун қулай бўлган дарё ҳамда денгиз ёқаларига интилган.

Жаҳондаги энг йирик миллионер ва мультимиллионер (аҳолиси 3 млн.дан ортиқ) шаҳарларнинг асосий қисми ҳам бевосита денгиз ёқасида ёки денгизга яқин жойда жойлашган.

Ўзқирғи пайтда жаҳонда 136 та мамлакатнинг пойтахти денгизга чиқиш имкониятига эга ёки ҳаёти денгиз билан бевосита боғланган. Шуларнинг 80 таси бевосита денгиз бўйида ёки денгиз эстуарияси (дарёнинг денгизга қуйилиш жойи) да жойлашган. Ушбу пойтахтларга денгиз кемалари бемалол кириб кела олади. Жаҳоннинг 11 та пойтахти бевосита денгиз бўйида жойлашган. Кўпгина пойтахт шаҳарлар авваламбор порт шаҳарлар вазифасини ўтаб, улар ўз вақтида мустамлака қилувчи давлатларнинг муҳим таянч базаси бўлиб хизмат қилган; кейинчалик эса пойтахт шаҳарларга айланган (масалан, Ҳиндистоннинг биринчи пойтахти Калкутта, Африкадаги жуда кўп ривожланган давлатларнинг пойтахтлари ҳам дарё эстуарияларида (қуйилиш жойида) ёки бўлмаса денгиз ёқасида жойлашган Лондон, Буэнос-Айрес, Монровия).

Шимолӣ Американинг шарқий қирғоқлари бўйлаб аҳоли масканларининг жойлашиши эса ўзига хос, яъни мазкур 1000 км масофада Бостондан-Вашингтонгача чўзилган оралик бир-бири билан боғланиб кетган шаҳарлар агломерацияларини ўз ичига олади. Бу жойлар урбанизациялашган ва унда 50 млн.га яқин одам яшайди. Географик адабиётларда ушбу минтақани Бос-Ваш мегалополиси деб номлаганлар. Американинг бу қирғоқ қисми бутунлай қўчиб келганлар ҳисобига ўзлаштирилган. Масалан, Америкага қўчиб келган ҳар учта одамнинг биттаси Нью-Йорк орқали мамлакат ичкарасига ўтган. Қирғоқ бўйидаги миллионер шаҳарлар ва уларнинг агломерациялари (Нью-Йорк, Филадельфия, Бостон, Балтимор, Вашингтон ва ҳ.к.). Мана шу узунлиги 1000 км га чўзилган қирғоқ минтақаси (фараз қилинг тахминан Тошкентдан то Термизгача ораликда) бир-бирига уланиб кетган шаҳарлар ва қишлоқлар, аэропортлар, омборлар, портлар, кемалар тўхтайдиган бандарлардан иборат.

Американинг ғарбий Тинч океани қирғоқ минтақасидаги аҳоли масканлари эса бошқача жойлашишга эга. Маълумки, Американинг Тинч океани қирғоғи шарқий қирғоқдан 300 йил кейин ўзлаштирила бошлаган ва аҳолининг жойлашиши мазкур қирғоқ қисмда ҳар жой-ҳар жойга тўғри келади, яъни шарқий қирғоққа ўхшаш узлуксиз эмас.

Бу минтақада пайдо бўлган шаҳарлар бир-биридан минглаб километр узоқда. Кейинчалик Панама каналининг қурилиши ва бу ерларда электроника, космик ракета, самолётсозлик саноатининг ривожланиши туфайли Сан-Франциско-Лос-Анжелес мегалополиси пайдо бўлди. Географик адабиётларда буни Сан-Сан мегалополиси деб аташмоқдалар.

Қирғоқ бўйлаб чўзилган Лос-Анжелес шаҳри ҳозирги кунда катталиги жиҳатдан Американинг иккинчи шаҳри ҳисобланади. Демак, Американинг Атлантика ва Тинч океани қирғоқлари бўйлаб аҳоли масканларининг жойлашиши ва ривожланиши, океан ва денгиз қирғоқларининг қиёфаси, иқлим шароити, табиий ресурслари, шаҳар қуриш учун яроқлилиги, қулай қўлтиқларнинг мавжудлиги каби омиллар билан бевосита боғлиқдир.

Маълумки, Япония аҳолисининг 4/5 қисми қирғоқ бўйи паст текисликларида истиқомат қилишади. Тинч океанига қараган Канто текислигида аҳоли жуда зич жойлашган. Япониянинг энг катта миллионер шаҳарлари Токио, Йокогама, Кавасаки, Тиба ва бошқалар ушбу текисликда пайдо бўлган ва ривожланган. Умуман, Япония харитасига назар ташласак, унинг ҳамма йирик шаҳарлари океан қирғоқларида жойлашган бўлиб, Токайдо мегалополисини ташкил қилишади. Оролларнинг ички қисми асосан тоғлардан иборат бўлиб, аҳоли жуда сийрак жойлашган.

✓ Осиё қитғасининг шарқий қирғоқлари ҳам текисликлардан иборат. Ушбу текисликларда Хитой аҳолисининг асосий қисми, энг йирик шаҳарлари жойлашган.

✓ Индонезия оролларидаги аҳоли масканларининг жойлашиши эса жуда турли-тумандир, чунончи, Ява ороли дунёдаги аҳолиси энг зич орол ҳисобланади. Бу ерда жуда йирик шаҳарлар билан бир қаторда, зич жойлашган, бир-бири билан туташиб кетган қишлоқ аҳоли масканлари ҳам мавжуд.

Жанубий Осиёда Ҳиндистон ярим ороли денгиз қирғоқларида аҳоли зич жойлашган иккита минтақа бор: биринчиси -

Ҳиндистоннинг Бенгалия штати; ўз вақтида, бу ерда Ҳиндистоннинг биринчи пойтахти мустамлакачилик пайтида таянч марказ бўлган Калкутта жойлашган ва у ҳозир дунёдаги энг йирик шаҳар агломерацияларидан биридир; иккинчиси - асосан қирғоқ бўйи текисликларидан иборат Ганга ва Браҳмапутра дарёларининг ирмоқлари оқиб ўтувчи Бангладеш Республикасидир.

Африкада аҳоли масканлари асосан, унинг шимолий қисмида, айниқса Нил дарёси дельтасида жойлашган. Шарқий Африка қирғоқларида эса аҳоли зич жойлашган учта ареал мавжуд (Ҳинд океани қирғоғи, Ички Нигерия ва Африка Буюк қўллари атрофи).

АҲОЛИНИНГ ТАКРОР БАРПО БЎЛИШИ

Жамиятда инсонларнинг кўпайиб, янгилашиб туришини таъминловчи туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларининг йнғиндиси аҳолининг такрор барпо бўлиши дейилади¹. Аслида туғилиш, ўлим, табиий ўсиш асосан биологик жараёнлар бўлса-да, лекин улар қатор ижтимоий, иқтисодий, табиий-биологик ва демографик омиллар таъсирида шаклланади. Мазкур омилларнинг ҳар бири ўз навбатида ижтимоий ҳаётнинг турли қирраларини қамраб олади.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар: ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусиятлари, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, аҳолининг турмуш тарзи, маълумотлилик ва маданият даражаси, аёлларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, бандлиги, дин, урф-одат ва қадриятлар.

Табиий-биологик омиллар: табиий шароит, табиий офатлар, эркак ва аёл организмнинг ташқи муҳитга мослашиш даражаси, иқлим ва унинг жинсий етукликка, фарзанд кўриш даврига, турли эпидемия ва касалликларга таъсири.

Демографик омиллар: аҳолининг ёш-жинсий таркиби, никоҳ ва ажралиш жараёнлари. Агар аҳоли таркибида ёшлар салмоғи юқори ва жинсий мутаносиблик бўлса, никоҳга кириш, яъни оила-лар пайдо бўлиши учун демографик имконият мавжуддир. Бу ҳол, ўз навбатида туғилишга ижобий таъсир этади. Аксинча, аҳоли таркибида қариялар салмоғи юқори бўлса, туғилиш камайиб, ўлим ҳоллари кўпаяди.

¹ Капылов В. А. География населения. М., 1999. С. 24.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг икки тури мавжуд.

I тур – аҳоли такрор барпо бўлишининг қисқарган тури. Бу турдаги авлодлар алмашинуви жараёнида аҳоли сони кўпаймайди, чунки туғилганларга нисбатан ўлганлар сони юқори бўлади.

II тур – аҳоли такрор барпо бўлишининг кенгайган тури, бунда, аксинча, туғилганлар сони ўлганлар сонидан юқори бўлади ва натижада кейинги авлод вакилларининг сони олдинги авлод вакиллари сонидан кўп бўлади. Бундай ҳолда аҳоли мунтазам кўпайиб боразеради.

Жамиятда авлодлар алмашинуви, аҳоли сонидаги ўзгаришлар туғилиш ва ўлим жараёнларига бевосита боғлиқдир. Туғилиш ва ўлимнинг ўзаро фарқи эса аҳолининг табиий ўсишини белгилайди.

Юқорида қайд этилганидек, кейинги 20-30 йил давомида дунё аҳолисининг кўпайиш суръати анчагина секинлашди. Бу жараённинг асосий сабаби сайёрамиздаги қатор давлатларда туғилишнинг камайиб боришидир ва у тарихий жараён бўлиб, ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси билан боғлиқ. Маълумки, инсоният ўз тараққиёти давомида бир неча ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтган.

Туғилиш даражаси жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида ҳам бир хил бўлавермаган. Капиталистик формациягача мавжуд бўлган даврларда туғилиш биологик характерга эга бўлган, яъни чекланмаган. Кўпболалик ҳолати жамият томонидан қувватланган. Буни ҳозирги жамият тараққиёти босқичида яшаб тасаввур қилиш қийин. Масаланинг туб моҳиятига назар ташланса, бу ўтмиш замонлардаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан бевосита боғлиқдир. Қулдорлик даврида ҳам, феодализмда ҳам кўпболаликдан ҳар бир оила ва шу билан бирга жамият ҳам манфаатдор эди. Нега шундай? Энг аввал оилада боланинг иқтисодий ўрни нисбатан юқори эди. Кўпгина мамлакатларда оила юмушларида, ҳунармандчиликда, деҳқончиликда ва чорвачиликда болалар меҳнатидан фойдаланилган. Оилада иқтисодий даромаднинг бир қисми бевосита болаларнинг меҳнати орқали яратилган. Демак, бола меҳнати миллий даромаднинг маълум улушини ташкил этгани сабабли, у жамият томонидан қўллаб-қувватланган. Ҳатто, баъзи давлатларда, масалан, Россияда деҳқонларга ишлаш учун бериладиган ер ҳам болалар сонига қараб тақсимланарди. Бундай шароит-

да ҳар бир оила болалар сонини кўпайтиришдан манфаатдор бўлган.

Капиталистик ишлаб чиқариш усулининг вужудга келиши билан саноат тез ривожлана бошлади, янги-янги шаҳарлар пайдо бўлди. Кўпчилик аҳоли иш қидириб, кишлокдан шаҳарга кўчиб кела бошлади. Шаҳар аҳолисининг ўсиб бориши натижасида бир томондан, шаҳарларда тураржой, озик-овқат муаммолари келиб чиққан бўлса, иккинчи томондан, фан-техника тараққий этиб, ишсизлик вужудга келди. Учинчидан, капиталистик ишлаб чиқаришда аёллар ва болалар меҳнатига жуда кам ҳақ тўланар эди. Жамиятда бундай ўзгаришлар оилада болалар сонини чеклашга, туғилишнинг қисқаришига олиб келди. Аҳолисининг асосий қисми шаҳарларда яшовчи Европа мамлакатларида туғилиш айниқса камайиб кетди. Масалан, Англияда 1850 йилларда аҳолининг 50 % шаҳарларда яшаган ва ҳар минг киши ҳисобига туғилган болалар сони ўртача 32,6 ‰ ни ташкил қилган бўлса, ҳозирги аҳолининг 80 % га яқини шаҳарларда яшайди ва ҳар минг кишига нисбатан туғилган болалар сони 10 тани, яъни 10 промиллени¹ ташкил қилади. Масалан, Францияни олиб қарайдиган бўлсак, бу мамлакат-да 1850 йилдан то ҳозиргача шаҳар аҳолиси 25,5 % дан 74 % га кўпайди. Ҳар минг киши ҳисобига туғилган болалар сони эса 26,2 дан 13,7 гача (ёки 26,2 ‰ дан 13,7 ‰ гача) камайди. Германияда эса, аҳолининг 94 % шаҳарларда истикомат қилади, туғилиш кўрсаткичи 9 ‰ ни ташкил этади холос ва дунёда туғилиш энг кам давлатлардан ҳисобланади.

Ер юзида туғилишнинг камайиши жараёни, асосан, XVIII асрнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европа давлатларида бошланиб, кейинчалик бу қитъанинг бошқа мамлакатларига, ундан сўнг эса АҚШ, Канада, Австралия ва Японияга тарқалди. Айниқса, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларда туғилиш тез камая бошлади. Ушбу давлатларда 1750–1800 йилларда ҳар минг киши ҳисобига 35–38 та бола туғилган бўлса, 1970–1990 йилларда бу кўрсаткич 15–16 ни, 2005 йилда эса 9–10 тани ташкил қилди. Бошқача қилиб айтганда, туғилиш 3 мартадан кўпроқ қисқарган. Энди ана шу давлатлар билан ривожланаётган мамлакатлардаги туғилишни қиёслайдиган бўлсак, бошқача аҳволнинг гувоҳи бўлаемиз. Уларда

¹ Туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнларни ўрганишда, уларни турли давлатлар, халқларда, ҳудудлар доирасида таққослаш учун мазкур жараёнларни ҳар 1000 та аҳолига нисбатан олинади ва промилле сўзи ёки ‰ белгиси билан ифодаланади.

1750–1790 йилларда ҳар минг киши ҳисобига 40–42 тадан бола туғилган ва 1970–1990 йилларда эса ҳар 1000 киши ҳисобига туғилган бола 30–34, 2005 йили эса 20–25 тани ташкил қилган. Демак, ривожланаётган давлатларда туғилишнинг камайиши нисбатан олиб қараганда анча секин борган. Ҳозирги даврда туғилиш ер юзи бўйлаб бир хил эмас.

16-жадвалда келтирилган маълумотларга кўра, дунё қитъалари бўйлаб энг юқори туғилиш Африкада, энг пастси эса Европа давлатларида кузатилади.

Сайёрамизда туғилишнинг ҳудудлар бўйлаб фарқ қилиши, аввало, маълум давлат аҳолисининг моддий ва маданий турмуш даражаси, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда бандлиги ҳамда шу давлат халқининг асрлар давомида шаклланиб, сақланиб келаётган миллий урф-одатлари ва дини билан боғлиқ. Булардан ташқари, туғилишга аҳолининг жинс ва ёш бўйича тақсимланиши, никоҳдан ўтиш ва ажралиши каби демографик омиллар, психологик омиллар, тиббиётнинг ривожланиши ҳамда ҳар бир давлат томонидан олиб борилаётган демографик сиёсат ҳам таъсир қилади.

16-жадвал

Дунё ҳудудлари бўйича туғилишнинг умумий коэффициенти (1960–2004 йиллар) (ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилганлар сони)*

Дунё ҳудудлари	Йиллар			
	1960–1965	1965–1970	2001	2004
Дунё бўйича	35,1	33,8	22,0	21,0
Африка	46,9	46,8	38,0	38,0
Америка	31,3	29,7	20,0	19,5
Осиё	39,9	38,4	22,0**	20,0**
Европа	18,7	18,0	10,0**	10,0**
Океания	27,1	24,5	18,0	17,0
Собиқ СССР	21,7	17,6	-	-

* Народо­на­се­ле­ние стран мира. М., 1974. С.61; Население и общество. Информ. бюллетень России, РАН, 2001. № 56; 2004 World Population Data Sheet. (БМТ маълумотлари).

** Собиқ СССР таркибига кирган давлатлар билан бирга.

Юқориди қайд этилганидек, умуман, статистик маълумотларга қараганда, кейинги 20–25 йил ичида дунёнинг деярли ҳамма қисмида туғилишнинг камайиб бориши кузатилмоқда.

1970–2005 йиллар давомида туғилишнинг энг тез камайиши Шимолий Америкага тўғри келади (шу давр ичида 1,7 марта камайган). Унинг асосий сабабларидан бири, шаҳар аҳолисining ўсиши бўлган. Масалан, АҚШ ва Канадада шаҳар аҳолиси 1950–2001 йилларда 64 % дан 75–79 % гача ўсган. Бундан ташқари, туғилишнинг камайишига аёлларнинг иктымий ишлаб чиқаришда, ёлланма ишларда катнашиши ҳам сабаб бўлган. Масалан, Канадада 1931 йил моддий ишлаб чиқаришда катнашувчи аҳолининг 17 % аёллар бўлса, 1980–2005 йилларда бу кўрсаткич 42 % дан ошиб кетди. Шимолий Америкада туғилишнинг камайишига олиб келган муҳим сабаблардан яна бири, ажралишнинг никоҳдан кўплигидир.

17-жадвал

Дунё ҳудудларида туғилишнинг йигинди коэффиценти динамикаси (хар бир 15–49 ёшдаги аёлга нисбатан туғилганлар сони)*

Давлатлар	Йиллар			
	1950–1954	1975–1979	2001	2005
Европа				
<i>Шарқий Европа</i>				
Болгария	2,50	2,20	1,2	1,23
Белоруссия			1,3	1,23
Венгрия	2,74	2,18	1,3	1,29
ГДР	2,37	1,77	-	-
Молдавия Республикаси	3,57 ¹	2,38 ¹	1,4	1,22
Польша	3,63	2,26	1,4	1,25
Руминия	2,87	2,56	1,3	1,26
Россия Федерацияси	2,63 ¹	1,90 ¹	1,2	1,37
Словакия	2,89 ²	2,39 ²	1,3	1,19
Чехия			1,1	1,19
Украина	2,30 ¹	1,96 ¹	1,1	1,13
<i>Жанубий Европа</i>				
Албания	5,57	4,18	2,8	2,23
Босния-Герцеговина		-	1,6	1,31
Греция	2,27	2,31	1,3	1,25
Испания	2,55	2,62	1,2	1,31
Италия	2,32	1,96	1,3	1,33
Македония		-	1,9	1,49
Мальта	4,16	2,19	1,7	1,50
Португалия	3,02	2,42	1,5	1,47

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Йиллар			
	1950-1954	1975-1979	2001	2005
Словения		-	1,2	1,21
Хорватия		-	1,4	1,35
Югославия	3,69	2,19	1,6	--
<i>Гарбий Европа</i>				
Австрия	2,09	1,68	1,3	1,40
Бельгия	2,34	1,71	1,6	1,66
ФРГ	2,09	1,41	-	--
Германия	-	--	1,3	1,33
Люксембург	1,97	1,50	1,7	1,74
Нидерландия	3,08	1,61	1,7	1,72
Франция	2,73	1,86	1,9	1,86
<i>Шимолий Европа</i>				
Буюк Британия	2,19	1,73	1,7	1,66
Дания	2,53	1,72	1,7	1,76
Ирландия	3,36	3,30	1,9	1,94
Исландия	3,70	2,46	2,0	1,95
Латвия	1,94 ¹	1,87 ¹	1,2	1,27
Литва	2,63 ¹	2,07 ¹	1,3	1,27
Норвегия	2,60	1,83	1,8	1,79
Финляндия	2,98	1,68	1,7	1,72
Швеция	2,22	1,68	1,5	1,68
Эстония	1,95 ¹	2,01 ¹	1,3	1,40
<i>Африка</i>				
<i>Шимолий Африка</i>				
Жазоир	7,28	7,17	3,1	2,46
Ливия	6,87	7,38	3,9	2,88
Марокаш (Ифни билан)	7,17	5,90	3,4	2,67
Миср	6,56	5,27	3,5	3,14
Судан	6,68	6,68	4,9	4,20
Тунис	6,87	5,64	2,3	1,93
<i>Гарбий Африка</i>				
Бенин	6,74	7,00	6,3	5,64
Буркина-Фасо	6,52	6,50	6,8	6,51
Гамбия	5,87	6,39	5,9	4,46
Гана	6,37	6,50	4,3	4,11
Гвинея	6,22	6,90	6,6	6,79
Кабо-Верде	6,50	5,18	3	3,57
Кот-д'Ивуар	6,65	6,70	--	4,76
Мавритания	6,71	6,90	6,0	5,62
Мали	6,36	6,70	7,0	6,75
Нигер	6,86	7,10	7,5	7,71

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Йиллар			
	1950-1954	1975-1979	2001	2005
Нигерия	6,77	7,10	5,8	5,58
Сенегал	6,64	6,50	5,7	4,75
Сьерра-Леоне	6,12	6,13	6,3	5,08
Того	6,14	6,09	5,8	4,9
<i>Шерқий Африка</i>				
Бурунди	5,44	6,44	6,5	6,80
Замбия	6,59	6,76	6,1	5,42
Зимбабве	6,61	6,60	4,0	3,37
Кения	8,20	8,22	4,4	4,98
Комор ороллари	6,27	6,29	6,8	4,59
Мадагаскар	5,70	6,09	5,8	5,15
Малави	6,78	7,00	6,4	5,89
Мозамбик	5,42	6,09	5,6	5,31
Реюньон	5,69	3,35	2,3	2,47
Руанда	5,97	7,31	5,8	5,45
Сомали	6,60	6,60	7,3	6,24
Уганда	6,91	6,90	6,9	7,10
Эритрея	-	-	6,0	5,29
Эфиопия	6,70	6,70	5,9	5,65
<i>Марказий Африка</i>				
Ангола	6,39	6,39	6,9	6,59
Габон	4,06	4,06	4,3	3,78
Камерун	5,76	5,79	5,2	4,36
Конго	5,69	5,99	6,3	6,29
Конго Демократик Респ.(Заир)	-	-	7,0	6,70
Марказий Африка Респ.	5,52	5,89	5,1	4,77
Чад	5,77	5,89	6,6	6,65
Экваториал Гвинея	5,50	5,66	5,9	5,89
<i>Жанубий Африка</i>				
Ботсвана	6,27	6,50	3,9	3,06
Жанубий Африка Респ.	5,55	5,07	2,9	2,72
Лесото	5,84	5,74	4,3	3,46
Намибия	5,87	6,09	5,0	3,71
Свазиленд	5,96	6,50	5,9	3,72
<i>Осиё</i>				
<i>Фарбий Осиё</i>				
Озарбайжон	5,01 ¹	3,48 ¹	2,0	1,85
Арманистон	4,73 ¹	2,46 ¹	1,1	1,34
Бахрайн	6,97 ¹	5,23 ¹	2,8	2,37

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Йиллар			
	1950-1954	1975-1979	2001	2005
Бирлашган Араб Амиратлари	6,97	6,76	3,5	2,45
Гвинея	2,59 ¹	2,29 ¹	1,2	1,44
Гвинея-Бисау	7,17 ¹	7,28 ¹	3,6	3,33
Грек	7,17	6,97	5,3	4,54
Израил	4,16	3,50	3,2	2,76
Катар	6,97	6,76	3,9	2,91
Катар	3,69	2,31	1,8	1,62
Кувейт	7,28	6,46	4,2	2,32
Ливан	5,74	4,30	2,5	2,26
Саудия Арабистони	7,17	7,28	5,7	3,84
Судан	7,09	7,44	4,1	3,28
Туркия	6,15	4,30	2,5	2,39
Уммон	7,17	7,17	6,1	3,50
Фаластин	--	--	5,9	5,28
Яман Араб Республикаси	6,97	6,97	7,2	5,93
Яман Халқ Демократик Республикаси	6,97	6,97	--	--
<i>Жанубий-Марказий Осиё</i>				
Афғонистон	6,70	6,90	6,0	7,27
Бангладеш	5,72	6,66	3,3	3,10
Покистон	6,96	6,66	5,6	4,00
Бутан	6,02	5,74	5,6	4,12
Ўзбекистон	4,32 ¹	4,41 ¹	2,4	2,59
Ўзбекистон	4,46 ¹	3,03 ¹	1,8	1,90
Мальдив	--	-	5,8	4,06
Непал	5,64	6,54	4,8	3,50
Тожикистон	3,93 ¹	5,97 ¹	2,4	3,58
Туркманстон	5,12 ¹	5,27 ¹	2,2	2,63
Ўзбекистон	4,46 ¹	3,03 ¹	2,7	2,61
Хиндистон	5,97	4,83	3,2	2,92
Шри-Ланка	5,70	3,76	2,1	1,92
Эрон	8,50	6,05	2,6	2,08
<i>Жанубий-Шарқий Осиё</i>				
Бруней	38,5	33,6	2,7	2,40
Вьетнам	5,03	5,59	2,3	2,23
Индонезия	5,49	4,81	2,7	2,28
Камбожда			4,0	3,93
Кампучия	6,29	4,0	--	--
Лаос	5,75	6,15	5,4	4,55

Давлатлар	Йиллар			
	1950-1954	1975-1979	2001	2005
Малайзия	6,80	4,14	3,2	2,78
Мьянма (Бирма)	-	-	3,3	2,27
Сингапур	6,32	4,14	1,6	1,33
Таиланд	6,62	4,27	1,8	1,90
Филиппин	7,27	4,94	3,5	3,03
Шарқий Тимор	6,44	4,30	4,4	7,48
<i>Шарқий Осиё</i>				
Гонконг	3,60	2,30	1,0	0,95
Жанубий Корея	5,15	3,14	1,5	1,22
Макао	--	4,0	1,2	--
Монголия	5,75	5,35	2,2	2,33
Хитой	6,21	2,89	1,8	1,72
Шимолий Корея	5,15	4,53	2,3	1,97
Япония	2,77	1,84	1,3	1,35
<i>Америка</i>				
<i>Шимолий Америка</i>				
АҚШ	3,34	1,77	2,1	2,04
Канада	3,71	1,77	1,4	1,49
<i>Марказий Америка</i>				
Белиз	--	--	3,2	3,01
Гватемала	7,09	5,40	4,8	4,38
Гондурас	7,05	7,13	4,4	3,52
Коста-Рика	6,72	3,73	2,6	2,19
Мексика	6,74	5,39	2,8	2,27
Никарагуа	7,34	6,31	4,3	3,12
Панама	5,68	4,06	2,6	2,63
Салвадор	6,46	6,01	3,5	2,78
<i>Кариб ҳавзаси давлатлари</i>				
Антил ороллари	--	--	2,1	2,08
Багама ороллари	--	--	2,4	2,25
Барбадос	4,65	2,23	1,6	1,50
Гаити	6,15	5,92	4,7	3,79
Гваделупа	5,57	2,88	1,9	2,02
Доминика	--	--	1,8	--
Доминикана Респ.	7,50	4,80	3,1	2,64
Куба	4,01	2,25	1,6	1,62
Мартиника	5,67	2,55	1,8	1,94
Пуэрто-Рико	5,02	2,75	1,9	1,89
Тринидад ва То- баго	5,33	3,07	1,7	1,61
Ямайка	4,24	3,96	2,4	2,38
<i>Жанубий Америка</i>				

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Йиллар			
	1950-1954	1975-1979	2001	2005
Аргентина	3,16	3,37	2,6	2,30
Боливия	6,74	6,40	4,2	3,73
Бразилия	6,15	4,20	2,4	2,30
Венесуэла	6,46	4,45	2,9	2,64
Гайана	6,64	3,91	2,5	2,20
Гвиана (франц.)	--	--	3,4	--
Колумбия	6,72	4,30	2,6	2,54
Парагвай	6,62	5,21	4,3	3,71
Перу	6,87	5,37	2,9	2,76
Сент-Винсент ва Гренадин	6,56	4,63	3,0	2,52
Уругвай	2,73	2,93	2,3	2,26
Чили	4,90	2,69	2,3	1,97
Эквадор	6,91	5,39	3,3	2,70
Австралия ва Океания				
Австралия	3,19	2,01	1,7	1,75
Багам	--	--	4,6	3,92
Бангладеш	--	--	4,2	2,81
Бразилия	--	--	4,6	3,31
Меланезия	--	--	--	3,69
Папуа-Янги Гвинея	6,21	6,25	4,8	3,85
Самоа	--	--	4,5	4,17
Соломон оролдори	--	--	5,7	4,06
Фиджи	6,59	3,59	3,3	2,81
Франция Полинезияси	--	--	2,6	2,32
Янги Зеландия	3,54	2,21	2,0	1,96
Янги Каледония	--	--	2,6	2,37

* Жадвални тузишда куйидаги нашрлар маълумотларидан фойдаланилди: Население мира. М., 1989. С.50; 63; 85; 91; 100; Население и общество / Информ.бюллетень Росси РАН, 2001. № 56, август 2001; ЮНФПА, Народонаселение мира в 2005 году. С.131-136.

¹ 1958-1959 ва 1978-1979 йиллар маълумоти.

² Чехословакия давлати маълумоти.

Ҳозирги даврда АҚШда ҳар йили қайд этилган никоҳларнинг деярли ярми узишганлиги маълум. Табиий ҳолки, никоҳнинг киска вақт давом этиши оилада бола сонининг ўз-ўзидан камайишига олиб келади. Бундан ташқари, ишсизлар сонининг ортиб бориши ва эртанги кунга ишончсизлик билан қараш кабилар ҳам туғилишни камайтиради.

Баъзи жойларда давлат томонидан олиб борилаётган туғилишни чеклашга қаратилган демографик сиёсат ҳам туғилишнинг камайишига олиб келмокда. Буни Осиёнинг энг йирик давлатлари – Хитой ва Ҳиндистон мисолида кўришимиз мумкин.

Хитойда оиладаги болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. 1970 йиллардан бошлаб, аҳоли ўртасида туғилишни камайтириш учун қатор тадбирлар қўллана бошланди, натижада Хитойда туғилиш кескин камайди. БМТ маълумотларига қараганда, 1970–1974 йил ҳар бир аёл ўзининг фарзанд кўриш даврида ўртача 4,8 фарзанд кўрган бўлса, 1986–1990 йилларда 2,1, 2005 йили 1,7 тадан фарзанд кўришган.

Ҳиндистонда ҳам туғилиш давлат томонидан назорат қилинади. Оилада болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. Бу масала юзасидан бир қанча ташкилотлар махсус тадқиқот олиб борадилар. Улар жумласига оилани режалаштириш ассоциацияси, Ҳиндистон тиббиёт ассоциацияси, Ҳиндистон Қизил ярим ой жамияти каби ташкилотлар қиради.

Ҳиндистонда туғилишнинг камайишига аҳоли саводлилиқ даражасининг ошиши ҳам таъсир этмокда. Масалан, 1971 йили Ҳиндистон аҳолисининг 29,4 % саводли эди. Ҳозирги даврда 40 % дан юқори аҳоли саводлидир.

Туғилишни назорат қилиш ҳамда халқнинг савод даражасини кўтариш, тиббиётни ривожлантириш натижасида Ҳиндистон давлати туғилишни анча камайтиришга эришган. Масалан, 1970–2005 йилларда ҳар бир аёл ўз умри давомида кўрган фарзандлари сони 5,4 дан 2,9 гача камайди.

Маълумки, Осиё аҳолисининг 70 % дан кўпроғини Хитой ва Ҳиндистон аҳолиси ташкил этади. Шунинг учун Хитой ва Ҳиндистонда туғилишнинг нисбатан камайиши бутун Осиё бўйича туғилиш кўрсаткичига таъсир қилди. 1970–2005 йилларда туғилиш Осиёда деярли 2 баробар камайди ва туғилишнинг йиғинди коэффициенти 2005 йилда 2,4 ни ташкил этди.

Мазкур даврда туғилишнинг йиғинди коэффициенти Европада 2,1дан 1,4 га, Океанияда 3,1 дан 2,2 га, Африкада 6,5 дан 4,8 га камайган.

Туғилишнинг бу тарзда камайиб бориши Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия давлатларида ҳам кузатилади. 1970 йилда

туғилишнинг умумий коэффициенти Россияда 14,6 %, Украинада 15,2 %, Белоруссияда 16,2 % ва Молдавияда 19,0 % бўлган. 2001 йилда бу кўрсаткич мос равишда Россия ва Белоруссияда 9,1 %, Украинада 8 %, Молдавияда 11 % ни ташкил этди.

Болтиқбўйи, Кавказorti ва Марказий Осиё республикаларида ҳам кейинги 30–40 йил ичида туғилиш кескин камайганлигининг гувоҳи бўламиз.

18-жадвал

Болтиқбўйи, Кавказorti ва Марказий Осиё республикаларида туғилиш динамикаси (хар 1000 аҳолига нисбатан туғилганлар сони)*

Республикалар	1960 йил	1980 йил	2004 йил
Литва	22,5	15,1	9,0
Латвия	16,7	14,0	9,0
Эстония	16,6	15,0	10,0
Озарбайжон	42,3	25,2	14,0
Арманистон	40,1	22,7	10,0
Грузия	24,7	17,7	11,0
Ўзбекистон	39,8	33,8	24,0
Қозоғистон	37,2	23,8	17,0
Тожикистон	38,6	37,0	25,0
Қирғизистон	36,9	29,3	21,0
Туркманистон	42,4	34,3	25,0

* Жадвални тузишда қуйидаги наشرлар маълумотларидан фойдаланилди: Бўриева М. Оилада неча фарзанд бўлгани маъқул. Т., 1995. 34 бет; Население и общество. М., 2001. №56; Естественное движение населения Республики Узбекистан за 1999 год. Ташкент, 2000. С.8; 2004 World Population Data Sheet. (БМТ маълумотлари).

Шундай қилиб, сайёраимизда истиқомат қилувчи аксарият халқларда ХХ аср иккинчи ярмидан бошлаб, туғилиш кескин камай бошлади. Дунёдаги давлатларни туғилишнинг бугунги ҳолатига қараб шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин.

Маълумки, туғилишнинг йиғинди коэффициенти 2,1дан паст бўлса, туғилиш даражаси паст саналади, 2,1–4,0 бўлса, туғилиш даражаси ўртача бўлади, 4,1 ва ундан юқори бўлса, туғилиш даражаси юқори ҳисобланади. Ушбу демографик мезонга асосан дунё давлатларини туғилиш ҳолати бўйича гуруҳларга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ – туғилиш даражаси юқори бўлган давлатлар: Африка давлатлари (МСР, Тунис, Морис ва Сейшел оролларида ташқари), Осиё ва Жанубий Америкадаги қатор давлатлар ҳамда

Австралия ва Океаниядаги баъзи мамлакатлар. Улардаги оилаларда фарзандлар сони ўртача 4,1дан то 7,0 гача, баъзи ҳолларда эса ундан ҳам юқори бўлган. Туғилиши энг юқори саналган давлатлардан Афғонистон, Гвинея-Бисау ва Нигер бўлиб, уларда туғилишнинг йиғинди коэффиценти 7,1-7,7 ни ва Яманда 6,7 ни, Мали ва Конгода 6,2 ни ташкил этади. Ушбу давлатлардаги оилаларда туғилиш даражасининг бундай юқори бўлишига олиб келувчи қатор омиллар мавжуддир. Улардан асосийлари қуйидагилар: юқорида зикр этилган давлатлар, асосан, иктисодий жиҳатдан ривожланаётган давлатлар бўлиб, айниқса, аёлларнинг маълумотлилиги нисбатан паст; кўп болаликни қўллаб-қувватловчи анъаналар кўпроқ сақланиб қолган; аёллар ижтимоий ишлаб чиқаришда кам иштирок этади; шаҳар турмуш тарзининг шаклланиши суст; туғилишни чеклаш ҳақида тушунчалар ва унга керакли тиббий воситалар кенг тарқалмаган.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, туғилиш даражасининг юқорилиги баъзи демографик оқибатларни келтириб чиқарди. Жумладан, аҳолининг сони тез кўпая бориб, кўплаб янги оилалар вужудга келади, аҳоли таркибида болалар сони юқори бўлади. Бу демографик оқибатлар эса ўз ўрнида қатор ижтимоий-иктисодий муаммоларга сабаб бўлади.

Туғилиши юқори бўлган давлатларда кейинги 15-20 йил ичида аҳоли сони йилига 2,5–3,2 фоиздан кўпайиб бормоқда. Бугунги кунда 40 дан ортиқ давлатда туғилишнинг йиғинди коэффиценти 4,1–7,5 ташкил этмоқда. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, кейинги 10 йил ичида дунёдаги туғилиш юқори бўлган давлатлар сони камайди. 1989 йили бундай давлатлар сони 79 ни ташкил этган бўлса, 2005 йили уларнинг сони 27 тага камайди ва 42 тани ташкил этди. Агар 1989 йили ушбу давлатларда истиқомат этувчи аҳоли салмоғи дунё аҳолисининг 23 фоизини ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб, бу кўрсаткич деярли 14 фоизни ташкил этди.

Иккинчи гуруҳ – оилада туғилиш даражаси ўртача бўлган давлатлар, ушбу давлатларда туғилишнинг йиғинди коэффиценти 2,1–4,0 ни ташкил этади. 1989–2005 йилларда дунёда туғилиш даражаси ўртача бўлган давлатлар сони 44 тадан 57 тага етди, яъни 13 тага кўпайди. 1989 йили Ўзбекистон давлати ҳам туғилиш юқори бўлган давлатлар гуруҳига кирган бўлса, 2005 йилга келиб, у туғилиш даражаси ўртача бўлган давлатлар гуруҳидан жой олди.

Туғилиш даражаси ўртача бўлган гуруҳда истиқомат этувчи аҳоли 2005 йилда дунё аҳолисининг 37,0 фоизини ташкил этди. Мазкур давлатларда туғилишнинг бундай даражада бўлиши уларнинг тарихан таркиб топиб келган ижтимоий-иқтисодий омиллари билан боғлиқдир. Туғилиш даражаси ўртача бўлган жойларда аҳолининг ўсиш суръати бир текис сақланиб туради. Уларда аҳолининг кескин кўпайиб кетиши ёки камайиб кетиши ҳоллари кутилмайди. Аҳоли тараққиётини бошқариш, иқтисодиётни ривожлантириш борасидаги муаммоларни ҳал этиш бирмунча энгил кечади.

Учинчи гуруҳ – туғилиш даражаси паст бўлган давлатлар. Бу давлатларда аҳоли йилига 0,7–0,9 фоизга кўпайиб боради. Оилаларнинг аксарият қисмида 1 ёки 2 тадан бола бор, холос. Шунинг таъкидлаш лозимки, 1989–2005 йилларда туғилиш даражаси кам бўлган давлатлар сони 32 тадан 71 тага кўпайди ёки 2 баробардан зиёд ўсди. Ҳозирги даврда ушбу давлатларда дунё аҳолисининг деярли ярми истиқомат этмоқда. Демак, XXI аср бошларига келиб, дунё аҳолисининг деярли ярми кам болали оилаларда истиқомат этмоқдалар. Сўнги гуруҳ давлатларида истиқомат этувчи оилаларда туғилишнинг бундай камайиб кетиши, биринчи навбатда, капиталистик муносабатлар кенг тарқалиши билан боғлиқдир. Таъкидлаб ўтганимиздек, капиталистик ишлаб чиқариш шароитида саноат ривожланиб, шаҳарлар сонининг ўсиши ва шаҳар турмуш тарзининг кенг тарқалиши учинчи гуруҳга мансуб давлатларда туғилишнинг қисқаришига олиб келди. Айниқса, аҳолининг асосий қисми шаҳарларда яшовчи Европа мамлакатларида туғилиш жуда камайиб кетган.

Ушбу гуруҳ давлатларида ҳозирги даврда туғилиш даражасининг камайиб кетишига олиб келган навбатдаги омил аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда, ёлланма ишларда кўпроқ қатнашишидир. Иқтисодий ривожланган давлатларда туғилишнинг камайишига олиб келган омиллардан яна бири, онланинг бузилиши, яъни никоҳдан чиқиш ҳолларининг ниҳоятда кўплигидир. Юқорида қайд этилганидек, никоҳнинг қисқа вақт давом этиши оилада бола сонининг ўз-ўзидан камайишига олиб келади. Бундан ташқари, барча иқтисодий тараққий этган давлатлар қатори, Шимолий Америкада ҳам фан-техника ривожланиб, ишлаб чиқариш соҳаларига кириб бориши натижасида аҳолининг таркибида ишсизлик тобора кўпайиб бормоқда. Ишсиз, бошпанасиз аҳолининг оила

кўриш ва фарзанд тарбия қилишига иқтисодий имконияти бўлмайди. Шундай ҳолатлар ҳам туғилишнинг камайиб кетишига олиб келади. Умуман олганда, капиталистик муносабатларнинг кенг тарқалиши ва ривожланиши оиланинг фарзандларга бўлган ҳам иқтисодий, ҳам маънавий эҳтиёжини пасайтириб юборади. Фикримизнинг далили сифатида ривожланган капиталистик давлатлардан бири АҚШ оилаларидаги туғилиш кўрсаткичларига мурожаат қиламиз. Агар 1950 йили ҳар бир Америка оилаларида ўртача 3-4 тадан бола туғилган бўлса, 1970 йили бу кўрсаткич 2-3 тага камайди. Кейинги вақтларда АҚШда фарзандсиз оилалар кўпайиб бормоқда. Бу давлатда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўпчилик оилаларда фақат биттадан фарзанд бўлиб, уларнинг 44 % кутилмаганда, 15% эса хоҳламаган ҳолда туғилган экан. Мутахассислар бу аҳволни “Америка оиласида инкироз” деб аташмоқда. Бу инкироз Америка Қўшма Штатлари учун муаммоми, йўқми? Уни шу давлат аҳолисининг тараққиёт тарихидан келиб чиқиб аниқламоқ лозим.

Шундай қилиб, биз юқорида жаҳон мамлакатларининг оилаларида туғилиш жараёнидаги ўзгаришлар билан танишиб чиқдик. Маълум бўлдики, ҳозирги пайтда ер юзидаги халқларнинг туғилиш жараёни бир хил эмас экан. Бир тоифа мамлакатларда оилаларнинг туғилиши жуда камайиб кетган бўлса, иккинчи бир хилида жуда юқори. Бу ҳол юқорида айтилганидек, турли ижтимоий-иқтисодий омиллар билан боғлиқ.

Дунё аҳолиси сонининг ўзгаришида ўлим ҳам асосий омил ҳисобланади. Аҳоли ўлими жамият ривожланиши давомида қатор ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида содир бўлиб келган. Моддий шарт-шароитларнинг яхшиланиб бориши ўлим ҳолларининг камайишига, акси эса кўпайишига сабаб бўлган. Соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланиши, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш даражасининг ошиб бориши ҳам ўлимга бевосита таъсир этувчи омиллардандир. Шунингдек, туғилиш биологик имконият даражасида бўлганда, кўпболалик анъаналари ривожланган даврларда туғилган фарзандлар орасидаги давр, муддат (протогенетик давр: никоҳга киргандан биринчи фарзанд туғилгунигача қадар ўтган вақт; интергенетик давр: биринчи ва иккинчи, иккинчи ва учинчи, учинчи ва тўртинчи ва ҳ.к. фарзандлар туғилиши орасида-

ги давр, йил) киска (1,2-2 йил) бўлган ҳолларда ҳам гудаклар, она-лар ўлими юкори бўлади.

XX аср 50-йилларига қадар дунёнинг барча ҳудудларида ҳам ўлим юкори даражада эди. Ушбу даврга қадар аҳоли ўлимида кўпроқ экзоген (ташки муҳит таъсиридаги омиллар: урушлар, эпидемиялар, бахтсиз ҳодисалар, табиий офатлар) омиллар сабаб бўлган. Аҳолининг жуда кўп қисми, айниқса Осиё, Африка ҳудудларида юқумли инфекцион касалликлардан болалик даврида кўз юмишган. Қадимда ер шарида гудаклар ва аёллар ўлими айниқса, юқори бўлган. Кўпчилиқ аёллар фарзанд кўриш давларида турли касалликлар айниқса, қон йўқотиш туфайли ҳалок бўлганлар. Марказий Осиё давлатларида XIX аср охири – XX аср бошларида ҳар 1000 та туғилган чақалоқлардан бир ёшгача бўлган даврда 300-400 таси, баъзи даврларда эса 500-600 таси нобуд бўлган. Қадимда аҳоли ўлимининг юқорилиги, қайд этилганидек, аҳолининг турмуш даражасига, тиббий хизматларнинг етишмаслигига, аҳолининг маълумотлик даражасининг пастлигига, фарзандлар туғилишининг юқорилиги ва фарзандлар туғилиши орасидаги даврнинг нисбатан кискалиги каби омиллар билан боғлиқ эди.

XX аср иккинчи ярми – XXI аср бошларига келиб, аҳоли ўлими дунё ҳудудлари бўйича кескин фарқ қилмоқда.

19-жадвал

**Дунё ҳудудларида аҳоли ўлими динамикаси
(ҳар 1000 аҳолига нисбатан ўлганлар сони)***

Ҳудудлар	1958–1962 йй.	2001 йил	2004 йил
Дунё бўйича	17	9	9
Европа	10**	11	12
Осиё	20**	8	7
Африка	23	14	14
Шимолий Америка	13	8	7
Лотин Америкаси	--	--	6
Австралия ва Океания	8	7	7

*Население мира. М., 1965. С.12; Население и общество /Информ.бюллетень РАН. 2001. № 56; 2004 World Population Data Sheet. (БМТ маълумотлари).

** Собик СССР таркибидаги давлатларсиз.

Ҳозирги даврда дунё бўйича аҳоли ўлим кўрсаткичлари Осиё, Африка, Америка, Океания ҳудудларида камайиб, Европа ҳудудида эса ортиб бораётганлиги кузатилади. Умуман, сайёрамиз аҳолисида

ўлим жараёни XX аср иккинчи ярми – XXI аср бошларида 2, 2,5 марта камайган. Ҳозирги даврда ўлимга эндоген омиллар (организмининг қарийши ва унинг касалланиши туфайли содир бўлган ички муҳит омиллари). Бу ҳол, албатта, жамиятнинг иқтимоий-иқтисодий ривожланиши, турмуш тарзининг яхшиланиши, аҳолига тиббий хизмат кўрсатишнинг ошиб бориши билан боғлиқ. Лекин Европа давлатларида аҳоли ўлим кўрсаткичларининг бирмунча кўтарилишига демографик омил, яъни аҳоли таркибида қариялар (60-65 ёш ва ундан юқори) салмоғининг ортиб бориши таъсир этган. Маълумки, аҳоли ўлимининг умумий коэффициенти аҳолининг ёш таркибига бевосита боғлиқ. Агар аҳоли таркибида болалар (0-14 ёш) ва ёшлар (16-29 ёш) салмоғи юқори бўлса, ўлим коэффициенти камаяди. Дунёнинг жуда кўп давлатларда XX аср бошларида аҳоли ўртача 35-40 йил умр кўрган бўлса, ҳозирги вақтда ўртача 63-68 ёш умр кўриши кузатилади. Европада эса бу кўрсаткич 70-79 га етди. Мазкур ҳудудда туғилишнинг кескин камайиши аҳоли таркибида болалар ва ёшлар салмоғининг кескин камайишига олиб келган бўлса, аҳолининг умр кўриш муддатини узайганлиги қариялар салмоғининг ошиб боришига олиб келди. Натижада Европада ўлим кўрсаткичлари кўтарилди.

Аҳоли ўлимининг умумий коэффициенти бўйича энг юқори кўрсаткич (2004 й.) ривожланаётган давлатларда (Сьерра-Леоне – 29 ‰, Ботсвана – 26‰, Мозамбик – 23 ‰), энг паст кўрсаткич ривожланган давлатлар ва шу билан бирга қатор ривожланаётган давлатларда кузатилди (АҚШ ва Японияда – 8 ‰, Австрия ва Францияда – 9 ‰, Жазоир, Коста-Рикада – 4 ‰, Панама, Гондурас, Никарагуа ва Мексикада – 5 ‰). Ушбу кўрсаткичлар аҳоли ўлимининг умумий коэффициентига аҳоли ёш таркибининг бевосита таъсирини яққол ифодалайди.

Аҳоли ўлими бўйича аниқ маълумотларни, аҳолининг турли ёш гуруҳлари бўйича алоҳида ҳисобланган умумий коэффициентлари ҳамда аҳолининг кутилаётган ўртача умр кўриш кўрсаткичлари орқали аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Кутилаётган ўртача умр кўриш муддати янги туғилганлар учун ҳисобланади. Бу ҳолда туғилган болаларни улғайиб боришида ёки бир ёш гуруҳидан иккинчи ёш гуруҳига ўтишда шу ёш гуруҳларида ўрганилаётган даврдаги ўлим ҳолати ҳисобга олинади. Олинган натижа аҳоли ўртача умр кўриш муддатини назарий

ҳисоби бўлиб хизмат қилади. Масалан, Россияда 1993 йил ўғил болалар учун гўдаклар ўлими 20,0 % эди. Демак, туғилган 1000 та ўғил боладан 20 таси 1 ёшгача яшамайди. Икки ёшли ўғил болаларда эса шу йили ўлим эҳтимоли 6 кишини ташкил этган. Кўришиб турибдики, 1000 та туғилган боладан 1 ёшга 980 таси, 2 ёшга эса 974 таси ўтди. Ана шундай усул билан авлоднинг охиригача умр кўриш эҳтимоли ҳисоблаб чиқилади. Юқорида қайд этилганидек, олдинги асрда аҳоли ўртача 30-35 йил умр кўрган. Ҳозир эса бу кўрсаткич икки баробарга ошган. 2005 йилда аҳоли умр кўриши буйича энг паст кўрсаткичлар Марказий ва Жанубий Африка давлатларида кузатилмоқда (эркаклар 42-44, аёллар 45-46 ёш).

20-жавдал

Аҳолининг ўртача умр кўриш ёши динамикаси

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
<i>Шарқий Европа</i>						
Болгария	62,2	66,1	68	75	69,3	75,9
Белоруссия	68,1 ¹	75,8 ¹	62	74	62,8	74,3
Венгрия	62,1	65,9	66	75	69,1	77,2
ГРП	65,1	69,1	--	--	--	--
Молдавия	66,0 ¹	71,8 ¹	64	72	64,9	72,1
Республикаси						
Польша	58,6	64,2	68	77	70,7	78,7
Руминия	59,4	62,8	67	74	68,2	75,3
Россия Феде-	63,1 ¹	73,3 ¹	59	72	58,9	72,0
цияси						
Словакия			69	77	70,5	78,3
Чехия	63,6	68,4	71	78	72,6	79,0
Украина	66,5 ¹	74,4 ¹	63	74	60,4	72,5
<i>Жанубий Ев-</i>						
<i>ропа</i>						
Албания	54,4	56,1	69	75	71,3	77,0
Босния-	--	--	65	72	71,7	77,1
Герцеговина						
Греция	64,3	67,5	76	81	75,8	81,1
Испания	61,6	66,3	74	82	76,2	83,5
Италия	64,3	67,8	76	82	77,2	83,3
Македония			77	75	71,6	76,6
Мальта	64,2	67,7	74	80		
Португалия	56,9	61,9	72	79	74,2	80,8
Сан-Марино	--	--	76	83	--	--

жасадвалнинг давом

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
Серб. ва Черног.	--	--	--	--	71,3	76,0
Словения	--	--	72	79	73,0	80,3
Хорватия	--	--	70	77	71,8	78,8
Югославия	56,9	59,3	70	75	--	--
<i>Ғарбий Европа</i>						
Австрия	63,2	68,4	75	81	76,4	82,1
Бельгия	65,0	70,1	75	81	86,1	82,3
ГФР	65,4	69,8	--	--	--	--
Германия			74	81	76,0	81,8
Люксембург	63,1	68,9	75	81	75,5	81,8
Нидерландия	70,9	73,4	75	81	75,9	81,3
Франция	63,7	69,5	75	83	76,2	83,2
Швейцария	67,0	71,6	77	83	77,9	83,5
<i>Шимолий Европа</i>						
Буюк Британия	66,7	71,8	75	80	76,3	80,9
Дания	69,6	72,4	74	79	75,1	79,7
Ирландия	65,7	68,2	74	79	75,5	80,7
Шим. Ирландия	65,5	68,8	--	--	--	--
Латвия	65,0 ¹	74,4 ¹	65	76	66,4	77,3
Литва	67,0 ¹	74,9 ¹	67	77	67,2	78,2
Норвегия	70,9	74,5	76	81	77,3	82,2
Финландия	63,2	69,6	74	81	75,5	82,0
Швеция	70,4	73,3	77	82	78,2	82,7
Эстония	65,5 ¹	74,5 ¹	65	76	66,2	77,4
<i>Шимолий Африка</i>						
Жазоир			68	70	70,3	73,0
Ливия	--	--	73	77	72,0	76,6
Миср	41,2	43,6	65	68	68,2	72,7
Судан	36,1	38,3	55	57	55,2	58,0
Тунис	44,1	45,1	70	74	71,6	75,8
<i>Ғарбий Африка</i>						
Бенин	31,1	34,0	49	51	54,0	55,6
Буркина-Фасо	31,1	34,0	47	47	47,6	49,1
Гамбия	29,2	32,1	51	54	55,2	58,0
Гана	40,4	43,6	56	59	56,9	75,8
Дагомея						
Либерия	36,0	39,1	49	52	41,6	43,3
Кабо-Верде	41,2	44,1			67,5	73,7
Кот-д'Ивуар	34,5	37,5			45,4	46,9
Мавритания	32,0	35,0	49	52	51,9	55,1

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	айёллар	эркаклар	айёллар	эркаклар	айёллар
Мали	31,0	34,0	45	47	47,8	49,1
Мали	31,5	34,5	41	41	44,8	44,9
Мали	35,0	38,0	52	53	43,6	43,9
Сенегал	33,2	36,2	51	54	55,1	57,6
Сенегал-Леоне	27,6	30,4	42	47	39,9	42,7
Того	34,5	37,5	53	58	53,2	56,8
Фил Суяги	--	--	45	47	--	--
Фил Суяги	--	--	65	72	--	--
Яшил Бурун	--	--	65	72	--	--
Яшил Бурун	--	--	65	72	--	--
<i>Шарқий Африка</i>						
Бурунди	38,5	41,6	46	47	43,5	45,5
Жибут			44	48	52,1	54,4
Замбия	36,3	39,4	37	38	38,7	37,7
Зимбабве	39,9	43,1	41	39	37,9	36,6
Кения	37,1	40,2	48	49	49,5	47,8
Комор орол-лари	38,5	41,6	54	59	61,9	66,3
Мадагаскар	36,2	39,3	52	56	54,5	57,0
Майотта			57	61	--	--
Малави	35,8	36,7	39	40	40,6	40,1
Мозамбик	36,6	38,2	69	76	--	--
Мали	--	--	67	74	41,3	42,3
Реюньон	49,7	55,6	70	79	71,7	79,9
Руанда	38,5	41,6	39	40	42,5	45,7
Сомали	31,4	34,4	45	48	46,3	48,7
Танзания	35,5	38,6	52	54	45,9	46,6
Уганда	38,5	41,6	42	43	48,8	50,0
Эритрея			53	57	52,8	56,6
Эфиопия	31,4	34,4	51	53	47,1	49,0
<i>Марказий Африка</i>						
Ангола	28,6	31,5	37	39	39,9	42,8
Габон	36,5	39,6	51	54	53,4	54,5
Камбун	34,4	37,4	55	56	45,4	46,6
Конго	34,5	37,4	47	52	51,0	54,0
Конго Демократик Респ.(Заир)			45	50	42,9	44,9
Марказий Африка Респ.	32,5	35,5	43	46	38,7	40,2
Сан-Томе ва Принсипи	--	--	63	66	--	--
Судан	31,0	34,0	48	52	42,9	45,1

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
Экваториал Гвинея	32,0	35,0	48	52	41,1	42,9
<i>Жанубий Африка</i>						
Ботсвана	40,9	44,1	41	42	35,5	34,9
Жанубий Аф- рика Респ.	39,2	43,2	52	54	45,7	47,4
Лесото	34,3	40,3	52	55	34,6	36,2
Намибия	37,2	40,3	47	45	47,2	47,2
Свазиленд	39,4	42,6	40	41	31,6	31,3
<i>Шимолий Америка</i>						
АҚШ	65,9	71,8	74	80	74,9	80,3
Канада	66,8	71,6	76	81	77,8	82,7
<i>Марказий Америка</i>						
Белиз	--	--	70	74	69,5	74,3
Гватемала	41,9	42,4	63	68	64,1	71,5
Гондурас	40,9	43,5	64	68	66,4	70,5
Коста-Рика	56,0	58,6	75	79	76,1	80,9
Мексика	49,2	52,4	75	73	73,1	78,0
Никарагуа	40,9	43,7	66	70	67,9	72,7
Панама	54,4	56,2	72	76	72,6	77,8
Сальвадор	44,1	46,5	67	73	68,2	74,3
<i>Кариб ҳавзаси давлатлари</i>						
Антигуа ва Барбуда	--	--	68	72	--	--
Антил орол- лари (Нидер.)	--	--	72	76	73,3	79,5
Багама орол- лари	--	--	70	75	67,6	74,0
Барбадос	55,0	59,5	70	75	72,1	78,8
Гаити	36,3	38,9	47	51	51,7	53,1
Гренада	--	--	63	66	--	--
Доминика	--	--	70	76	--	--
Доминикана Респ.	43,6	46,7	67	71	64,6	71,6
Куба	56,7	61,0	73	77	76,1	79,7
Мартиника	55,0	58,1	76	82	75,9	81,9
Пуэрто-Рико	63,0	66,7	71	80	72,1	80,8
Сент-Висент ва Гренада	--	--	70	73	--	--
Сент- Кристофер ва Невис	--	--	66	71	--	--

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
Тринидад ва Тобаго	56,4	59,4	68	73	67,3	72,8
Ямайка	55,7	58,7	70	73	69,2	72,6
<i>Жанубий Америка</i>						
Аргентина	60,4	65,1	70	77	71,1	78,6
Боливия	38,5	42,5	60	64	62,6	66,8
Бразилия	49,3	52,8	65	72	67,3	75,1
Венесуэла	53,8	56,6	70	76	74,3	76,3
Гайана	53,5	57,5	62	68	61,0	67,1
Гвиана (франц.)	--	--	72	79	--	--
Колумбия	48,8	52,6	68	74	69,8	75,8
Парагвай	50,0	54,0	71	76	69,1	73,7
Перу	42,9	45,0	68	71	68,0	73,2
Суринам	54,4	57,7	68	74	66,4	72,9
Уругвай	63,3	69,4	70	78	72,1	79,4
Чили	51,9	55,7	72	78	75,1	81,2
Эквадор	47,1	49,6	68	73	71,7	77,6
<i>Австралия ва Океания</i>						
Австралия	66,9	72,4	76	82	78,0	83,1
Бангладеш	--	--	64	67	67,5	71,2
Бенгал	--	--	72	77	72,8	77,5
Камбоджа	--	--	--	--	57,9	59,6
Индонезия	--	--	65	67	69,2	73,6
Япон	--	--	64	71	--	--
Пилуэ - Янги Гвинея	35,6	34,5	56	55	55,6	56,8
Самоа	--	--	65	72	67,8	74,2
Соломон	--	--	67	68	62,1	63,6
Тонглар	--	--	--	--	--	--
Фиджи	53,8	56,7	65	69	66,1	70,5
Франция Полинезияси	--	--	69	74	71,2	76,3
Янги Зеландия	67,5	71,8	74	80	77,2	81,6
Янги Каледония	--	--	70	76	73,1	78,3
<i>Ғарбий Осиё</i>						
Ўзбекистон	65,3 ¹	72,6 ¹	68	75	63,5	70,8
Тожикистон	70,1 ¹	75,4 ¹	71	76	68,2	74,9
Бирлашган Араб Амирлиги	46,6	49,3	71	76	76,8	81,4

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
Баҳрайн	49,6	52,5	70	75	73,4	76,2
Газа						
Грузия	68,1 ¹	75,2 ¹	69	77	66,8	74,5
Иордания	42,2	44,3	69	71	70,4	73,5
Ироқ	43,1	44,9	58	60	58,4	61,5
Исроил	--	--	76	80	78,0	82,1
Қатар	46,7	49,3	69	74	71,6	76,5
Кипр	65,1	69,0	75	79	76,3	81,3
Кувайт	54,1	57,5	72	73	75,5	79,8
Ливан	54,3	57,7	68	73	70,3	74,7
Саудия Ара- бистони	39,1	40,7	66	69	70,5	74,4
Сүрия	44,8	47,2	70	70	71,9	75,6
Туркия	45,8	48,3	67	71	66,9	71,5
Уммон	--	--	69	73	73,2	76,2
Фаластин	--	--	70	74	71,3	74,4
Яман Араб Республикаси	32,9	33,9	57	61	60,2	62,9
Яман Халқ Демократик Республикаси	32,9	33,9	--	--	--	--
<i>Жанубий-Марказий Осиё</i>						
Афғонистон	31,3	31,8	46	44	46,6	47,1
Бангладеш	38,3	34,9	59	59	62,8	64,6
Покистон	38,3	34,9	60	61	63,6	64,0
Бутан	37,0	35,5	66	66	62,6	65,0
Қирғизистон	63,6 ¹	71,8 ¹	65	72	63,1	71,5
Қозғистон	64,1 ¹	74,9 ¹	60	71	58,2	69,4
Мальдив Рес- публикаси	66,0	71,8	60	63	67,8	67,1
Непал			58	57	62,0	62,9
Тожикистон	67,8 ¹	71,6 ¹	66	71	61,3	66,7
Туркманстон	65,2 ¹	71,3 ¹	63	70	58,6	67,1
Ўзбекистон	68,5 ¹	74,6 ¹	68	73	63,6	70,1
Ҳиндистон	39,4	38,0	60	61	62,4	65,7
Шри-Ланка	57,6	55,5	70	74	72,0	77,3
Эрон	46,1	46,1	69	72	69,5	72,6
<i>Жануби-Шарқий Осиё</i>						
Бруней			71	76	--	--
Вьетнам	39,1	41,8	63	69	69,1	73,1
Индонезия	36,9	38,1	65	70	65,8	69,5
Камбоджа			54	58	53,4	60,5
Кампучия	38,1	40,8				

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1950-1954		2001		2005	
	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
Лаос	39,1	41,8	51	54	54,3	56,8
Малайзия	47,0	50,0	70	75	71,4	76,0
Мьянма (Бирма)			54	57	58,1	63,9
Сингапур	58,8	62,1	76	80	77,1	80,9
Тайланд	45,0	49,1	70	75	67,3	74,3
Филиппин	46,0	49,1	74	70	68,8	73,1
Шарқий Тимор	29,6	30,4	47	48	55,4	57,6
<i>Шарқий Осиё</i>						
Гонконг	57,2	64,9	77	82	78,9	84,9
Жанубий Корея	46,0	49,0	71	78	73,8	81,2
Макао			75	80	—	—
Монголия	43,6	46,5	61	65	62,9	66,9
Тайвань			72	78	—	—
Хитой	39,3	42,3	69	73	70,3	73,9
Шимолий Корея			67	73	60,9	66,8
Япония	62,1	65,9	77	84	78,7	85,8

* Население мира. М., 1989. С 211, 212-228; 230-237; Население и общество/ Информационный бюллетень РАН; 2001, №56.

¹1969-1970 йиллар учун.

Аҳолининг ўртача умр кўриш муддатини аниқлашда айниқса, гўдаклар ўлими алоҳида аҳамиятга эгадир. Гўдаклар ўлимининг юқори бўлиши аҳоли ўртача умр кўриш муддатини кўрсаткичларини қисқаришига олиб келади.

Гўдаклар ўлими (ҳар 1000 та тирик туғилган болага нисбатан 0 дан 1 ёшгача бўлган ўлим сони). Манбалардан маълумки, XIX асрда, баъзи ривожланаётган давлатларда эса XX аср биринчи ярмида ҳам гўдаклар ўлими юқори бўлган. 1900 йилда Фарбий Европа давлатларида ҳар 1000 та тирик туғилган чақалоқдан 140 таси, Марказий Осиё давлатларида эса қайд этилганидек 500-600 таси ҳаётдан кўз юмган. 1950 йилларда гўдакларнинг ўлим ҳоллари бирмунча камайди. Европа давлатларида гўдаклар ўлими 45%о ни (энг юқориси 69 %о Грецияда, энг пастси 22 %о Швецияда)¹, собик СССР таркибига кирган давлатларда эса 80-83 %о ни ташкил этган².

¹ Народонаселение стран мира. М., 1974. С.129.

² Население мира. М., 1989. С.208.

1960–1980 йилларда дунёдаги қатор давлатларда аҳоли саломатлиги борасида улкан ишлар қилинди. Соғлиқни сақлаш тизими ривожланиб, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш яхшиланди. Оналар ва болалар саломатлигига катта эътибор берилди. Дунёда аҳоли саломатлигини, оналар ва болалар, аёллар саломатлигини муҳофаза этувчи нуфузли ташкилотлар тузилди. Натижада аҳоли ўлими, жумладан, гўдақлар ўлими ҳам кескин камайди (21-жадвал).

1980–2000, 2001–2005 йилларда гўдақлар ўлимининг пасайиши жараёни давом этди. 1980 йилда гўдақлар ўлими иқтисодий ривожланган давлатларда қуйидаги кўрсаткичларга эга бўлган: Австрияда – 14,3 %, Бельгияда – 12,1%, Данияда – 8,4 %, Италияда – 14,6 %, Канадада – 10,4 %, Нидерландияда – 8,6 %, Норвегияда – 8,1 %, АҚШда – 12,6 %, Францияда – 10,0 %, Швецияда – 6,9 %, Японияда – 7,5 %. 2005 йилда бу кўрсаткичлар мос равишда 5, 4, 5, 5, 5, 4, 4, 7, 4, 3, 3 % ни ташкил этган. XXI аср бошида гўдақлар ўлимининг энг паст кўрсаткичлари Япония, Сингапур, Швеция давлатларида қайд этилиб, уларда ҳар 1000 тирик туғилган болалардан учтаси ҳалок бўлар эди. 1980 йилларда гўдақлар ўлимининг энг юқори даражаси ривожланаётган давлатлардан Афғонистон – 194 %, Малави – 163%, Сомали – 155 % кабиларда қайд этилган. 1980 йилларда гўдақлар ўлимининг энг юқори даражаси ривожланаётган давлатлардан Афғонистон – 194 %, Малави – 163%, Сомали – 155 % кабиларда қайд этилган. Ҳозирги даврда ушбу давлатларда гўдақлар ўлими камайиб, мос равишда 145, 107, 114 %ни ташкил этмоқда. Лекин Марказий Африка давлатларида (113 %), Марказий Осиёнинг жанубида жойлашган давлатларда (65 %) ҳамон гўдақлар ўлими юқоридир. Бу ҳолнинг асосий сабаблари бир томондан туғилишнинг юқори бўлиши натижасида она ва бола организмининг заифлашуви бўлса, иккинчи томондан иссиқ иқлим шароити, иқтисодий ривожланишнинг пастлиги ҳамда тиббий хизматнинг нисбатан етишмаслигидир.

Қадимда гўдақлар асосан экзоген сабабларга кўра, юқумли касалликлардан вафот этган бўлсалар, ҳозирги даврга келиб, юқумли касалликлар камайиб кетди. Гўдақлар ўлимига эндоген омиллар (кўпроқ нафас олиш органи касаллиги, эндокрин, юрак-қон томир касалликлари) сабаб бўлмоқда. Шундай бўлса-да, дунёдаги қатор давлатларда гўдақлар ўлими XXI аср бошида олдинги асрга

нисбатан кескин камайган ва бу ҳол аҳоли умр кўриши кўрсаткичларининг кўтарилишига таъсир этган.

21-жадвал

Дунё давлатларида гўдаклар ўлими динамикаси
(1000та тирик туғилганларга нисбатан ўлган гўдаклар сони)*

Давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Европа				
<i>Шарқий Европа</i>				
Венгрия	26,0	16,1	15	13
Белоруссия			9	15
Венгрия	34,5	20,4	9	8
ГДР	17,1	10,0	--	--
Молдавия Респ.	--	--	18	24
Польша	28,1	19,1	9	8
Румыния	41,0	23,4	19	17
Россия Феде- рацияси			16	16
Чехословакия	21,4	15,3	--	--
Словакия	--	--	9	7
Чехия	--	--	4	15
Украина			15	15
<i>Жанубий Европа</i>				
Албания	58,9	--	12	24
Андорра	--	--	1	--
Босния- Герцеговина	--	--	11	13
Греция	34,0	14,1	6	6
Испания	18,5	10,0	5	4
Италия	26,7	11,6	5	5
Кипр	--	--	15	15
Мальта	22,8	11,5	7	
Португалия	46,4	16,7	6	5
Сан-Марино	--	--	3	--
Сербия ва Черногория	--	--	--	12
Словения	--	--	4	5
Хорватия	--	--	8	7
Югославия	46,9	28,9	13	--
<i>Гарбий Европа</i>				
Австрия	24,9	11,4	5	5
Бельгия	19,1	9,8	5	4
ФРГ	22,7	9,6	--	--

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Германия	--	--	4	4
Лихтенштейн	--	--	8	--
Люксембург	17,3	11,7	5	--
Монако	--	--	4	--
Нидерландия	11,9	7,9	5	4
Франция	15,8	8,3	4	4
Швейцария	13,7	6,9	5	4
<i>Шимолий Европа</i>				
Буюк Британия	17,5	9,6	6	5
Дания	12,4	7,7	4	5
Ирландия	18,1	10,1	6	5
Исландия	11,7	6,1	2	3
Латвия			11	10
Литва			9	9
Норвегия	11,9	8,3	4	4
Финландия	11,9	6,5	4	4
Швеция	10,5	6,4	3	3
Эстония			10	9
<i>Африка**</i>				
<i>Шимолий Африка</i>				
Ғарбий Сахрой Кабир	--	--	140	--
Жазоир	132,0	88,0	55	34
Ливия	117,0	97,0	33	18
Марокаш (Иффи билан)	122,0	97,0	53	35
Миср	150,0	100,0	44	33
Судан	145,0	118,0	74	69
Тунис	120,0	85,0	28	21
<i>Ғарбий Африка</i>				
Бенин	151,0	120,0	94	101
Буркина-Фасо	162,0	150,0	105	119
Гамбия	192,0	185,0	82	72
Гана	110,0	103,0	56	59
Дагомея	--	--		
Либерия	155,0	132,0	139	137
Кабо-Верде	103,0	75,0	--	--
Кот-д'Ивуар	153,0	110,0	--	116
Мавритания	157,0	137,0	--	92
Мали	203,0	180,0	123	130
Нигер	166,0	146,0	123	149
Нигерия	148,0	114,0	75	111

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Сенегал	162,0	142,0	68	80
Сьерра-Леоне	203,0	180,0	153	162
Того	121,0	102,0	80	90
Фил Суяги киргоғи	--	--	112	--
Виял Бурун ороллари	--	--	31	--
<i>Шарқий Африка</i>				
Бенин	135,0	124,0	75	102
Буркина-Фасо	--	--	117	88
Замбия	100,0	88,0	95	92
Зимбабве	93,0	80,0	65	61
Кения	98,0	80,0	74	65
Комор оролла- ри	106,0	88,0	91	53
Мадагаскар	84,0	67,0	96	75
Майотта	--	--	75	--
Малави	191,0	163,0	104	107
Мозамбик	168,0	153,0	135	96
Морис	--	--	16	--
Реюньон	41,0	10,5	8	--
Руанда	140,0	127,0	107	114
Сейшель ороллари	--	--	10	--
Сомали	155,0	155,0	126	120
Танзания	130,0	115,6	99	104
Уганда	116,0	112,0	97	79
Эритрея	--	--	80	61
Эфиопия	155,0	155,0	97	95
<i>Марказий Африка</i>				
Ангола	173,0	149,0	198	134
Габон	132,0	112,0	--	54
Камерун	119,0	103,0	77	93
Конго	90,0	81,0	105	70
Конго Демократик Респ.(Заир)	127,0	107,0	106	115
Марказий Аф- рика Респ.	148,0	142,0	98	96
Сан-Томе ва Принсипи	--	--	54	--
Судан	166,0	143,0	103	114
Свазиленд	160,0	137,0	98	98
Гвинея	--	--	--	--

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Гвинея-Бисау	--	--	131	115
<i>Жанубий Африка</i>				
Ботсвана	95,0	76,0	60	47
Жанубий Африка Респ.	110,0	83,0		41
Лесото	130,0	111,0	57	63
Намибия	134,0	116,0	68	40
Свазиленд	--	--	109	68
<i>Америка**</i>				
<i>Шимолий Америка</i>				
АҚШ	18,4	10,8	7	7
Гренландия	38,1	28,5	--	--
Канада	16,8	8,1	6	5
<i>Марказий Америка</i>				
Белиз	--	--	22	30
Гватемала	95,0	70,0	50	35
Гондурас	110,0	82,0	42	30
Коста-Рика	51,0	18,3	12	10
Мексика	69,0	53,0	25	19
Никарагуа	100,0	76,0	40	28
Панама	43,0	26,0	17	19
Сальвадор	97,0	70,0	30	24
<i>Кариб ҳавзаси давлатлари</i>				
Антигуа ва Барбуда	--	--	17	--
Антил ороллари (Нидер.)	--	--	13	12
Багама ороллари	32,3	22,9	18	13
Барбадос	33,0	10,9	14	10
Гаити	155,0	128,0	80	59
Гваделупа	42,0	14,0	8	7
Гренада	--	--	14	--
Доминика			16	--
Доминикана Респ.	94,0	75,0	47	32
Куба	36,0	15,0	7	5
Мартиника	35,0	14,0	7	7
Пуэрто-Рико	25,0	15,7	11	10
Сент-Висент ва Гренада	68,6	26,5	20	--
Сент-Кристофер ва Невис	60,2	27,8	24	--

жадвалнинг давоми

давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Гринидад ва Тобаго	30,0	12,0	17	13
Ямайка	36,0	21,0	24	15
<i>Жанубий Америка</i>				
Аргентина	49,0	35,0	19	14
Боливия	151,0	124,0	63	51
Бразилия	91,0	71,0	35	25
Венесуэла	49,0	39,0	20	17
Гайана	56,0	36,0	40	46
Гвиана (Франц.)	--	20,1	17	--
Колумбия	65,0	50,0	21	24
Парагвай	53,0	45,0	33	36
Перу	110,0	99,0	41	31
Суринам	49,0	36,2	27	24
Уругвай	46,2	30,4	17	13
Чили	70,0	19,6	10	8
Эквадор	95,0	70,0	30	23
<i>Австралия ва Океания**</i>				
Австралия	16,9	9,2	6	5
Вануату	--	--	45	31
Гвинея	--	--	9	9
Микронезия	54,0	44,0	34	27
Палау	--	--	19	--
Папуа - Янги Гвинея	105,0	74,0	69	67
Самоа	--	--	25	24
Соломон	--	--	25	33
Тонглар	--	--	--	--
Фиджи	45,0	16,4	20	21
Франция Полинезияси	44,0	30,0	8	8
Янги Зеландия	16,1	10,9	6	5
Янги Каледония	--	--	7	6
<i>Осиё**</i>				
<i>Ғарбий Осиё</i>				
Азербайжон	--	--	13	74
Алжир	--	--	16	30
Бирлашган Араб Амирияти	160,0	117,0	19	8
Израил	55,0	32,0	9	13
Ўзбекистон	--	--	18	--
Грузия	--	--	--	--

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Иордания	82,0	54,0	31	21
Ироқ	96,0	77,0	92	88
Исроил	22,2	12,3	5	5
Қатар	57,0	38,0	10	11
Кипр	29,0	17,0	7	6
Қувайт	43,0	18,5	9	10
Ливан	48,0	48,0	33	21
Саудия Араби-стони	120,0	85,0	21	21
Сурия	88,0	59,0	24	17
Туркия	138,0	92,0	35	39
Уммон	160,0	117,0	18	15
Фаластин	--	--	26	19
Яман Араб Республикаси	168,0	135,0	75	64
Яман Халқ Демокр.Респ-си	168,0	135,0	--	--
<i>Жанубий-Марказий Осиё</i>				
Афғонистон	194,0	194,0	154	145
Бангладеш	140,0	128,0	66	54
Покистон	140,0	120,0	91	75
Бутан	153,0	139,0	71	52
Қирғизистон	--	--	23	53
Қозоғистон	--	--	20	60
Мальдив Респуб-ликаси	--	67,9	69	38
Непал	153,0	139,0	79	60
Тожикистон	--	--	23	87
Туркманстон	--	--	25	77
Ўзбекистон	--	--	20	57
Ҳиндистон	135,0	110,0	70	64
Шри-Ланка	56,0	30,5	17	16
Эрон	129,0	115,0	30	31
<i>Жануби-Шарқий Осиё</i>				
Бруней	--	12,0	16	6
Вьетнам	120,0	76,0	37	28
Индонезия	105,0	84,0	46	38
Камбоджа	--	--	95	91
Кампучия	181,0	160,0	--	--
Лаос	145,0	122,0	104	84
Малайзия	42,0	30,0	8	10
Мьянма (Бир-ма)	85,0	62,7	92	71

Жадвалнинг давоми

Давлатлар	1970-1974 йй. ¹	1984 й. ¹	2001 й.	2005 й.
Сингапур	19,3	9,3	3	3
Тайланд	65,0	48,0	22	18
Филиппин	64,6	51,0	31	26
Шаркий Тимор	183,0	183,0	135	87
Шаркий Осиё				
Гонконг	17,5	7,6	3	4
Жанубий Корея	47,0	30,0	8	4
Макао			4	—
Монголия	71,0	53,0	37	55
Тайвань			6	—
Хитой	61,0	39,0	31	33
Шимолий Корея	47,0	30,0	88	43
Япония	11,9	5,5	3	3

¹ Население мира. М., 1989. С.219-223; Население и общество / Информ. бюллетень РАН. 2001. № 56; Население мира 2005. С.127-130 (БМТ маълумотлари).

² Жадвалда Африка, Америка (АҚШ, Канада, Гренландия, Уругвай, Чили, Куба, Багама оролларида ташқари), Австралия ва Океания (Австралия, Фижи ва Янги Зеландиядан ташқари), Осиё (Япония, Гонконг, Бруней, Сингапур, Мальдив Республикаси, Исроилдан ташқари) давлатлари учун 1984 йилга БМТ томонидан келтирилган 1980-1984 йй.нинг ўртача баҳоланиши берилган.

МДХ республикаларида ҳам гўдаклар ўлими XX аср ва XXI аср бошларида оналар ва болалар саломатлигига давлат томонидан эътибор берилиши, тиббий хизмат кўрсатишдаги ютуқлар, туғилишнинг камайиши гўдаклар ўлимининг камайишига олиб келди. Айниқса, Марказий Осиё давлатларида гўдаклар ўлими қадимда юқори бўлиб, 1000 та тирик туғилганлардан 300-400 та бола ўлгани юқориди қайд этилди. Ҳозирда гўдаклар ўлими Қозоғистонда – 20,0, Ўзбекистонда – 20,0, Қирғизистонда – 23,0, Туркменистонда – 25,0 ва Тожикистонда – 23,0% ни ташкил этмоқда.

1-15 ёшли болалар ўлими ҳам XIX аср бошларида дунёдаги барча ҳудудларда юқори бўлган. 1900 йилда Европада шу ёшдаги 1000 та болалардан 125 таси ҳалок бўлган, 1930 йилларда эса бу кўрсаткич 52 тани, 1950 йили 19 тани ташкил этди. XX аср охирига келиб, ушбу ёшларда ўлим ҳоллари 1950 йилдан деярли икки баробарга камайган. Бундай жараённи дунёдаги барча ҳудудларда ҳам кузатиш мумкин. Дунё аҳолисининг 15-40, 40-60 ёш гуруҳларида ҳам аҳоли ўлими 1900 йилларда 160 ва 300 % ни таш-

кил этган. XIX–XX асрларда дунё аҳолиси ўлимига асосан юқумли касалликлар, юрак-қон томир, сил, тери касалликлари ва очлик сабаб бўлган. Ҳозирга келиб, юрак-қон томир касалликлари, нафас олиш пуллари, асаб тизими, эндокрин ва онкологик касалликлар ўлимга кўпроқ сабаб бўлмоқда. Бундай касалликларнинг тарқалиши урбанизация жараёнининг ривожланиши, саноатлашув, ҳаёт ритмининг тезлашуви, экологик мувозанатнинг бузилиши каби ҳоллар билан боғлиқ.

Шундай қилиб, XX аср охиридан бошлаб аҳоли ўлимининг камайиши жараёни ривожланаётган давлатларда ҳам тезлашди. Ушбу давлатларда аҳоли ўлими деярли икки-уч баробарга камайди. Бунинг сабаби аҳоли тиббий хизматининг бирмунча яхшиланиши, акушерлик хизмати ва элементар санитария гигиена қоидаларининг йўлга қўйилиши, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан ривожланаётган мамлакатларда кенг тарқалган ўткир инфекция ва эпидемик касалликларга қарши чора-тадбирлар олиб борилишидир.

Шунингдек, 1980–2005 йилларда ривожланаётган мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳолида ҳам қатор ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Натижада аҳолининг ўлими 1980–2005 йиллар давомида ҳам қисқаришда давом этди. 1980–2004 йилларда аҳоли ўлимининг умумий коэффициентини дунё бўйича 10,9 % дан 9 % гача камайди. Бу кўрсаткич Африкада – 17,3 ва 14 %, Америкада – 7,7 ва 7 %, Осиёда – 10,6 ва 7 %, Европада – 10,9 ва 12 %, Океанияда – 8,3 ва 7 %ни ташкил этди. Кўриниб турибдики, дунёнинг барча ҳудудларида аҳоли ўлими XX аср иккинчи ярмидан бошлаб, мунтазам камайиб келмоқда. Фақат Европада демографик омил таъсирида аҳоли ўлимида бир оз кўтарилиш кузатилади.

Маълумки, дунё аҳолиси сонининг кўпайиб ёки камайиб бориши аҳолининг табиий ўсиши билан боғлиқ. Аҳолининг табиий ўсиши кўрсаткичи янги туғилганлар сонидан ўлганлар сонини олиб ташлаганда қолган қолдиқ билан ўлчанади. Масалан, 2001 йилда дунё бўйича ҳар 1000 аҳолига нисбатан 22 та бола туғилди, 9 та бола ҳалок бўлди ($22 - 9 = 11$). Аҳолининг табиий ўсиши 1000 та аҳолига нисбатан 11 тани ташкил этган. Демак, ҳар 1000 аҳоли 11 кишига кўпайиб борган. Аҳолининг табиий ўсиши бевосита туғилиш ва ўлим жараёнларига боғлиқдир. Қадимда аҳолининг туғилиш даражаси жуда юқори бўлган. Ҳар бир аёл ўз фарзанд

қуриш даврида (уртача 15-49 ёш) 10-12 тадан фарзанд қурганлар. Лекин ўлим ҳолларининг юқорилиги туфайли ўлганлар сони жуда юқори бўлган. Натижада аҳолининг табиий ўсиши жуда паст бўлган. Масалан, Ўзбекистонда XIX аср охири – XX аср бошларида 1000 та аҳолига нисбатан 45-50 та бола туғилган бўлса, ўлим эса 40-45 кишини ташкил этган. Аҳолининг табиий ўсиши эса 5 кишига тенг бўлган. Бундай ҳолни дунёнинг деярли барча ҳудудларида ҳам кузатиш мумкин. XX асрда дунё аҳолисининг саломатлиги борасидаги ижобий ҳаракатлар дунёда ўлимнинг камайишига ва аҳоли табиий ўсишининг ортиб боришига олиб келган.

22-жадвал

Дунё ҳудудларида аҳолининг табиий ўсиши
(1000 та аҳолига нисбатан)*

Ҳудудлар	1950–1954 йй.	1970–1974 йй.	1980–1984 йй.	2000–2001 йй.	2004 йил
Дунё бўйича	17,7	19,4	15,6	11,0	12,0
Европа	8,9	5,7	3,0	- 1,0	- 2,0
Осиё	18,7	22,5	17,4	14,0	13,0
Африка	21,2	27,0	29,3	26,0	24,0
Америка	21,4	17,6	16,8	13,0	--
Шимолий Америка	15,6	7,2	7,0	5,0	4,0
Лотин Америкаси	27,1	15,7	23,4	18,9	16,0
Австралия ва Океания	15,2	13,1	12,4	11,0	10,0
Собик СССР**	17,0	9,2	8,6	--	--

* Население мира. М., 1989. С.243-244; Население и общество / Информ.бюллетень РАН. 2001. № 56; Население мира 2005. С.127-130 (БМТ маълумотлари).

** Собик СССР давлатлари 2001, 2004 йилларда Европа, Осиё таркибига кирган.

XX аср иккинчи ярмида аҳоли табиий ўсишида ижобий ўзгаришлар даври бўлди. Туғилиш нисбатан юқори даражада сақланиб турганлиги ҳолатида ўлим кескин камайди. Натижада аҳолининг табиий ўсиши 1960–1970 йилларида Осиё, Африка ва Лотин Америкаси ҳудудларида юқори бўлди. 1960–1965 йилларда дунё аҳолисининг табиий ўсиши 19,7 % ни, Марказий ва Жанубий Америка, Африка ва Осиёда 30,0 % гача кўтарилиди. 1940–1950 йилларда ривожланган мамлакатларда туғилишнинг кўтарилиши ва ўлимнинг, айниқса, гўдақлар ўлимнинг кескин камайиши кузатилади. Бу жараёни аҳолишунос олимлар “беби-бум” деб аташган.

Агар 1950–1970 йиллар жаҳон аҳолиси табиий ўсишининг энг юкори даражада бўлган даври бўлса, 1980–1990 йиллардан бошлаб, дунё аҳолисининг табиий ўсиши мунтазам камайиб бормокда. Бунинг асосий сабаби жаҳондаги барча давлатларда туғилиш даражасининг кескин камайиб кетаётганлигидир. 1970 йилларда дунё аҳолисининг табиий ўсиши ҳар минг кишига нисбатан 19,4 ‰ ни ташкил этган бўлса, 2004 йил бу кўрсаткич 12 ‰ га тушди. Дунё бўйича аҳоли табиий ўсиши нисбатан юкори бўлган ҳудуд Африка бўлиб, бу ерда 2004 йил аҳолининг табиий ўсиши 24 ‰ га тенгдир. Лекин Европада аҳвол бутунлай бошқача. Бу ҳудудда ҳам ХХI асрнинг дастлабки йилларидан бошлаб, аҳоли табиий ўсиши салбий хусусият касб этмокда, яъни аҳоли сони камайиб бормокда. Европа ҳудуди бўйлаб аҳолининг табиий ўсиши ўртача – 1-2 ‰ ни ташкил этмокда. Чунки ушбу ҳудудда туғила-ётган аҳоли сонига нисбатан ўлаётган аҳоли сони бирмунча юкоридир.

ХХ аср иккинчи ярми – ХХI аср бошларига келиб, сайёрамизда аҳоли табиий ўсиши билан боғлиқ демографик муаммолар вужудга келди. Баъзи ҳудудларда моддий бойликлар ишлаб чиқаришга нисбатан аҳоли сонининг юкори суръат билан кўпайиши кузатилса, баъзи давлатларда эса аҳоли табиий ўсишининг кескин қисқариши, яъни демографик мезондан камайиб кетиши натижасида аҳолининг қариш жараёни кузатилмокда.

Юқорида қайд этилганидек, дунё аҳолисининг кўпайиши ривожланаётган мамлакатлардаги аҳоли табиий ўсиши ҳисобига содир бўлмокда. Ушбу ҳудудларда аҳолининг тез суръат билан ўсиши ХХ аср иккинчи ярмидан бошлаб кузатилади. Масалан, 1900–1950 йилларда ривожланаётган давлатлар аҳолиси йилига ўртача 1 фоиздан кўпайиб келган бўлса, 1950–1955 йилларда бу кўрсаткич 2-3 фоизни ташкил этди. Африкадаги баъзи давлатларда эса аҳоли йилига ўртача 4 фоиздан кўпая бошлади. Ушбу давлатларда аҳолининг бундай тез кўпайиши, бутун ер шари аҳолиси миқдорининг ҳам кескин ошиб боришига олиб келди. Чунки Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги ривожланаётган давлатларда дунё аҳолисининг учдан икки қисми истиқомат этади. 1900–1920 йилларда бутун дунё аҳолиси йилига ўртача 9,7 миллиондан кўпайган бўлса, 1940–1960 йилларда ўртача 35,1 миллиондан кўпайди. 1966–1967 йилда эса ер шари аҳолиси 65 миллионга ошди. Ундан 56 миллиони ривожланаётган давлатлар аҳолисининг кўпайиши

ҳисобига рўй берди. Дунё аҳолисининг бундай тез кўпайишини олимлар “демографик портлаш” деб изоҳладилар.

Аҳоли кўпайиши билан боғлиқ муаммолар айниқса, Ҳиндистон ва Хитой каби давлатлар учун жуда ташвишли кечмоқда.

Ҳиндистонда XX асрнинг 90-йилларида аҳолининг кўпайиб боришида рекорд тезлик қайд қилинган. Ушбу даврда Ҳиндистон аҳолиси 1 йилда 15,6 миллионга кўпайган. XXI асрга келиб, бу давлатда аҳоли сони 1 миллиарддан ошди.

Болаларнинг кўпайиши оилада барака тимсоли, деб ҳисоблайдиган одамлар яшовчи мамлакатда туғилишнинг камайтирилиши осон кечмайди. Қадимда бу ерда худоларга қилинаётган илтижоларда одамлар ёмғир ва фарзандлар, айниқса ўғил болаларни, уларга юборилишини сўрар эдилар. Шу боис, 1951 йилда мустақил Ҳиндистоннинг биринчи премьер-министри Жавоҳарлал Неру “Оилани режалаштириш дастурини” бошлаганда, бу ҳол ҳинд ва мусулмон руҳонийларининг кескин қаршилигига ва аҳолининг кўп қисми томонидан тушунмовчиликларга олиб келди.

Шундай бўлса-да, Нерунинг қизи Индира Ганди 1966 йилда премьер-министрлик лавозимини эгаллаб, мазкур дастурни фаоллаштиришга киришди. Бироқ, бешйиллик (1969–1974) режаларида кўзда тутилганидек, туғилишнинг 35 % дан 32 % га камайтиришнинг иложи бўлмади. Лекин, кейинги бешйилликда болалар туғилишини 30 % га тушириш режалаштирилди.

Давлатда туғилишни чеклаш, назорат этиш бўйича турли ҳаракатлар амалга оширилди. Лекин бу ҳаракатлар қатор қаршиликларга ҳам учради.

70-йиллар ўрталарида бўлиб ўтган сиёсий норозиликлардан сўнг давлатнинг демографик дастури “Оиланинг фаровонлиги дастури” деб аталадиган бўлди, унинг асосий мақсадлари қилиб эса “тарғибот ишлари” қўйилди. Уларни амалга ошириш учун хорижий мутахассислар, шунингдек, жамоатчилик ташкилотлари ҳам таклиф этилди.

1980 йили Ҳинд давлати раҳбарияти 2000 йилга мўлжалланган янги дастурни қабул қилди. Унга кўра, ҳар бир оилада ўртача болалар сонини 4,4 дан 2,3 га камайтириш, туғилишнинг умумий коэффициентини эса 33% дан 21 % гача қисқартириш, ҳеч бўлмаганда, 60 % эр-хотинлар доимий равишда хомиладорликнинг олдини

олувчи воситалардан фойдаланиши, шунингдек, болалар ўлимини камайтириш кўзда тутилган эди. Ҳинд соғлиқни сақлаш ва оила фаровонлиги департаменти маълумотларига кўра, ҳозирги вақтда ҳинд оилаларининг 45 фоизи ҳомиладорликнинг олдини оловчи воситалардан фойдаланишади, туғилиш эса бир оиллага 3,9 болагача камайган. Бирок, Ҳиндистон давлати аҳоли ўсишининг режалаштирилган мезонига ҳали ҳам тўла эриша олгани йўқ.

Хитойда ҳам аҳоли кўпайиб кетиши муаммоси мавжуд. Бу ҳолни чуқур англаш учун демографик омилни ва сиёсатни ҳисобга олиш лозим. Расмий хабарларга кўра, бугун мамлакатда 1,3 млрд.дан ортиқ аҳоли яшайди (у сайёра аҳолисининг 22 фоизини ташкил этади). 2030 йилда эса бу кўрсаткич 1,6 млрд.ни ташкил этади. Бирок, кўпчилик Ғарб аналитик маъказлари Хитой аҳолисини ҳозирнинг ўзидаёқ 2,2 млрд. деб ҳисоблайдилар. Лекин, кўп ҳолларда 1,6 млрд. рақами қўлланилмоқда. Ғарб мутахассислари бу борада Хитой раҳбарияти дунёни хитойликларнинг ҳақиқий сони билан кўрkitиб юбормаслиги ва аҳолининг табиий ўсишини камайтириш борасидаги ўз муваффақиятсизликларини яшириш учун шундай маълумотлар беради, деб ҳисоблайдилар. Бирок, расмий маълумотларни ҳисобга олган ҳолда ҳам, Хитойда хитойликларнинг сони бутун жаҳонда негроид ирқига оид аҳолидан, Европа, Россия ва АҚШдаги европаликлардан кўпроқдир.

Бу кўп сонли аҳоли атроф-муҳитга жуда катта таъсир этади: ахир ҳар бир инсон ейиши, кийиши, таълим олиши ва меҳнат қилиши зарур. Иқтисодиёт қўламли бўйича Хитой АҚШдан сўнг иккинчи ўринда туришига қарамай, ялпи миллий даромад борасида (бир кишига ўртача даромад ҳисобида) ҳали ҳам ривожланаётган мамлакатлар қаторида қолмоқда.

70-йилларнинг биринчи ярмида Мао Цзэдуннинг муаллифлигидаги “Одамлар тўлқинлари” концепцияси натижасида аҳоли сони кескин кўпайиши туфайли, ХХРнинг демографик ривожланишини қайта кўриб чиқиш ҳақида жиддий қарашлар бошланди. 10 йил ичида (1964–1974) Хитойда аҳоли сони 700 млн.дан 900 млн.гача кўпайди. Бирок, расмий сиёсат доирасида туғилишни назорат қилиш фақатгина 70-йилларнинг охирида бошланди. Ана шу даврда агар Хитойда аҳоли сони ўсишини тартибга солмаса, мамлакатнинг тақдири хавф остида қолиши маълум бўлди (Хитойда бутун

сайёрамиз аҳолисининг 1/5 қисми яшайди, хайдаладиган ерларнинг эса атиги 7 фоизи тўғри келади). Бундай вазиятда фақат буйрукбозлик ва тақиклашлар орқали таъсир кўрсатишнинг ўзи етмасди. Шу боис ҳам Хитойда тушунтириш ва зўрлаш усулларида баравар қўлланилмоқда – мамлакатда кеч никоҳга кириш ва кеч фарзанд кўриш рағбатлантирилади. Хитойда “бир оила – бир фарзанд” тамойили тавсия этилган. Демографик сиёсатнинг мазкур асосий қондаларига риоя этиш Хитой фуқароларига қонун билан белгилаб қўйилган: ХХР Конституциясининг 49-моддасида ҳар бир оила оилани режалаштириши зарур, деб таъкидланган.

Хитойда чеклаб қўйиш сиёсатининг натижалари яққол намоён бўлди. Хитой аҳолишунослик жамиятининг вице-президенти сўзларига кўра, туғилишни режалаштириш сиёсати олиб борилаётган 20 йил давомида Хитой раҳбарияти уч кўрсаткични: туғилиш, ўлим, аҳолининг ўсиш даражасини пасайтиришга муваффақ бўлди. Агар 1969 йили туғилишнинг коэффициенти ҳар 1000 кишига 34,1ни ташкил қилган бўлса, ўттиз йил ўтгач, 16,0 га тушди. Ўша давр (20 йил) мобайнида аҳолининг табиий ўсиши деярли 6 мартага камайди (1000 кишига 26,1дан 4,5 кишига). Шундай қилиб, Хитой кўшимча 300 млн. “оғиз” кулфатидан халос бўла олди.

Хитойда аҳоли ўсишини чеклаш муаммосининг ҳал этилиши билан бошқа муаммо, аниқроғи қариб бориш муаммоси вужудга келмоқда. Мутахассисларнинг фикрига кўра, 2040 йилда қари ёшдаги хитойликлар аҳолининг ¼ қисмини ташкил қилади. Қариялар салмоғи 20 ёшгача бўлган ёшларга нисбатан 2–3 марта кўп бўлади. Ҳар бир оила бир фарзанддан ташқари яна 4 нафар қарияни таъминлаши керак бўлади; бу эса, ўз навбатида, давлат бюджети учун кўшимча харажатга (нафақага, ижтимоий муҳофазага, тиббий хизматга) олиб келади.

Хитой олдида турган яна бир демографик муаммо – бу бутун мамлакат бўйлаб шаҳарларда иш излаб юрган деҳқонлар туғилиш масаласи. Аниқ рўйхатга олишнинг иложи бўлмаган бундай мигрантларнинг сони 80 млн.дан ортиқ. Ҳар бирини кузатишнинг иложи йўқ, шунинг учун ҳам улар муҳитида аҳолини қайта барпо этишни режалаштириш деярли мумкин эмас. Статистик маълумотларга кўра, туғилишнинг энг юқори кўрсаткичлари мамлакатнинг чет вилоятларида кузатилмоқда; у ерларда эрта никоҳ қуриш ҳоллари жуда кўп учрайди, экспертларнинг маълумотларига кўра,

бу ҳолнинг сабаби, чет ҳудудларда аҳоли саводлилиқ даражасининг пастлигидир. Расмий маълумотларга кўра, ХХРда 15 ёшдан ошган саводсизларнинг сони 180 млн.ни ташкил этади, бу эса бутун аҳолининг 15,8 фоизидир ва бу ҳам ўзига хос бир муаммодир.

Хитой мутахассислари башоратига кўра, аҳоли ўсиши 2050 йили нолга тушар экан. Айнан мазкур 100 йиллик ўрталарида Хитой дунёнинг ўртача ривожланган мамлакатлар қаторига кўшилишни режалаштирган¹.

Африкадаги қатор давлатлар, жумладан, Шимолий Африкадаги Ғарбий Сахрон Кабир, Судан, Жанубий Африкадаги Намибия, Свазиленд давлатлари, шунингдек, Ғарбий, Марказий ва Жанубий Осиёдаги баъзи давлатлар (Саудия Арабистони, Кувайт, Эрон, Уммон, Фаластин, Яман, Афғонистон, Бутан, Лаос)да ҳозирги даврда ҳам аҳолининг табиий ўсиши анча юқори даражада сақланиб келмоқда ва уларда ҳам аҳолининг кўпайиб кетиши муаммоси қайд этилмоқда. Аҳолининг бундай тез суръат билан ўсиши эса жиддий иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради.

АҲОЛИНИНГ ЖИНСИЙ ВА ЁШ ТАРКИБИ

Дунё ҳудудларининг демографик ривожланишида аҳолининг жинсий ва ёш таркиби асосий омил ҳисобланади, чунки жинсий мутаносиблик никоҳга киришга, янги оилалар шаклланишига, авлодлар давомийлигига имконият яратади.

Аҳолининг жинсий таркиби уч асосий омил таъсирида шаклланади: янги туғилганлардаги жинсий нисбат; ўлимдаги жинсий фарқ, аҳоли миграциясидаги жинсий фарқ.

Ҳар бир ҳудуд ёки давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланиши аҳолининг ёш таркибига боғлиқдир. Аҳоли ёш гуруҳлари ва демографик жараёнлар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Аҳоли таркибида ёшлар (16–29 ёш) салмоғининг юқорилиги никоҳ ва туғилиш жараёнларига ижобий таъсир этади, болалар (0–14 ёш) салмоғининг кўпчилиги эса меҳнат ресурслари шаклланишида муҳим омилдир. Шунингдек, аҳолининг жинсий ва ёш таркиби қатор ижтимоий-иқтисодий дастурлар тузишда (меҳнат ресурсларини мактабгача ёшдаги ва мактаб ёшидаги болаларни,

¹ Экономическое обозрение. Ташкент, 2001. № 1. С.57-59.

нафакадагиларни ҳисоблаганда ижтимоий ҳимоя гуруҳларини аниқлашда ва ҳ.к.) асос бўлиб хизмат қилади.

Аҳолининг жинсий таркиби. Статистик маълумотлар ва илмий адабиётларда қайд этилишича, дунё бўйича қиз болаларга нисбатан ўғил болалар кўпроқ туғилар экан. Маълумотлар кўрсатишича, дунёда ҳар 100 та қиз болага туғилган ўғил болалар сони 104–107 ни ташкил этади. Ўғил болалар салмоғининг қиз болаларга нисбатан юқорилиги кўп ҳолларда 15–20 ёшларга қадар сақланиб боради. Асосан, 20–24 ёшларда жинслар нисбатан тенглашади. Ундан кейин эса аста-секин жами аҳоли таркибидаги эркакларга қараганда аёллар салмоғи ортиб боради. Бу ҳол қатор омишлар билан боғлиқдир. Уларга болалик даврида ўғил болалар қиз болаларга нисбатан кўпроқ хасталаниши, бахтсиз ҳодисалар ва эркакларнинг ўзига хос турмуш тарзи кабиларни киритиш мумкин. Шунингдек, эркакларнинг кўп қисми ёшлик ва ўрта ёшлик даврида оғир меҳнат билан машғул бўлиб, инсон саломатлиги учун зарарли бўлган алкоголизм, чекиш каби одатлар билан шуғулланадилар. Юқорида келтирилган турмуш тарзига хос омишлар ҳамда халқлар орасида, давлатлар орасида рўй бериб турадиган урушлар эркакларнинг ҳаётдан барвақт кўз юмишига олиб келади.¹ Шундай бўлса-да аҳоли жинсий таркибининг шаклланиши дунё худудларининг ҳар бирида ўзига хос хусусиятга эгадир. Ушбу хусусиятлар, юқорида қайд этилганидек, ана шу худуднинг ижтимоий-иқтисодий шароитлари билан ифодаланади.

Европада XIX асрнинг охирида ҳар 1000 эркакка 1025 та. 1950 йилларда эса 1070 та аёл тўғри келган. Европада аёллар салмоғининг ошиб бориши иккита жаҳон урушлари туфайли кўплаб эркакларнинг ҳалок бўлиши ҳамда эмиграциянинг кучайиши билан изоҳланади. Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари Европа аҳолисининг жинсий таркибига салбий таъсир кўрсатган. Биринчи жаҳон урушида 3,6 миллион киши ҳалок бўлган. Иккинчи жаҳон урушида эса собиқ СССР 20 миллион, Польша 6 миллион. Югославия 1 миллион 700 минг, Англия 375 минг, Германия 10 миллион аҳолини йўқотган, улардан асосий қисми эркаклар бўлган².

¹ Асанов Г.Р. Аҳоли географияси. Т., 1978. 75 бет; Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. Т., 1987. 57 бет.

² Асанов Г.Р. Дунё аҳолиси. Т., 1969. 40-бет.

Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушидан айниқса, Германия аҳолиси кўп талафот кўрган. 1914–1918 йилларда Германияда 3 миллион аҳоли (2 миллион ҳарбийлар, 1 миллион фуқаролар) ҳалок бўлган, 1915–1919 йилларда тинчлик йилларига нисбатан 3–3,5 миллион бола кам туғилган. Биринчи жаҳон уруши оқибатида Германия аҳолиси 6–6,5 миллион кишига камайд¹.

23-жадвал

Дунё аҳолисининг жинсий таркиби
1959 йил* (фоизда)

Худудлар	Эркаклар	Аёллар
Дунё бўйича	50,3	49,7
Совет СССР**	45,6	54,4
Европа	48,2	51,8
Осиё	51,4	48,6
Африка	49,8	50,2
Америка	49,7	50,3
Австралия ва Океания	50,1	49,9

* Население мира. М., 1965. С.114.

** 1 январь 1964 йил маълумотлари.

Аҳолининг жинсий таркибига уруш таъсирини ҳатто, Ўзбекистонда ҳам кузатиш мумкин. 1939 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига асосан республикада аҳолининг 52 фоизини эркаклар, 48 фоизини аёллар ташкил этган. 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари эса эркаклар салмоғининг 48 фоизга тушганлигидан гувоҳлик беради².

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Европадаги қатор давлатларда, жинсий мутаносиблик бирмунча яхшилана бошлади. Масалан, Австрияда 1951 йили эркаклар жами аҳолининг 46,4 фоизини ташкил этган бўлса, 1961 йили 46,9 фоизини ташкил этган. Бу кўрсаткич Польшада мос равишда: 46,2 %, 48,2 %; Германияда – 46,8 %, 47,3 %; Швецарияда – 48,2 %, 49,2 %; Финляндияда – 47,8 %, 48,3 % ни ташкил этган. Ана шундай жинсий мутаносиблик Европанинг қолган давлатларида ҳам кузатилади. Фақат Албания, Ирландия ва Исландия давлатларида ҳам аҳоли таркибида эркаклар салмоғи юқорироқ бўлиб, 1961 йили мос равишда 51,3 %, 50,4 %, 50,5 % ни ташкил этган. Ушбу давлатларда эркаклар салмоғининг

¹ Ўша жойда, 42-43 бетлар.

² Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. М., 1962. С.22.

юқорилиги кўпчилик аёлларнинг оғир турмуш тарзи туфайли кўпроқ ва эртароқ ҳаётдан кўз юмишлари, Ирландиядан эса аёлларнинг ишлаш учун Буюк Британияга эмиграция этишлариридир.

Европа давлатларида аҳоли таркибида аёллар салмоғининг бирмунча юқорилиги XX асрнинг сўнгги 25-30-йилларида ҳам кузатилади. Шарқий Европа давлатларида 35-39 ёш гуруҳига қадар эркаклар салмоғининг аёллардан юқорилиги қайд этилади. 40 ёшдан бошлаб эса, аксинча, эркаклар салмоғи камая боради. Шарқий ва Ғарбий Европадаги қатор давлатларда 15-59 ёш гуруҳларида аёллар ва эркаклар салмоғининг мутаносиблиги қайд этилади. 60 ёшдан бошлаб, аёллар салмоғи ошиб боради. Мазкур ҳол қайд этилганидек, эркакларнинг ўзига хос турмуш тарзи билан изоҳланади. Бундай вазиятни Франция, Германия, Нидерландия каби давлатларда 40-44, 45-49 ёш гуруҳларидан бошлаб кузатиш мумкин.

Ҳозирги даврда ҳам (XXI аср бошлари) дунёда, аҳоли таркибида аёллар салмоғи юқори бўлган қитъа Европадир. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти маълумотларига қараганда Европадаги давлатларда ҳозирги даврда ҳар 100 та эркакка 103-106 тадан аёл тўғри келар экан. Бу ҳолатнинг асосий сабаби европалик аёлларнинг оилада ва ижтимоий ҳаётда тутган ўрнидир. Биринчи навбатда уларнинг оилада жуда кам фақат битта-иккита фарзанд кўришади. Чунки аёл ўз ҳаёти давомида оилада қанча кўп фарзанд кўрса, уларни тарбиялаб вояга етказиш борасида, унинг ҳаётидаги масъулияти ҳам шунчалик юқори бўлади. Иккинчидан, Европа аёллари маълумотлигининг нисбатан юқорилиги, яъни саводхонлиги, улар яшаётган жамиятнинг иқтисодий шароитлари юқорилиги, тиббий хизмат кўрсатишнинг ривожланганлиги ҳамда Европаниннг географик ҳолати, иқлими аёллар саломатлигига ижобий таъсир этади.

Европада жойлашган Иордания давлати дунё бўйича эркаклар салмоғи юқори давлат ҳисобланади. Унда ҳар 1000 та аёлга 1097 та эркак тўғри келар экан. Бунинг асосий сабаби, Иордания ва бошқа ривожланаётган мамлакатларда аёллар турмуш тарзининг бирмунча оғирлигидир. Бу мамлакатларда аёллар асосан эрта турмушга чиқадилар, кўп бола туғадилар ва аёл организми учун оғир бўлган ишлар, қишлоқ хўжалиги ишлари билан шуғуullanадилар. Уларнинг иқтисодий ҳаёт даражаси ривожланган давлатлардаги аёлларга

нисбатан анча паст. Ундан ташқари қатор давлатларда киз бола тарбиясига яхши эътибор берилмаслиги натижасида, кизлар ва аёллар ўртасида ўлим ҳоллари, эркакларникига қараганда кўпроқ учрайди.

Болтиқбўйи республикаларида эркаклар салмоғи энг паст эди. 1959 йили Эстония ва Латвияда эркаклар 43,9 % ни, Литвада 45,9 % ни ташкил этганлар. Айни вақтда Россияда уларнинг салмоғи 44,6 %, Украинада 44,4%, Белоруссияда 44,5 %, Грузияда 46,1 % ни ташкил этган бўлиб, бу кўрсаткичлар дунё ҳудудлари бўйича энг паст ҳисобланган.

Осиё давлатлари аҳолисининг жинсий таркиби ўзига хос бўлиб, уларнинг кўпчилигида эркаклар салмоғининг юқорилиги қайд этилади. Масалан, Хитой, Ҳиндистон, Бирма, Покистон, Сурия, Таиланд, Туркия, Филиппин, Цейлон, Малайзия, Камбоджа, Эрон, Ироқ, Исроил давлатларида 1941–1961 йилларда эркаклар салмоғи 50,3–52,5 % ни ташкил этган. Бунинг сабаби аёлларнинг эркакларга нисбатан камроқ умр кўриши, қатор давлатларда эса туғилишнинг жуда юқорилиги ҳамда оналар ўлимининг кўп учраши. Бундай ҳолатни Исроилда кузатиш мумкин. Осиёда жойлашган Вьетнам, Япония давлатларида урушлар туфайли эркаклар салмоғи 1950–1960 йилларда 48,3; 49,2 фоизни ташкил этган. Ушбу даврда Ҳиндистон, Покистон давлатларида бирмунча жинсий тенглик кузатила бошланди. 1960 йилларда Хитойда эркаклар аёллардан 21 миллион, Ҳиндистонда 13 миллион, Покистонда 5 миллион ортиқ бўлган. 1970–1995 йилларда ҳам Осиёдаги қатор давлатларда эркаклар салмоғининг юқорилиги давом этди. Хитой, Сянган давлатларида 60–64 ёшга қадар эркаклар салмоғининг юқорилиги кузатилади. 65 ва ундан юқори ёш гуруҳларида эса аёллар салмоғи ортиб боради. Бирма, Индонезия давлатларида эса аёллар салмоғи 25–29 ёшлардан бошлаб ортиб боради. Жанубий Осиё давлатларида эса эркаклар салмоғининг бир оз юқорилиги барча ёш гуруҳларида кузатилади.

Жанубий Корея давлатида 50–54 ёш гуруҳларидан бошлаб, аёллар салмоғи юқори бўлиб борди.

Жанубий Осиёда жойлашган давлатларда деярли барча ёш гуруҳларида эркаклар салмоғи юқори бўлган. Айниқса, Непал давлатида 1970–1985 йилларда эркаклар салмоғи ошиб борган. Ана шундай ҳолат Иордания, Сурия давлатларида ҳам кузатилди.

Осиё давлатларидан Япония, Бирма, Индонезия, Исроил, Яман Араб Республикасида эркаклар салмоғи аёлларга нисбатан бирмунча камдир. Масалан, 1982–1986 йилларда юқорида қайд этилган давлатлар мос равишда ҳар 1000 аёлга 967; 989; 991; 996 ва 910 эркак туғри келган. Бунинг сабаби ушбу давлатларда туғилишнинг нисбатан камайиб бориши, аёллар умр кўриш муддатининг узайиши, маълумотлилиқ даражасининг ошиб бориши ва аёллар турмуш тарзидаги ижобий ўзгаришлардир.

24-жадвал

**Дунё худудлари бўйлаб аҳолининг жинсий таркиби
(1000 та аёлга нисбатан эркаклар сони)***

Худудлар	Жами	1970 й.			Жами	1985 й.		
		Жумладан, ёш гuruhларида				Жумладан, ёш гuruhларида		
		0–14	15–64	65 ва юқ.		0–14	15–64	65 ва юқ.
Дунё бўйича	1002	10039	1005	757	1009	1040	1020	742
Совет СССР	855	1038	843	441	891	1029	937	444
Европа	945	1047	965	670	952	1060	1000	649
Осиё	1041	1045	1050	898	1042	1050	1049	879
Африка	989	1017	976	841	986	1008	979	889
Америка	985	1031	983	767	982	1029	990	741
Океания	1027	1055	1054	742	1016	1059	1039	818

* Население мира. М., 1989. С.275.

Осиё давлатларида аёллар салмоғининг камлиги XX аср охири – XXI аср бошларида ҳам давом этмоқда. Бу ҳолат Осиёдаги қатор давлатларда аёл дискриминацияси, яъни аёл шахсининг камситилиши билан боғлиқдир. Чунки кўп ҳолларда оила фақат ўғил бўлиши ёки ўғил қиздан кўра кўпроқ бўлишига ҳаракат қилинади. Натижанда ҳомила қиз эканлиги маълум бўлгач, уни тиббий йўл билан йўқ этилади. Бу ҳолни адабиётларда “бола ўлдириш” деб ҳам атайдилар. Натижанда туғилган болалар салмоғида ўғил болалар сони кўп бўлиб чиқади. Масалан (1998 й.маълумоти), Хитой ва Кореяда ҳар 100 ўғил болага 88 та қиз бола, Ҳиндистонда 91 ва Покистонда 92 та қиз бола туғилган. Демак, келажакда бу давлатларда эркакларнинг салмоғи ошиб бориши аниқ. Осиёда жойлашган Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари каби нефть қазиб олинадиган давлатларда ҳар 100 эркакка 52-85 тагача аёл туғри келади. Сабаби бу давлатларда нефть саноатида ишлаш учун келган эркаклар – иммигрантлар кўпчилиқни ташкил этади.

Африка давлатларида аҳолининг жинсий таркибида нисбатан мутаносиблик кузатилади. 1959 йил маълумотига асосан Африка аҳолисининг 49,8 % ини эркеклар, 50,2 % ини аёллар ташкил этган. Мазкур даврда аёллар эркекларга нисбатан ортиқлиги бир миллион атрофида бўлган. Африканинг баъзи давлатларида эса эркеклар салмоғи анчагина юқори эди. Масалан, 1954 йили Ливия аҳолисининг 56,4 % ини эркеклар ташкил этган. Бу кўрсаткич Анголада – 51,2 % (1960 й), Жазоирда – 51,3 % (1954 й), Жанубий Африка Республикасида – 50,6 % (1956 й.) ва Ганада – 50,5 % (1960 й.) бўлганлиги қайд этилган. Ушбу давлатларда эркеклар салмоғининг юқорилигига маълум даражада иммиграция ҳам таъсир кўрсатган, чунки иммигрантларнинг кўпчилиги эркеклар бўлган. Африканинг Гвинея, Мозамбик, Таньганика каби давлатларида эркеклар салмоғи аёллардан кам бўлиб, 48-49 % ни ташкил этган.

1985 йилларда эса БМТ маълумотларига кўра, Африкада аёллар салмоғи бир оз кўтаришган (аёллар эркеклардан 4 миллионга кўп бўлган). Шарқий Африкадаги Бурунди, Замбия, Мадагаскар, Мозамбик ва Сомали давлатларида 5-9 ёш гуруҳларидан бошлаб, қизлар салмоғининг юқорилиги кузатилади. Қизлар салмоғининг юқорилиги Зимбабве, Малави ва Руанда давлатларида 0-4 ёшдан бошланади. Бунинг сабаби гўдаклик давридаёқ ўғил болалар ўлимининг юқорилигидир.

Гарбий Африка давлатларида эса ўзгачароқ ҳолатни кузатиш мумкин. Буркино-Фасо, Либерия, Мали давлатларида ҳар бир ёш гуруҳида эркеклар салмоғи юқори.

Шимолий Африканинг МСР, Марокаш, Судан, Тунис давлатларида 20 ёшларга қадар эркеклар салмоғи юқори бўлиб, кейинги ёш гуруҳларида тенглаша бошлайди. Жазоир ва Суданда 30-34 ёшдан бошлаб, аёллар салмоғи ортиб боради.

Марказий Африкада жойлашган давлатларда эркеклар салмоғи аёлларникидан юқори. Ангола давлатида 5-9 ёш, Зоирда 15-19 ёш, Камерунда 45-49 ёш гуруҳларидан бошлаб, аёллар салмоғи кўтаришди.

Жанубий Африкада жойлашган Лесото, Свазиленд давлатларида эса аёллар салмоғи юқоридир. Қолган давлатларида, аксинча, эркеклар аёлларга нисбатан 50-54 ёшларга қадар кўпроқдир. Умуман, Африканинг жанубий давлатларида XX асрнинг иккинчи ярмида аёллар салмоғи ортиқроқ бўлган (25-жадвал).

Африка қитъасида аҳолининг жинсий таркиби унинг шимолий қисмида ҳамда Лотин Америкаси худудида жойлашган давлатларда фарқ қилади. Ижтимоий ривожланган давлатлар ичида АҚШда аёллар салмоғи анча юқори. АҚШда 1950–1960 йилларда жами аҳолининг 49,7–49,4 % ини эркаклар ташкил этган.

25-жадвал

Дунё аҳолисининг жинсий таркиби (ҳар 100 эркакка нисбатан аёллар сони) 1970 ва 1995 йиллар*

Худудлар		1970 й.	1995 й.
Ривожланган давлатлар	Европа	106	105
	Бошқа ривожланган давлатлар	101	103
Африка	Шимолий Африка	99	97
	Жанубий Африка (Сахрой Кабирдан бошлаб жанубда жойлашган давлатлар)	104	102
Америка	Лотин Америкаси	99	100
	Кариб ҳавзаси	106	103
Осиё	Шарқий Осиё	98	97
	Жанубий Осиё	95	95
	Марказий Осиё	--	104
	Ғарбий Осиё	90	92
Океания	Океания	93	95
Дунё буйича		99,6	98,6

* Женщины мира, 1995 год. БМТ маълумотлари.

Лекин XIX аср бошларида АҚШ аҳолиси таркибида иммигрант эркакларнинг мунтазам кўпайиб бориши натижасида аёллар салмоғи бирмунча пастроқ эди. Масалан, 1900 йили АҚШда эркаклар 51,2 %, аёллар 48,8% ни, 1920 йили бу кўрсаткичлар мос равишда 51,0 % ва 49,0 % ни, 1940 йили 50,2 % ва 49,8 % га тенг бўлган. XIX асрнинг иккинчи ярмида эса иммиграция қисқариб, аёллар ва эркаклар салмоғи мутаносиблашиб борди.

Иммиграция жараёни таъсири Канада, Венесуэла ва Аргентина каби давлатлар аҳолиси таркибига ҳам таъсир этган. Боливия, Бразилия, Ганги, Куба, Мексика, Парагвай, Перу, Пуэрто-Рико, Эквадор, Чили каби давлатларда эса аёллар салмоғи юқорироқ бўлган.

XX асрнинг сўнги чорагининг охирларида Америкадаги деярли барча давлатларда аёллар эркакларга нисбатан кўпроқ бўлган. БМТ маълумотига кўра 1985 йилда Америкада эркакларга нисбатан

аёллар 6 миллионга кўп экан. Айниқса, Кариб ҳудудида жойлашган, қатор давлатларда (Кубадан ташқари) аёллар салмоғи юқорилиги кузатилган. Пуэрто-Рико, Доминикана Республикаларида 15-19, 20-24 ёш гуруҳларидан бошлаб, аёллар салмоғи ортиб борган.

Марказий Америка давлатларидан Гватемала, Гондурас, Мексика, Панама давлатларида эркеклар салмоғи бирмунча юқори бўлиб, Коста-Рика, Никарагуа, Сальвадорда эса аксинча, аёллар салмоғи юқорироқ бўлган.

XX асрнинг 80 йилларида Жанубий Америкада жойлашган Венесуэла, Гайана, Парагвай, Перу, Эквадор давлатларида аёллар салмоғининг нисбатан камлиги кузатилади. Боливия, Бразилия, Колумбия, Суринам давлатларида эса ушбу даврда аёллар салмоғи юқорироқ бўлган. Мазкур давлатларнинг барчасида ҳам болалар таркибида ўғил болалар салмоғи юқори бўлиб, бу ҳолат 15-59 ёш гуруҳларида ҳам маълум даражада давом этган. 60 ёшлардан сўнг эркеклар умр кўриш муддатининг қисқаргани сабабли, аёллар салмоғи ортиб борган.

XX асрнинг охириги чорагида ҳам Шимолий Америка давлатларида аёллар салмоғи юқорилигича сақланиб қолди. Бундай ҳолат айниқса, АҚШда кўзга ташланади: 30-34 ёшдан бошлаб, эркеклар салмоғи камайиб боради.

Австралия ва Океанияда жойлашган Австралия, Янги Зеландия давлатларида XX асрнинг биринчи ярмида эркеклар салмоғи юқори бўлган. Бунинг асосий сабаби ушбу ҳудудга дунёнинг барча давлатларидан келган иммигрант эркеклар салмоғининг юқорилигидир. 1960 йилларда Австралия аҳолиси таркибида эркеклар 50,6 % ни, аёллар 49,4 % ни, Янги Зеландияда эса эркеклар 50,4% ни, аёллар 49,6 % ни ташкил этганлар. Ушбу даврда Океаниянинг бошқа давлатларида эркеклар салмоғи яна ҳам юқори бўлиб, Гуамда 58,5 %, Янги Каледонияда 52,7 %, Фижида 51,8 %, Ғарбий Самоада 51,6 % га етган. 1980–1990 йилларда ҳам Океания давлатларида юқорида қайд этилган ҳолат давом этади. Лекин фан, техника ва маданият кўпроқ ривожланган Австралия ва Янги Зеландияда мазкур даврда 15-19 ёшдан бошлаб, аёллар салмоғи ортиб борган. Қолган давлатларда эса эркеклар салмоғининг юқорилиги ҳамон кузатилмоқда.

МДХ таркибига кирувчи давлатлар ичида аҳолиси энг кўп давлат Россия давлатидир. XIX асрнинг охирида Россияда эркаклар аёлларга нисбатан камроқ эди. 1897 йилги аҳоли рўйхати даврида Россияда 1000 та эркакка ўртача 1010 та, баъзи худудларида эса 1041 та аёл тўғри келган. Лекин МДХнинг жанубий худудларида жойлашган Ўрта Осиё республикаларида аёллар салмоғи сезиларли кам бўлган, 1000 та эркакка 860 та аёл тўғри келган. МДХда айниқса, Европа қисмидаги республикаларда 1926, 1939 йиллардаги аҳоли рўйхатлари маълумотларида ҳам жинсий таркибдаги фарқ, яъни аёллар салмоғининг юқорилиги ортиб борган. Бу ҳолга урушларда эркакларнинг кўплаб ҳалок бўлганлиги асосий сабаб бўлган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда, аниқроғи 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатига кўра ёш авлод ҳисобига аёллар ва эркаклар мутаносиблиги бирмунча яхшилангани кузатилади, ҳар 1000 эркакка 1221 та аёл тўғри келган. Аёллар салмоғининг юқорилиги 15-19 ёш гуруҳларидан бошлаб қайд этилган. 1964 йилларда 1000 та эркакка 1193 та аёл тўғри келган.

Эркаклар салмоғи Ўзбекистон (48,0%), Тожикистон (48,7%), Туркменистон (48,2%), Қирғизистон (47,2%), Қозоғистон (47,5%), Озарбайжон (47,5%) ва Арманистон (47,8%) Республикаларида юқорироқ бўлган.

МДХ давлатлари шаҳарларининг аксарият қисмида эркаклар салмоғи юқорироқ бўлган. Мазкур ҳолат шаҳарларда оғир саноат тармоқлари ривожлангани ва бу соҳада кўпроқ эркак ишчи кучи зарур бўлгани билан боғлиқ (Урал, Донбасс, Днепропетровск ва б. Бироқ, баъзи шаҳарлар ихтисослигида енгил саноат етакчилик қилган, шу боис, уларда аёллар салмоғи юқорироқ бўлган (Владимир, Иванов, Кастрома шаҳарларида аёллар 57-58% ни ташкил этганлар).

XX аср охири – XXI аср бошларида ҳам МДХ таркибидаги Европа қисмида жойлашган давлатларда аёллар салмоғининг юқорилиги давом этиб келди. Эркаклар ва аёллар тенглиги ёш гуруҳларда (30-34 ёш) кузатилади. Ундан кейин Иккинчи жаҳон уруши таъсири остида кўп эркаклар ҳалок бўлгани туфайли аёллар салмоғи ортиб борди. Ўрта Осиё республикаларида аҳоли жинсий таркиби, туғилишнинг нисбатан юқори даражада бўлиши ва ёш авлод вакиллариининг кўплиги аёллар ва эркаклар салмоғида мутаносибликни вужудга келтирди.

Шундай қилиб, XX аср охири – XXI аср бошларида бутун дунё аҳолиси таркибида эркаклар аёлларга нисбатан бир оз кўпроқ экани маълум бўлди. Лекин яқин келажакда, ер қуррасидаги қатор ҳудудларда аёл турмуш тарзининг яхшиланиши, туғилишнинг камайиб бориши ҳоллари аҳоли таркибида аёллар салмоғининг ортиб боришига олиб келмоқда.

Ҳозирги даврда (XXI аср бошлари) сайёраимиз аҳолисининг жинсий мутаносиблиги ёш гуруҳлари бўйича кескин фарқ қилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, дунёдаги барча давлатларда ҳам 0–14 ёш гуруҳларида ўғил болалар қиз болаларга нисбатан кўпроқ экан. Бу ҳол юқорида таъкидлаганимиздек, ўғил болаларнинг кўпроқ туғилиши билан боғлиқдир. 15–64 ёш гуруҳларида эса аёллар ва эркаклар салмоғи дунё бўйича бирмунча тенглашади ва ҳар минг аёлга 1020 эркак тўғри келади. Лекин бу нисбийлик ҳамма қитъаларда ҳам бир хил эмас. Европада – 1000, Осиёда – 1049, Африкада – 979, Америкада – 990, Океанияда – 1039 та тўғри келган. Ўзбекистон учун мазкур кўрсаткич 996 тани ташкил этади. 65 ва ундан юқори ёш гуруҳларидаги аёлларга ер юзида 742, Европада 649, Осиёда 879, Африкада 889, Америкада 741, Океанияда 818, МДҲ таркибига кирган давлатларда 444 та эркак тўғри келади. Ўзбекистонда бу кўрсаткич 580 тани ташкил этади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Иккинчи жаҳон урушида Европадаги қатор давлатлар, айниқса, собиқ СССРда жуда кўп эркаклар ҳалок бўлган. Шунинг учун ҳам XX асрнинг охирига қадар аҳоли таркибида аёллар нисбатан энг юқори бўлган давлат собиқ СССР ҳисобланар эди. Чунончи 1989 йилда бу давлатда ҳар 1000 аёлга 891 та эркак тўғри келган.

Юқорида келтирилган маълумотлар дунё аҳолисининг жинсий таркибидаги умумий ўзгаришларни кўрсатади.

Аҳолининг ёш таркиби жуда қадимдан шаклланиб келган демографик ҳолатнинг натижаси бўлиб, у айна пайтда демографик истиқболнинг замини ҳамдир. Илмий ва статистик манбаларда аҳолини иктисодий-демографик нуқтаи назардан уч гуруҳга ажратадилар: болалар 0–14 ёш; меҳнат ёшидаги аҳоли 15–64 ёш; қариялар 65 ва ундан юқори ёшдагилар.

Аҳолининг ёш таркиби эса асосан, унинг табиий кўпайишига боғлиқ. Туғилиш юқори бўлган ҳолларда аҳоли таркибида болалар салмоғи юқори бўлади ёки аксинча, туғилиш паст, аҳолининг

ўртача умр кўриш муддати нисбатан узок бўлган ҳолларда аҳоли таркибида қариялар салмоғининг юқори бўлиши кузатилади.

XX аср бошларида швед демографи Г. Сундберг аҳоли ёш таркибини уч хилга ажратган: прогрессив, стационар, регрессив.

Прогрессив ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида болалар (0–14 ёшдаги) салмоғи қарияларга (65 ёш ва ундан юқори) нисбатан юқори бўлади. Бундай ҳолат туғилиш даражаси юқори бўлганда кузатилади ва аҳоли мунтазам кўпайиб боришини таъминлайди.

Стационар ёш таркибида аҳоли умумий миқдорида қариялар салмоғи билан болалар салмоғи тенгдир; аҳоли сони бир хил миқдорда туради ва аҳолининг кўпайиб ёки камайиб кетиши кузатилмайди.

Регрессив ёш таркибида аҳоли умумий сонида қариялар салмоғи болаларга қараганда юқори бўлади. Бундай ҳолда эса аҳоли сони аста-секин камайиб бориб “депопуляция” ҳолати юз беради. Аҳоли қариб боради.

XX аср давомида дунё ҳудудлари аҳолиси ёш таркибида кескин ўзгаришлар кузатилади.

26-жадвал

Дунё аҳолисининг ёш таркиби *
(жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)

Ҳудудлар	0-14 ёш			15-64 ёш			65 ва ёндан юқори		
	1970 й	1985 й	2004 й	1970 й	1985 й	2004 й	1970 й	1985 й	2004 й
Дунё бўйича	36,6	33,7	30,0	57,9	66,6	63,0	5,5	5,7	7,0
Европа	24,9	20,9	18,0	63,7	66,7	66,0	11,4	12,4	16,0
Осиё	38,9	35,0	30,0	57,0	60,6	66,0	4,1	4,4	6,0
Африка	44,1	45,4	42,0	53,0	51,5	55,0	2,9	3,1	3,0
Америка	36,4	31,6	21,0	57,2	61,2	67,0	6,4	7,2	12,0
Океания	32,2	33,7	30,0	60,5	66,6	63,0	7,3	5,7	7,0

* Население мира. М., 1989. С. 292; БМТ маълумоти.

Европа давлатлари аҳолиси ёш таркибини унинг 1950–1960 йиллардаги ҳолати бўйича мутахассислар уч гуруҳга ажратганлар. Биринчи гуруҳга Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Италия, Люксембург, Швейцария ва Швеция давлатлари киради ва уларда ёшлар салмоғи унча юқори эмас, 25 фоизни, қариялар салмоғи эса 15 фоизни ташкил этган. Иккинчи гуруҳга Болгария, Венгрия, Греция, Дания, Испания, Норвегия, Португалия, Руминия,

Франция ва Чехия ва Словакия давлатлари киритилади, ушбу давлатларда ёшлар салмоғи ўртача мавжеда бўлиб, 25–30 фоизни, қаришлар эса 10–15 фоизни ташкил этган. Учинчи гуруҳга туғилиш даражаси нисбатан юқори бўлган Албания, Ирландия, Исландия, Мальта, Польша, Финляндия ва Югославия давлатлари киради ва уларда ёшлар жами аҳолининг 30–35 фоизини қариялар эса 8–12 фоизни ташкил этади. Европа давлатлари аҳолисининг ёш таркибидаги ҳолат 1980–1990 йилларда ҳам деярли сакланиб қолган. Фақат қатор давлатларда туғилишнинг кескин қисқариши ва аҳоли такрор барпо бўлишининг қисқарган турга ўтиши ҳамда умр кўриш муддатининг узайиши туфайли аҳоли таркибида қариялар салмоғи ортиб борган.

Европа давлатлари аҳолиси ёш таркибининг шаклланишида аҳоли такрор барпо бўлиши билан бир қаторда иммиграция ва эмиграция жараёнларининг ҳам таъсири бордир. Масалан, 1955–1961 йилларда Люксембургда аҳоли таркибида меҳнат ёшидаги аҳоли 64,7 фоизни ташкил этган ва бу юқори кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу давлатда иммигрантлар аҳолининг 7 % ини ташкил этган ва уларнинг аксарияти, меҳнат ёшидаги аҳоли бўлганлар.

27-жадвал

Европа давлатларида аҳолининг ёш бўйича тақсимланиши гуруҳлари (жами аҳолига нисбатан, фоизда)

Давлатлар	1955–1961 й.й.			2004 й.		
	Жумладан, ёш гуруҳларида			Жумладан, ёш гуруҳларида		
	0–14	15–59	60 ва ундан юқори	0–14	15–64	65 ва ундан юқори
1	2	3	4	5	6	7
<i>Шарқий Европа</i>						
Болгария	26,6	62,7	10,7	15,0	68,0	17,0
Белоруссия	31,2	58,1	10,7	16,0	70,0	14,0
Венгрия	25,3	61,0	13,7	16,0	69,5	15,0
ГДР	22,9	61,0	16,1	--	--	--
Молдавия Республикаси	34,7	57,6	7,7	22,0	68,0	10,0
Польша	34,9	54,3	10,8	18,0	69,0	13,0
Руминия	27,8	62,2	10,0	17,0	69,0	14,0
Россия Федерацияси	29,8	61,2	9,0	16,0	71	13,0
Чехословакия	27,2	59,1	13,7	--	--	--

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1955–1961 й.й.			2004 й.		
	Жумладан, ёш гуруҳларида			Жумладан, ёш гуруҳларида		
	0–14	15–59	60 ва ундан юқори	0–14	15–64	65 ва ундан юқори
1	2	3	4	5	6	7
Словакия	--	--	--	18,0	20	12,0
Чехия	--	--	--	16,0	70	14,0
Украина	27,0	62,5	10,5	16,0	69	15,0
<i>Жанубий Европа</i>						
Албания	38,7	52,9	8,4	29,0	63,0	8,0
Андорра	--	--	--	15,0	72,0	13,0
Босния-Герцеговина	--	--	--	18,0	20,0	12,0
Греция	26,6	61,2	12,2	17,0	68,0	17,0
Испания	27,4	60,2	12,4	14,0	69,0	17,0
Италия	24,7	61,9	13,4	14,0	67,0	19,0
Македония	--	--	--	22,0	68,0	10,0
Мальта	37,5	52,0	10,5	19,0	68,0	13,0
Португалия	29,0	60,0	11,0	16,0	69,0	17,0
Сан-Марино	--	--	--	15,0	69,0	16,0
Серб. Ва Черног.	--	--	--	19,0	67,0	14,0
Словения	--	--	--	15,0	70,0	15,0
Югославия	31,1	59,0	9,9	--	--	--
<i>Гарбий Европа</i>						
Австрия	21,6	60,7	17,7	17,0	68,0	15,0
Бельгия	23,5	58,9	17,6	17,0	66,0	17,0
ФРГ	21,7	62,3	16,0	--	--	--
Германия	--	--	--	15,0	68,0	17,0
Лихтенштейн	--	--	--	18,0	71,0	11,0
Люксембург	19,6	64,7	15,7	19,0	67,0	14,0
Монако	--	--	--	13,0	65,0	22,0
Нидерландия	29,6	57,2	13,2	19,0	67,0	14,0
Франция	25,4	57,1	17,5	19,0	65,0	16,0
Швейцария	23,4	61,4	15,2	17,0	67,0	16,0
<i>Шимоллий Европа</i>						
Буюк Британия	22,9	59,8	17,3	19,0	65,0	16,0
Дания	25,3	59,3	15,4	19,0	66,0	15,0
Ирландия	30,0	55,1	14,9	21,0	68,0	11,0
Исландия	34,7	53,7	11,6	23,0	65,0	12,0
Латвия	23,4	61,6	15,0	16,0	68,0	16,0
Литва	28,6	59,5	11,9	18,0	67,0	15,0
Норвегия	25,8	58,3	15,9	20,0	65,0	15,0

жадвалнинг давоми

Давлатлар	1955-1961 й.й.			2004 й.		
	Жумладан, ёш гуруҳларида			Жумладан, ёш гуруҳларида		
	0-14	15-59	60 ва ундан юқори	0-14	15-64	65 ва ундан юқори
1	2	3	4	5	6	7
Финляндия	30,1	58,5	11,4	18,0	66,0	16,0
Швеция	22,0	60,8	17,2	17,0	65,0	18,0
Эстония	23,9	61,0	15,1	17,0	67,0	16,0

* Население мира. М., 1965. С.121-123; 2004 World Population Data Sheet of Population Reference Bureau. P.2.

Аксинча, Мальтада меҳнат ёшидаги аҳоли энг паст – 52 % ни ташкил этган, чунки бу давлатда ўша даврда эмиграция кучли бўлган.

Осиё аҳолисининг ёш таркиби демографик нуқтаи назардан ижобий баҳоланади. Қатор Осиё давлатлар аҳолиси ёш худудлар қаторига киради ва ХХ аср иккинчи ярмида Осиё давлатларнинг деярли барчасида болалар салмоғи юқори бўлган.

Аҳолининг ёш таркиби жиҳатидан Осиё давлатлари Африка ва Лотин Америкасига яқин. Ушбу худуд давлатларининг аксариятида болалар салмоғи юқори ва қариялар салмоғи паст. Яъни ушбу давлатлар аҳолисининг ёш таркиби ХХ асрнинг иккинчи ярмида прогрессив характерга эга бўлган.

Статистик маълумотлар кўрсатишича, 1955-1961 йилларда аҳоли таркибида 0-14 ёшдаги болалар салмоғи энг юқори бўлган давлатлар таркибига Филиппин (45,7%), Ироқ (45,0%), Покистон (44,6%), Камбоджа (44,7%), Малайзия (43,9%), Таипанд (43,2%), Эрон, Индонезия (42,2%) ва Туркия (41,4%) кирган. Марказий Осиё давлатлари Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда шунингдек, Ҳиндистон, Непал, Исроил, Кипр, Озарбайжон, Арманистон давлатларида ҳам болалар салмоғи анча юқори бўлиб, 36-39 фоизни ташкил этган. Қариялар салмоғи эса юқорида қайд этилган давлатларда 4-8 фоизни ташкил этган. Аҳолисининг ярмидан кўпи меҳнат ёшидаги аҳолига мансуб бўлган. Аҳоли таркибида болалар салмоғининг юқорилиги туғилишнинг юқори даражада сақланиб қолганлиги билан изоҳланади.

XXI асрнинг бошларида Осиё давлатлари аҳолисининг ёш таркибида кескин ўзгаришлар содир бўлди, қатор давлатларда

туғилишининг камайиб бориши аҳоли таркибида болалар салмоғининг қисқариш ҳолатига олиб келди. 2004 йилда болалар салмоғи 40 фоиздан юқори бўлган давлатлар сони 1955-1960 йилларга нисбатан икки баробарга камайди. 2004 йилда болалар салмоғи энг юқори бўлган давлатларга Исроил (48%), Ироқ (42%), Тожикистон (42%), Камбоджа (42%) каби давлатларни киритиш мумкин. XXI аср бошларида Осиёда демографик қари давлатлар, яъни аҳоли таркибида 65 ёш ва юқори ёшдагилар салмоғи кўпайиб бораётган давлатлар сони ортиб борди. Шундай давлатлар қаторига Арманистон (10,0%), Грузия (13,0%), Исроил (10,0%), Кипр (11,0%), Қозоғистон (8,0%), Япония (11,0%) каби давлатларни киритиш мумкин.

28-жадвал

**Осиё давлатлари аҳолисининг ёш таркиби
(2004 й., жами аҳолига нисбатан, фоизда)***

Давлатлар	Ёш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
Ғарбий Осиё	35	60	5
Арманистон	23	67	10
Озарбайжон	29	65	6
Баҳрайн	28	69	3
Кипр	21	68	11
Грузия	20	67	13
Ироқ	42	55	3
Исроил	28	62	10
Иордания	38	58	4
Кувайт	26	72	2
Ливан	28	65	7
Уммон	34	64	2
Фаластин	46	51	3
Қатар	27	72	1
Саудия Арабистони	40	57	3
Сурия	40	56	4
Туркия	30	64	6
БАА	25	74	1
Яман	48	49	3
Жануби-Марказий Осиё	37	59	4
Афғонистон	45	53	2
Бангладеш	37	60	3
Бутан	42	54	4

Давлатлар	Еш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
Хиндистон	36	60	4
Эрон	33	62	5
Қозоғистон	27	65	8
Қирғизистон	35	59	6
Молдавия	39	57	4
Непал	39	57	4
Покистон	42	54	4
Шри-Ланка	27	56	7
Тожикистон	42	54	4
Туркменистон	38	58	4
Ўзбекистон	38	58	4
Жануби-Шарқий Осиё	31	64	5
Бруней	31	66	3
Камбоджа	42	53	5
Шарқий Тимор	44	53	3
Индонезия	30	65	5
Лаос	43	53	4
Малайзия	34	62	4
Бирма	33	62	5
Филиппин	37	59	4
Сингапур	21	71	8
Таиланд	23	70	7
Вьетнам	29	64	7
Шарқий Осиё	21	70	9
Хитой	22	71	7
Хитой-Гонгконг	15	73	12
Хитой-Макао	20	72	8
Япония	14	65	19
Шимолий Корея	27	67	6
Жанубий Корея	20	72	8
Монголия	36	59	5
Тайвань	20	71	9
Марокаш	31	64	5
Судан	45	53	2
Тунис	28	66	6
Гарбий Саҳрои Ка- бир	-	-	-
Гарбий Африка	44	53	3
Бенин	46	51	3
Буркина-Фасо	46	51	3
Яшил бурун оролл.	42	52	6
Фил суджи киргоғи	43	54	3

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Еш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
Гамбия	45	52	3
Гана	40	57	3
Гвинея	45	52	3
Гвинея-Биссау	47	50	3
Либерия	47	51	2
Мали	49	49	2
Мавритания	43	54	3
Нигер	50	48	2
Нигерия	44	53	3
Сенегал	44	53	3
Сьерра-Леоне	44	53	3
Того	46	52	2
Шарқий Африка	45	52	3
Бурунди	47	50	3
Коморс	47	51	2
Кубути	43	54	3
Эритрея	45	52	3
Эфиопия	44	53	3
Кения	44	53	3
Мадагаскар	45	52	3
Малави	46	51	3
Морис	25	68	7
Майет	42	56	2
Мозамбия	44	53	3
Шимолӣ Африка	36	60	4
Жазоир	34	62	4
Миср	36	59	5
Ливия	35	61	4

* БМТ маълумоти асосида тузилган.

XXI асрда Осиё аҳолиси ёш давлатлар сони бирмунча камайди. Айниқса, аҳоли сонининг кўплиги бўйича Хитой, Ҳиндистон, Япония давлатларида аҳоли таркибида 0-14 ёш гуруҳлари камайиб, қариялар салмоғи эса кескин кўтарилган. Масалан, Японияда 1955-1961 йилларда аҳоли таркибида болалар салмоғи 30% ни ташкил этган эди. 1981-1986 йилларда бу кўрсаткич 22,4% га, 2004 йилда эса 14% га тушди.

XX аср 60 йилларида болалар салмоғи бўйича энг юқори кўрсаткич Филиппинда қайд этилган бўлиб, 45,7% ни ташкил этганди. 1984 йилда бу кўрсаткич 39,5 % га тушди. Қариялар салмоғи эса 4-9 % дан 5-13 % га кўтарилди. Меҳнат ёшидаги аҳоли ҳам

шунга мос равишда узгариб борди. XX асрнинг Иордания Ироқ, Яман Араб Республикаси, Сурия дунёдаги энг демографик ёш давлатлардан ҳисобланади. Уларда болалар 48–50 % ни ташкил этган. Шунингдек, Афғонистон (46,0%), Бангладеш (45,0 %), Эрон (43,7 %), Непал (42,8 %) ва Покистон (43,9) давлатлари ҳам сайёрамиздаги аҳолиси ёш давлатлар каторида эди.

XXI аср бошларида эса ушбу давлатларда ҳам болалар салмоғининг камайиш жараёни киритилмоқда. 2004 йил аҳоли таркибида болалар салмоғи 40 фоиздан юқори бўлган давлатларга Афғонистон (45%), Ироқ (42%), Фаластин (46%), Саудия Арабистони ва Сурия (40%), Яман (48%), Лаос (43%), Бутан, Покистон ва Тожикистон (42%) каби давлатларни киритиш мумкин.

Африка аҳолисининг ёш таркиби ҳам Осиё давлатлари аҳолиси ёш таркибига жуда яқин. 1955–1961 йилларда Африкада ҳам туғилишнинг физиологик имконият даражасида бўлиши, яъни деярли назорат этилмаганлиги, аҳоли таркибида болалар салмоғининг юқори бўлишида асосий омили бўлган.

XX асрнинг иккинчи ярмида (1979–1980 йиллар) Африка аҳолисининг ёш таркибида болалар салмоғи яна ҳам кўпайди ва 43–49 фоизни ташкил этди. Ушбу даврда дунёда 0–14 ёшли болалар салмоғи энг юқори кўрсаткичи Ғарбий Африкада жойлашган Бенин (52,7 %) ва Кения (52,4 %) давлатларида қайд этилган. Бу ҳолнинг сабаби, бир тарафдан туғилишнинг юқорилиги бўлса, иккинчи томондан гўдаклар ўлимининг камайиб боришидadir.

Африка аҳолисининг ёш таркиби, унда истикомат этаётган маҳаллий халқлар билан Европа халқларида кескин фарқ қилади. Европа халқлари аҳолисида болалар салмоғи 1,5 марта африкаликлардан кам, қаришлар салмоғи эса икки марта юқоридир.

Шаркий Африка давлатларида болалар салмоғи энг юқори бўлиб, жами аҳолининг 45–50 фоизини, қариялар эса 5–6 фоизни ташкил этган.

Ғарбий Африка давлатларида 1975–1985 йилларда 0–14 ёшдаги аҳоли салмоғи 40–52 фоизни, қаришлар салмоғи эса 4–7 фоиз, меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи эса 51–56 фоиз бўлган.

Шимолий, Марказий Африка давлатларида ҳам болалар салмоғи 40–46 фоиз, қаришлар салмоғи эса 4–6 фоизни ташкил этиб, аҳолисининг асосий қисми ўрта ёшлилар салмоғига тўғри келган.

Жанубий Африка давлатлари ичида аҳолиси нисбатан ёш давлат Ботсвана ва Свазиленд бўлиб, уларда 0-14 ёшли, болалар салмоғи 50 фоиздан юқорини ташкил этган. Лесото ва Жанубий Африка Республикаларида болалар салмоғи бирмунча пастрок – 38-39 фоиз эди.

XX аср бошларида Африка давлатлари ёш таркибида ҳам туғилишни камайиши ҳисобига болалар салмоғи бир оз камайган.

2004 йилларда Африкадаги қатор давлатларда аҳоли таркибида болалар салмоғи ошди. Масалан, Анголада 1955-1960 йилларда 0-14 ёшли аҳоли гуруҳи жами аҳолининг 39,2 фоизини ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб, бу кўрсаткич 44 фоизга кўтарилди. Конгода эса бу кўрсаткичлар мос равишда 39,4%; 42% ни; Мазамбикда 40%; 44% ни; Конгода 39,4 ва 47% ни ташкил этган.

Бу ҳол юқори туғилиш даражаси ва гўдақлар ўлимининг камайиши билан боғлиқдир. Гана, Ливия, Жанубий Африка Республикаси каби давлатларда болалар салмоғининг камайиши қузатилади.

Африка ҳудудида жойлашган давлатлар ҳозирги даврда ҳам дунё давлатлари таркибида энг самарали ёш давлатлардандир.

29-жадвал

**Африка давлатлари аҳолисининг ёш таркиби
(2004 йил жами аҳолига нисбатан, фоизда)***

Давлатлар	Ёш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
<i>Шимолий ва Шарқий Африка</i>			
Реюньон	27	66	7
Руанда	43	54	3
Сейшель ороллари	26	67	7
Сомали	45	52	3
Танзания	45	52	3
Уганда	51	47	2
Замбия	46	51	3
Зимбабве	42	55	3
Марказий Африка	47	50	3
Ангола	44	53	3
Камерун	43	54	3
Марказий Африка Республикаси	44	53	3
Чад	48	49	3
Конго	47	50	3

Давлатлар	Еш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
Конго Демократик Республикаси	48	49	3
Экваториал Гвинея	44	52	4
Габон	42	53	5
Сан-Томе ва Принсипи	41	54	5
Жанубий Африка	35	61	4
Ботсвана	40	56	4
Лесото	43	52	5
Намибия	42	54	4
Жанубий Африка Республикаси	34	62	4
Свазиленд	43	54	3

* БМТ маълумоти асосида тузилган.

Африка қитъасидаги 48 йirik давлатлардан 40 тасида болалар салмоғи жами аҳолининг 40-51% ни ташкил этмоқда (2004 й). Уганда, Нигер давлатлари аҳолисининг ярми 0-14 ёшли болалардир. Фақатгина Сейшель ороллари ва Реюньонда болалар салмоғи 26-27%, меҳнат ёшидаги аҳоли 66-67% ни, қарилар эса 2% ни ташкил этган.

Америка давлатларида ҳам XX асрда болалар ва меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи анча юқори бўлиб, Африка, Осиё давлатларидан сўнг учинчи ўринда турган. 1955-1961 йилларда болалар салмоғи энг юқори давлат Перу (44,1%), Парагвай (43,8 %) ва Эквадор (42,4 %) давлатлари бўлган. АҚШ ва Канада давлатларида ушбу даврда туғилиш анчагина қисқариб кетганлиги сабабли болалар салмоғи 31,1 ва 33,6 % ни ташкил этган. Аргентинада ҳам болалар салмоғи нисбатан кам бўлиб, 30 % га тенг бўлган.

XX асрнинг сўнги чорагида АҚШ ва Канада давлатларида болалар салмоғи кескин камайиб, 20-21 % ни ташкил этди. Марказий Америкада жойлашган Гватемала, Коста-Рика, Гондурас, Мексика, Никарагуа, Панама, Сальвадор, Жанубий Американинг Боливия, Парагвай, Перу, Эквадор, Кариб ҳавзасидаги Гаити, Доминикана давлатларида болалар салмоғи бирмунча кўтарилиб, 41-48 % ни ташкил этган. Бундай вазият Африка ва Осиё давлатларидан қайд этилганидек, юқори туғилиш ва гўдақлар ўлимидаги ижобий ўзгаришлар натижасидир.

1955-1961 йилларда Лотин Америкасида болалар салмоғи энг кам давлат Аргентина булиб, 0-14 ёшли аҳоли гуруҳи 30,7% ни ташкил этган. Бразилия, Венесуэла, Гватемала, Доминикана Республикаси, Колумбия, Куба, Парагвай, Перу, Эквадор давлатларида болалар салмоғи 41-44% ни, қарилар салмоғи эса 4-6% ни ташкил этган. Аҳолисининг деярли ярми меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғига тўғри келади.

30-жадвал

Америка давлатлари аҳолисининг ёш таркиби
(2004 йил, жами аҳолига нисбатан, фоизда)*

Давлатлар	Ёш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва ундан юқори
Шимолий Америка	21	67	12
Канада	18	69	13
АҚШ	21	67	12
Лотин Америкаси ва Кариб ороллари	32	62	6
Марказий Америка	36	60	4
Белиз	41	55	4
Коста Рика	30	64	6
Сальвадор	36	59	5
Гватемала	44	52	4
Гондурас	41	55	4
Мексика	35	60	5
Никарагуа	43	54	3
Панама	31	63	6
Кариб ороллари	30	63	7
Антигуа ва Барбуда	26	66	8
Багама ороллари	30	65	5
Барбадос	22	66	12
Куба	21	69	10
Доминика	33	54	9
Доминикана Республикаси	34	61	5
Гренада	35	57	8
Сент-Люсия	25	66	9
Сент-Винсент ва Гренадин	43	53	4
Тринидад ва Тобаго	31	62	7
Уругвай	24	64	12
Венесуэла (Нидерланд)	24	66	10
Виржиния	23	65	12

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Ёш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва ундан юқори
Кристофер ва Невис	31	60	9
Сент-Люсия	31	64	5
Винсент ва Гренада	37	56	7
Тринидад ва Тобаго	25	68	7
Жанубий Америка	31	63	6
Аргентина	28	63	9
Боливия	39	56	5
Бразилия	30	64	6
Чили	26	67	7
Колумбия	32	63	5
Эквадор	36	59	5
Франц. Гвиана	35	61	4
Гайана	30	66	4
Парагвай	39	55	6
Перу	34	61	5
Суринам	32	62	6
Уругвай	24	63	13
Венесуэла	34	62	4

* БМТ маълумоти асосида тузилди.

XXI асрга келиб, Америка давлатларида болалар салмоғининг кескин камайганлиги, меҳнат ёшидаги аҳоли ва қарилар салмоғининг ошганлиги кузатилди. АҚШ, Канада, Куба, Барбадос, Пуэрто-Рико, Гваделупа каби давлатларда 1955-2004 йилларда жами аҳоли таркибида болалар салмоғи 10-15 % га камайган. Масалан, Кубада болалар салмоғи 1955-1960 йилларда 36,3 % ни, АҚШда 31,3% ни, Канадада 33,6% ни, Эквадорда 42,4% ни, Чилида 32,2% ни, Перуда 44,1% ни ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб ушбу давлатларда болалар салмоғи мос равишда 21%; 21%; 18%; 36%; 26%; 34% ни ташкил этди.

XXI аср бошида Америка давлатлари таркибида аҳолиси энг ёш давлатлар Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Гаити давлатлари бўлиб, уларда болалар салмоғи 41-43% га етади. Аҳолиси нисбатан қари давлатлар таркибига эса Канада, АҚШ, Барбадос, Уругвай, Аргентина, Куба, Доминика, Гвадалупа, Пуэрто-Рико давлатлари киради ва уларда 65 ва ундан юқори бўлган аҳоли гуруҳи 8-13% ни

ташқил этмоқда. Америка давлатлари аҳолиси ёш таркибининг шаклланишида, табиий ўсиш билан бир қаторда иммиграцияни ҳам таъсири салмоқлидир.

Океания давлатлари аҳолисининг ёш таркиби салмоғи жиҳатдан Шимолий Америка давлатларига яқиндир. 1955-1961 йилларда Австралия ва Янги Зеландияда болалар 30–31 %, меҳнат ёшидаги аҳоли 66–67 % ва қаришлар 10–12 % фоизни ташқил этган.

Океаниянинг майда оролларидаги аҳоли ёш таркиби Африка ва Осиё давлатлари аҳолисининг ёш таркибига яқиндир. Ушбу давлатларда ҳам болалар салмоғи 40 % дан юқори бўлиб, демографик ёш давлатлар қаторидан ўрин олган. Масалан, Фижида 1955-1961 йилларда аҳоли таркибида болалар салмоғи 45,8%, меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи 49,2% ва қаришлар 5% ни ташқил этганлар.

XX асрнинг охириги чорагида Океания давлатлари аҳолисининг ёш таркибида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. 1980-1985 йилларда аҳоли таркибида болалар салмоғи камайиб, меҳнат ёшидаги аҳоли ва қаришлар салмоғи ортиб борди. Масалан, Австралияда 1983 йилда болалар салмоғи 24,4%, меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи эса 61,4% ва қаришлар салмоғи 14,2% ни ташқил этган. Янги Зеландияда эса ушбу кўрсаткичлар (1985 йил) мос равишда 24,7%; 60,8% ва 14,5% ни ташқил этган. Ушбу жараён ХХІ аср бошларида ҳам кузатилади.

Ҳозирги даврда (ХХІ аср боши) Океаниядаги Микронезия, Кирибати, Маршалл ороллари, Науру, Соломон ороллари, Папуа, Янги Гвинея, Вануату давлатлари аҳолиси ёш давлатлардан бўлиб, уларда болалар салмоғи 40-44% ни, қаришлар эса 2-5% ни ташқил этмоқда.

31-жадвал

**Океания давлатларида аҳолининг ёш таркиби
(2004 йил, жами аҳолига нисбатан, фоизда)***

Давлатлар	Ёш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
Океания	25	65	10
Австралия	20	67	13
Микронезия	40	56	4
Фижи	32	64	4
Франц. Полинезияси	31	65	4
Гуам	30	65	5

Давлатлар	Ёш гуруҳлари		
	0-14	15-64	65 ва юқори
Кирибати	40	57	3
Маршалл ороллари	42	54	2
Науру	41	57	2
Янги Каледония	30	65	5
Янги Зеландия	22	66	12
Палав	24	71	5
Паруа Янги Гвинея	40	58	2
Самоа	41	55	4
Соломон ороллари	44	53	3
Тонга	-	-	-
Тувалу	36	58	6
Вануату	42	55	3

* БМТ маълумоти асосида тузилди.

Австралия ва Янги Зеландия демографик қари давлатлар гуруҳига киради.

МДХ давлатлари аҳолисининг ёш таркиби XIX аср охирларида Осиё аҳолиси ёш таркибига яқин бўлган. 1897 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Россияда аҳолининг 40 % ини ёшлар, 54 % ини меҳнат ёшидаги аҳоли ва 6 % ини қариялар ташкил этган. 1939–1959 йиллардаги аҳоли рўйхатлари даврида аҳоли ёш таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлган. Аҳоли таркибида болалар салмоғи камайиб, меҳнат ёшидаги аҳоли ва қариялар салмоғи ортиб борган. Масалан, МДХ давлатлари ҳудудидаги жами аҳоли таркибида 1939 йили 0–15 ёшли аҳоли гуруҳи 37,7 % ни, 16–59 ёшдаги гуруҳ 55, % ни, 60 ёш ва ундан юқори қариялар 6,8 % ни ташкил этган. 1959 йилда эса ушбу кўрсаткичлар мос равишда 30, 40, 60,2 ва 9,4 % га тенг бўлган. 1939 йилда МДХ таркибидаги барча республикаларда 0–15 ёшли аҳоли гуруҳи жами аҳоли таркибида 32 фоиздан юқори бўлган. Ушбу даврда болалар салмоғи энг юқори бўлган давлат Арманистон, Озарбайжон, Тожикистон бўлиб, уларда болалар салмоғи Осиё ва Африкадаги туғилиш даражаси юқори бўлган давлатлар аҳолисининг ёш таркибига яқин эди.

1939–1959 йилларда ёш авлод вакиллариининг (0–15 ёш) салмоғи Россияда 38,9 % дан 29,8 % гача, Украинада 34,8 % дан 27,0 % гача камайди. Ушбу кўрсаткичлар мос равишда Молдавияда 39,7 ва 34,7 % ни, Грузияда 39,0 ва 30,2 % ни, Арманистонда 47,9 ва 37,7 % ни, Озарбайжонда 43,1 ва 38,1% ни, Қозоғистонда 36,0 ва 36,4 % ни

Ўзбекистонда 37,8 ва 38,9 %ни, Туркменистонда 37,7 ва 39,2 % ни, Тожикистонда 41,4 ва 39,9 % ни ва Қирғизистонда 39,7 ва 38,0 % ни ташкил этган¹.

Қозоғистон, Ўзбекистон ва Туркменистон Республикаларидан ташқари барча давлатларда туғилишнинг кескин камайиши ҳисобига аҳоли таркибида болалар салмоғи камайган. Юқорида қайд этилган учта республикада эса туғилиш даражаси юқори сақланиб турган ҳолда гўдаклар ўлимининг камайиши аҳоли таркибида болалар салмоғининг ошиб боришига сабаб бўлган. Шундай бўлса-да, 1960 йилларда МДХ таркибидаги давлатларни дунёдаги демографик ёш давлатлар қаторига киритиш мумкин эди.

1980–1987 йилларда МДХ таркибидаги давлатлар аҳолисининг ёш таркибида катта ўзгаришлар содир бўлди. Аҳоли таркибида ёшлари салмоғи камайиб, қариялар салмоғи деярли 3 баробарга ошди. 1987 йилда фақат Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистонда болалар жами аҳолининг 41–43% ини ташкил этди. Қозоғистон, Озарбайжон, Молдавия, Қирғизистон, Арманистонда ёш авлод вакиллариининг салмоғи 30–39 % ни, қолган давлатларда эса бу кўрсаткич 23–27 % ни ташкил этган.

XXI асрга келиб, жаҳон аҳолисининг ёш таркиби географиясида сезиларли ўзгаришлар кузатилмоқда. XX асрнинг охири – XXI аср бошларида дунёнинг деярли барча ҳудудларида туғилишнинг камайиши, аҳоли ўртача умр кўриш муддатининг эса бирмунча кўтарилганлиги аҳоли таркибида болалар салмоғининг пасайишига олиб келган.

ДУНЁ АҲОЛИСИНING МИЛЛИЙ ВА ИРҚИЙ ТАРКИБИ ҲАҚИДА

✓ Ер шари аҳолиси жамият тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий босқичлари давомида шаклланиб келган жуда кўп миллатлардан ва халқлардан (этнослардан) ташкил топган. Этнос – кишиларнинг маълум бир тарихий даврда ва ижтимоий тузумда таркиб топган алоҳида барқарор этник уюшмаси. Фанда этник бирлик босқичининг уч тури мавжуд: қабила, элат ва миллат.

Қабила – *Homo Sapiens* инсон тури билан бир вақтда пайдо бўлган кишилик жамиятининг ибтидий босқичига хос бирлик,

¹ Население мира. М., 1989. С.282.

патриархат уруғ жамоаларининг уюшмаси. Мазкур уюшмада қабила аъзолари бир-бирлари билан қон-қариндошлиқ муносабатлари орқали боғланган. Бу уюшма илк инсон жамиятининг тараққий этган бирлиги бўлиб, унинг бошқарув тизими демократик тамойиллар асосида қабила саркардалари – оқсоқоллар кенгаши орқали идора қилинган.

Жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ва этник алоқалари тобора ривожланиб бориши заминида бир неча қабилалар бирлашиб, янги этник бирликни вужудга келтиради. Ушбу бирлик маълум тарихий босқичда, ҳудудий, иқтисодий, тил ва этно-маданий умумийлик асосида шаклланади. Бу этник бирлик фанда халқ, яъни элат деб аталади. Элат жамият тарихий ривожланиши давомида шаклланиб, энг юқори босқичга кўтарилади, миллатга айланади. Миллат – узоқ давом этган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва этно-маданий жараёнда аниқ ҳудудий доирада, тил ва ўзликни англаш бирлиги асосида шаклланган халқ этник тарихининг энг юксак чўққиси, ўзига хос маданият, онг ва менталитет заминида таркиб топган ижтимоий бирлик шакли¹.

Миллат кишиларнинг умумиқтисодий, турмуш, тил, маданият, ҳудуд бирлиги, онг, руҳият уйғунлиги муштараклиги асосида жипслашган тарихий гуруҳидир. Кўп ҳолларда этнос, халқ атама-лари миллатнинг синоними сифатида жипслашади. Лекин миллатнинг шаклланиши ва этноснинг шаклланиши айнан бир нарса эмас. Этнос шаклланиш жараёнида 3 босқични босиб ўтади. Унинг биринчи босқичи – қабила, иккинчи босқичи – элат ва учинчи босқичи – миллатдир. Ушбу босқичлар ўз навбатида турли тарихий даврларнинг ижтимоий маҳсулидир. Миллат – этник тарихнинг энг юқори, камолот чўққиси бўлиб, қуйидаги босқичларга эга бўлиши лозим: таркиб топган давлати, бу давлат миллат номи билан юритилади, давлат ҳудудида яшаётган аҳоли гуруҳининг умумий муомалада бўлган давлат тили, давлат ҳудудининг бутунлиги ва чегарасининг дахлсизлиги, фақат ўзига тегишли эканлиги тан олинганлиги. Миллатнинг ўзига хос менталитети шаклланган бўлиб, фуқароларнинг ўзини англаш даражаси ҳаёт мазмунига айланади ва давлат жамият томонидан бошқарилади². Миллатда бир қанча шева-лар яқинлашиб, ягона миллат тили – адабий тил пайдо бўлади.

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Тошкент, 2003. 659 бет.

² Ўша жойда.

Миллат – этник умумийликнинг юқори шакли бўлиб, маданият тараққиёти билан тавсифланади: ривожланган адабий тил, ёзув ва ҳ.к. Шундай фикр ҳам борки, гўёки ҳамма халқлар ҳам миллатга айланавермайдилар. Бундай ҳолларда миллат белгилари аниқ намоён бўлмайди, чунки этнос мунтазам ривожланиш ва трансформацияда бўлади. Масалан, қайд этилишича, инглиз миллати XVI асрда, рус миллати XVII-XVIII асрларда, немис миллати XIX асрга бориб шаклланган. Кўпинча, “миллат”, “халқ” иборалари “этнос”, “халқ” сўзлари синонимлари сифатида қўлланилади. Лекин халқ ва миллат орасида фарқ бор. Халқ – этноснинг кейинги тарихий фазаси, қабила ва миллат орасидаги поғона. Бундай этнос – халқлар ер юзида тўрт мингтага етади. Уларнинг кўпчилиги кам сонли миллатлар – бир мингтадан кам одам. Айни вақтда этнограф-олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, ҳар бири 100 млн.дан ортиқ ўнта халқ мавжуд ва улар Ер юзи аҳолисининг 50 % ини ташкил этади. *Хитой-хань* (Хитой аҳолиси 50 дан зиёд халқлардан иборат, шундан ханлар 94 % ни ташкил қилади, қолганлари чжуан, уйғур, тибетликлар ва ҳ.к.); *японлар* (ўз аталиши – нихондзин); *ҳиндистонликлар* (ҳинду типиди бу Ҳиндистоннинг номи, жами бу давлатда 1500 га яқин халқ мавжуд); *бенгалияликлар* (Бангладеш Бенгалиянинг асосий аҳолиси); *панжобликлар* (Панжоб аҳолиси); *бихарликлар* (Ҳиндистон – Бихар, Бангладеш, Непал штатлари аҳолиси); *руслар*; *АҚШ америкаликлари*; *мексикаликлар*¹; *бразилияликлар*; Аҳолиси 1 миллиондан ортиқ 270 дан зиёд халқлар бор.

Инсониятнинг тараққий этиши мобайнида этник ажралиш жараёнлари этник бирлашиш жараёнлари билан алмашина боради (бирок, ҳозир яна акси – ажралиш жараёни кечмоқда). Бирлашиш жараёнлари давлатларнинг пайдо бўлиши билан фаоллашади. Мутахассислар этник бирлашишнинг икки турини ажратиб кўрсатадилар – консолидация ва ассимиляция.

Консолидация – қариндош этносларнинг бирлашиб, янада йирикроқ этнослар ҳосил бўлиши жараёни. Масалан, қариндош славян қабилалардан рус, украин ва белорус миллатлари шу тарзда пайдо бўлган.

Ассимиляция – нисбатан йирик ва тараққий этган этнос томонидан кичикроқ этносни қамраб олишидир. Ассимиляция мажбурий ёки эркин ўтиш йўли билан амалга ошади. Мисол тариқасида

¹ Капылов В.А. География населения. М., 1999. С.48.

кўпинча Ғоҗиянинг инқилобга қадар даври олинади: подшоҳ ҳукумати бошқа миллатларни мажбурий руслаштирган, бу ҳол рус тили, православ дини, рус ёзувининг жорий қилинишида намоён бўлади.

Мураккаб бирлашиш-ажралиш жараёнлар натижасида катта-лигига кўра турли тип (турдаги) этнослар ҳосил бўлди: суперэтнослар, этнослар, субэтнослар. Масалан: суперэтнос – славянлар, этнос – руслар, субэтнос – казак, помор, влтич, ярославлар ва ҳ.к. Жамият тараққиётининг бугунги босқичида этнослар, яъни халқларни ҳудуд бирлиги, тил, овқатланиши, маданияти, турмуши ўхшашлиги каби кўрсаткичлари асосида гуруҳлаш жуда мураккабдир. Масалан, шаклланиб бўлган этнос ўз ҳудудини сақлаб қолиши шарт эмас, ўз ҳаёти давомида уни ўзгартириб туриши мумкин. Тил – бу этноснинг муҳим фарқловчи белгиси. Аммо, шундай халқлар борки турли тилларда сўзлашадилар. Масалан, швейцарияликларнинг бир қисми немис, бошқаси – француз, учинчиси – италян, тўртинчиси – рего-роман (бу тилда қадимги ретийлар – йўқ бўлиб кетган этруск қабиласига қардош қабил вакиллари сўзлашганлар) тилларида гаплашади; мордва халқи ҳозирги вақтда уч хил тилда сўзлашади: мокша, эрзя (ўрмон ва дашт турлари), шунингдек, рус тилларида (рус тили аҳолининг учдан бир қисми учун она тили бўлиб қолган). Бир сўз билан айтганда, тил умумийлиги этнос учун албатта, бўлиши лозим белги саналмайди.

Умумий тилга асосланган маданият. Тил – бу этнос учун муҳим фарқловчи белги ва мазкур ҳолни исботлашнинг ҳожати бўлмаса керак. Бироқ, масалан, инглизлар ва австралияликлар бир тилда суҳбатлашадилар. Худди шу тилда АҚШ аҳолиси, канадаликларнинг катта қисми, Ямайка аҳолиси, янги зеландияликлар, ирландлар ҳам сўзлашадилар ва буларнинг барчаси турли этнослардир.

Бир этнос одамларининг бир-бирига ўхшаши ҳам ҳар доим учрайвермайди. Масалан, кўпчилик лотинамерикалик халқлар учта ирққа мансуб одамлардан ташкил топган. Этносларнинг тараққий этиши мобайнида унинг ичидаги кескин ирқий фарқларнинг аксарияти эндогамия – ўз этноси ичида никоҳга кириш натижасида аста-секин йўқ бўлиб боради.

Этносларнинг энг ишончли кўрсаткичларидан бири - *этник ўз-ўзини англаш* чунки унда инсоннинг ҳам ўз келиб чиқишини тушу-

ниб этиши, ҳам қабиладошларига яқинлигини англаши, ҳам ўз она тили ва ватанининг ҳудуди билан боғлиқлигини ҳис этиши гўё уйғунлашаётгандай бўлади.

Ҳар бир инсон “Сен кимсан?” – саволига, ўйлаб ҳам ўтирмай, “русман”, “французман”, “ўзбекман”, – деб жавоб қайтаради. Бироқ, бу ерда ҳам истиснолар мавжуд (масалан, инсон, ота-онаси турли миллатларга мансуб бўлгани сабабли, ўзини гоҳ бир, гоҳ бошқа этносга тегишли деб ҳисоблаганда). Отаси Ўзбекистонда яшаган ўзбек, онаси украин бўлган, ўзи Москвада яшаётган инсоннинг этник дахлдорлигини қандай қилиб аниқлаш мумкин? Жорий этилган қонунчиликка кўра, у ўзини паспортда ё отасининг, ё онасининг миллатига мансублигини кўрсатади.

Бу хусусда рус ёзувчиси, этнографи, рус тилининг изоҳли луғатини тузган В.И.Даль шундай деган: “Ё номланиши, ё диний эътиқоди, ё аجدодлар қони инсонни у ёки бошқа бир халққа мансублигини белгилаб бермайдилар. Инсоннинг қалби, руҳи – мана қаердан унинг бирор-бир халққа тегишлилигини кидириш даркор. Руҳ тегишлилигини нима билан аниқлаш мумкин, албатта, уни ифодаловчи онг билан. Ким қайси тилда ўйласа, ўша халққа мансуб бўлади. Мен русча фикрлайман” (унинг онаси немис, отаси рус фуқаролигини қабул қилган даниялик бўлган)¹.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, ушбу формула ҳам мутлақ эмас, бу ерда ҳам истиснолар бўлиши муқаррар.

Шундай қилиб, этнослар шаклланиши қатор омилларга боғлиқ. Улар инсон иродасига кўра пайдо бўлмайди, балки мавжуд тарихий жараёнлар оқибатида вужудга келади. Тадқиқотчилар қайд этишларича, ҳозирги даврда дунёда 3-4 минг турли халқлар бўлиб, улар 2000 мингдан ортиқ тилда сўзлашар эканлар. Мазкур халқлар сон жиҳатидан ўн ва юздан бошлаб юз миллионгача етади ва йирик миллатларни ташкил қилади.

Европада 62 та халқ вакиллари яшайди. Улардан 43 тасининг ҳар бирида 1 миллиондан ортиқ аҳоли бор. Европада халқларнинг бирлашиб, миллат бўлиб шаклланиши жараёни дунёнинг бошқа ҳудудларига қараганда, эртароқ бошланган. XIX асрнинг 70-йилларида бу ерда итальян ва немис миллатлари шаклланган эди.

Европа давлатларининг деярли ярми бир миллатлидир. Уларда истиқомат этаётган асосий миллатлар жами аҳолининг 90 % дан

¹ Қайд этилган жойда, 52-53-бетлар.

кўпчилиги ташкил этмоқда. Масалан, Польшада поляклар 98,5 %, Португалияда португаллар 99,0 %, Финляндияда финлар 93,3 %, Швецияда шведлар 91,0 %, Австрияда австрияликлар 99,0 %, Албанияда албанлар 96,0 %, Болгарияда болгарлар 96,7 %, Венгрияда венгерлар 99,3 %, Грецияда греклар 95,0 %, Данияда данлар 98,0 %, Ирландияда ирландлар 98,0 %, Исландияда исландлар 99,0 %, Италияда италиянлар, 98,0 % ни ташкил этган. Шунингдек, Европада кўп миллатли давлатлар ҳам бўлиб, уларда 10 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Бундай давлатлар жумласига Франция, Швейцария ва Буюк Британияни киритиш мумкин.

Буюк Британияда яшовчи миллатлар сони 15 дан ортиқдир ва ундаги кўп сонли миллатлар таркибига инглизлар (81,5 %), шотланд, ирланд, ҳинд-покистонликлар, ольстерлар, уэльслар, яҳудий, италиян, немис, поляк, нормандлар, америкаликлар, хитойлар ва гэлларни киритиш мумкин.

Исландия, Ирландия, Мальта, Албания, Андорра, Дания, Лихтенштейн, Португалия каби давлатлар кам миллатли давлатлардан ҳисобланади. Уларда асосан 2-4 миллат вакиллари истиқомат этади.

Европада сон жиҳатдан немис миллати биринчи ўринда туради. Уларнинг сони XX аср охирида 75 миллиондан ортиқ бўлиб, Германия (96,9 %), Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Венгрия, Дания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Франция, Чехия, Словакия ва Швейцария давлатларида яшайдилар.

Иккинчи ўринда италиянлар бўлиб, уларнинг сони 60 миллионга яқин. Бу халқнинг асосий қисми (96,4 %) Италияда яшайди. Шунингдек, италиянлар Германия, Франция, Швейцария, Буюк Британия, Бельгия, Монако ва Ватикан давлатларида ҳам истиқомат этадилар.

Европада сон жиҳатдан учинчи ўринда француз миллати туради. Французларнинг умумий сони 46,3 миллиондан ортиқ. Французларнинг 99,3% Францияда, қолган 0,7 % эса Италия, Люксембург ва Монако давлатларида яшайдилар.

32-жадвал

Европа давлатлари аҳолисининг миллий таркиби*

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Австрия	австрияликлар (99,0 %), немислар, словенлар, хорватлар, венгерлар, турклар)
Албания	албанлар (98 %), греклар, аромунлар

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Қўп сонли миллатлар (асосий миллати эжами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобиди)
Андорра	андоррлар (27,5 %), испанлар
Бельгия	фламендлар (58,0 %), валлонлар, итальянлар, французлар, немислар, испанлар, турклар, голландлар
Болгария	болгарлар (96,7 %), лулилар, турклар, арманлар
Ватикан	итальянлар
Буюк Британия	Инглизлар(81.5%) шотландлар, ирландлар, ҳинд-покистонликлар, ольстерлар, уэльслар, яҳудий-лар, итальянлар, немислар, поляклар, норманд-лар, америкаликлар, хитойлар, гэллар.
Венгрия	венгерлар (99,3 %), хорватлар, словаклар, немислар
ГДР**	немислар (99,4 %) лужичанлар
Гибралтар	гибралтарлар (84,4 %), марокашлик араблар
Греция	греклар (95,0 %), македонлар, турклар, албанлар, аромунлар, лулилар
Дания	данлар (98,0 %), немислар, фризлар
Ғарбий Берлин	немислар (86,5 %), турклар, югославияликлар
Ирландия	ирландлар (98,0 %), инглизлар, греклар
Исландия	исландлар (99,0 %)
Испания	испанлар (75,0 %), каталонлар, галисийлар, басклар, лулилар
Италия	итальянлар (98,0 %), сардинлар, фриуллар ва ладинлар, французлар, немислар, албанлар, словенлар, греклар, яҳудийлар, каталонлар, ретороманлар
Лихтенштейн	лихтенштейнликлар (69,0 %), герман-швейцарияликлар
Люксембург	люксембургликлар (71,0%), итальянлар, португаллар, немислар, французлар
Мальта	мальтийлар(98.0 %), инглизлар, итальянлар
Монако	монегасклар (монакияликлар) (22,2 %), французлар (59,3%), итальянлар
Нидерландия	голландлар (79,6 %), фламендлар (11,3 %), фризлар, немислар, турклар, суринамҳинд-покистонликлар, марокашликлар, суринам-креоллар, жануби молуклар, антиллар
Норвегия	норвеглар (97,%) саамлар, финлар, данлар
Польша	поляклар (98,5 %), украинлар, белоруслар, словаклар, лулилар
Португалия	португаллар (99,0 %), испанлар, бразилияликлар
Руминия	руминлар (90,0 %), венгерлар немислар, лулилар, украинлар, серблар, руслар
Сан-Марино	санмариналиклар, (90,9%), итальянлар

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
ФРГ**	немислар (92,7%), турклар, италянлар, югославлар, греклар, испанлар, австрийлар, голландлар, португаллар
Финляндия	финлар (93,3%), шведлар, саамлар
Франция	французлар (90,0%), эльзаслар, италянлар, бретонлар, португаллар, жазоирликлар, яхудийлар, испанлар, марокашлар, поляклар, корсиканлар, каталонлар, фламанлар, арманлар, немислар, тунислар, мартиниклар, басклар, гваделуплар
Чехия	чехлар (81,0%), словаклар, венгерлар, лўлилар, поляклар, немислар, украинлар
Швейцария	герман—швейцарияликлар немислар, испанлар, французлар, югославлар, ретороманлар
Швеция	шведлар (91,0%), финлар, югославлар, данлар, норвеглар, саамлар
Югославия***	Серблар, хорватлар, мусулмонлар (боснийлар) албанлар, словенлар, македонлар, жанубий словенлар, черногорлар, венгерлар, лўлилар, турклар, словаклар

* Население мира. М., 1989. С.438-440.; Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси маълумотлари асосида тузилган.

** ГДР ва ФРГ ягона давлат – Германияга бирлашган.

*** Югославия ҳозирда 5 та мустакил давлатга бўлинган.

Европада инглизларнинг умумий сони 44 миллиондан ортиқ бўлиб, уларнинг асосий қисми (98,8%) Буюк Британияда, қолган қисми эса Ирландия ва Мальта давлатларида жойлашган.

Европада яшовчи поляк, испан миллатлари ҳам кўп сонли бўлиб, ҳар бирининг сони 10 миллиондан юқоридир. Шунингдек, болгар, австрияликлар, грек, дан, фин, норвег, серб, хорват, албан, македон, югослав миллатлари ҳам Европада салмоқли ўринни эгаллайди.

Осиё дунёдаги энг кўп миллатли қитъа бўлиб, унда 1000 дан ортиқ халқ вакиллари истиқомат этади ва улар этник ривожланишнинг турли босқичларидадирлар. Осиёда умумий сони ҳатто, 100 кишидан иборат кичик қабилалардан тортиб дунёдаги энг катта – 100 миллиондан ортиқ халқлар ҳам яшайди. Умумий сони 1 миллиондан ортиқ 107 та халқ қайд этилган. Дунёдаги умумий сони 100 миллиондан ортиқ 7 та халқнинг 4 таси – хитой, ҳинд, бенгал ва япон халқлари Осиёда жойлашган ва улар Осиё аҳолисининг асосий қисмини ташкил этади.

Мазкур ҳудудда қатор давлатлар кўп миллатлидир. Шу жиҳатдан Европадан кескин фарқ қилади. Ҳиндистон ва Индонезияда 150 дан ортиқ, Филиппинда 100 дан, Вьетнам ва Хитойда 50 дан, Эрон, Афғонистон, Бирма ва Таиландда 30 дан ортиқ халқлар мавжуд. Баъзи халқларни бир нечта давлатлар чегаралари ажратиб қўйган. Масалан, курдлар Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурияда, балужлар Эрон, Афғонистон, Покистонда, панжоблар Покистон ва Ҳиндистонда яшайди. Жануби-Шарқий Осиёдаги деярли барча давлатларда Хитойдан ва Жанубий Осиёдан келган иммигрантлар яшайди.

33-жадвал

Осиё давлатлари аҳолисининг миллий таркиби*

<i>Давлатлар</i>	<i>Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)</i>
Аоминь (Макао)	хитойлар (97,2%), португаллар
Афғонистон	афғонлар (пуштунлар) (52,4 %), тожиклар (20,4 %), ҳазоралар, ўзбеклар, чораймоқлар, туркманлар, балужлар, помир халқлари
Бангладеш	бенгаллар (97,8 %), бихарлар, чакма, бирмаликлар
Баҳрайн	баҳрайн араблари (70,5 %), бошқа мамлакатлар араблари, ҳинд-покистонликлар, эронийлар.
Бирма (Мьянма)	бирмаликлар (75,5 %), каренлар, шан, чин, монлар, качин, хитойлар, палаунг, ҳиндлар (76 га яқин миллат бор).
Бирлашган Араб Амирликлари	араблар, бошқа мамлакатлар араблари, 70-75% Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Бангладеш кабилардан келганлар.
Бруней	малайяликлар (66,5 %), хитойлар, кедаян, дусун, меланав.
Бутан	бхотиялар (62,8 %), гуркхлар, неварлар
Вьетнам	вьетнамлар (80,0 %), тайлар, хитойлар, кхмерлар, мяолар, яо, зарай, эде, банар
Жанубий Корея	корейлар (99,8 %), хитойлар
Исроил	исроил яҳудийлари (82,0 %), араблар, арманлар, друзлар.
Индонезия	яваликлар (46,5 %), сундлар (12,9 %), мадурлар, малайяликлар, минангкабау, хитойлар, буглар, батаклар, балийлар, банжар, макасар, папуас халқлари, сасак, торажлар, пасемах, горонтало, энде, нгажу (150 га яқин элат ва этник гурӯҳ яшайди.)
Иордания	араблар (98,0%), яҳудийлар, арманлар, черкеслар, ўзбеклар, туркманлар.

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Ироқ	араблар (75,0 %), курдлар, туркманлар, осурийлар, эронийлар, арманлар.
Кампучия	кхмерлар (80,0 %), вьетлар, хитойлар, тям ва бошқалар.
Кипр	кипрлик греклар (70,0 %), кипрлик турклар, инглизлар.
Корея Халқ Демократик Республикаси	корейслар (99,6 %), хитойлар
Лаос	лао (70,0 %), тоғли таилар, кхму, тоғли кхмерлар, мяо, путенг, яо ва бошқалар.
Ливан	араблар (90,0 %), арманлар, курдлар, черкас, турк ва бошқалар
Малайзия	малайялар (54,0 %), хитойлар, даяклар, ҳиндлар, ва бошқалар.
Мальдив Республикаси	мальдивлар (99,0 %), араблар, малайялар.
Монголия	халха-мўғуллар (81,0 %), козоқлар, дербэтлар, бурятлар, баятлар
Непал	непаллар (52,3 %), бихарлар, тхару, таманглар, неварлар, магарлар, ҳиндистонликлар ва бошқалар.
Покистон	панжоблар (64,7 %), пуштунлар, синдҳийлар, балужлар, гужаротликлар ва бошқалар.
Саудия Арабистони	араблар (90,0 %), яман араблари, ҳинд-покистонликлар, келиб чиқиши африкалик халқлар, форслар, турклар ва бошқалар.
Сингапур	хитойлар (76,3 %), малайялар, ҳиндлар ва бошқалар.
Сурия	араблар (90,0 %), курдлар, арманлар, черкаслар, туркманлар ҳам яшайдилар.
Сянган (Гонконг)	хитойлар (98,8 %), инглизлар, тибет-мьянмалар ва португаллар.
Таиланд	Тай гуруҳига мансуб халқлар (75%), лаолар (26,8 %), хитойлар, малайялар, кхмерлар, тоғли кхмерлар, тоғли тайлар, каренлар яшайдилар
Туркия	турклар (90,0 %), курдлар, араблар, черкаслар, арманлар, туркманлар, грузинлар ва лазлар ва бошқалар.
Уммон	уммон араблари (94,3 %), балужлар, форслар, ҳиндлар ва бошқа халқлар.
Филиппин	бисайя (41,0 %), тагал, илок, биколлар, пампанган, пангасинан ва бошқалар.
Хитой	хитойлар (хань) (95,0%), чжуан, хуэй, уйғурлар, ицзу, мяо, маньчжурлар, тибетликлар, мўғуллар, туцзя, буи, корейслар, дун, яо, бай, ханлар, козоқлар, киргизлар.

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Шарқий Тимор	тетум (46,4 %), мамбаи, папуа ва бошқа халқлар.
Шри-Ланка	сингаллар (ланкийлар) (75,2 %), тамиллар (17,1 %), ланкий маврлари, бюргерлар, малайялар яшайдилар.
Эрон	30 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Форслар (45,3 %), озарбайжонлар, қурдлар, гилонлар, лорлар, мозандаронлар, балужлар, араблар, бахтиёрӣ, туркманлар ва бошқалар.
Яман Араб Республикаси	араблар (99,2 %), ҳинд-покистонликлар, яхудийлар.
Яман Халқ Демократик Республикаси	яман араблари (91,8 %), бошқа мамлакатлар араблари, ҳинд-покистонликлар, сомалийлар
Япония	японлар (99,3 %), корейслар, хитойлар, айнлар яшайдилар.
Қатар	қатар араблари (42,3 %), бошқа мамлакатлар араблари яшайдилар.
Кувайт	араблар (90,0 %), форслар, ҳинд-покистонликлар.
Ҳиндистон	дунёдаги энг кўп миллатли давлатлардан бири. Ҳиндлар (ҳиндистонлар) (27,9 %), бихарлар (10,5 %), бенгаллар, телугу, маратхалар, тамиллар, гуҷаротлар, каннара, малайли, ориялар, панжоблар, ражастхонлар, ассом ва бошқалар.

*Жадвал. Население мира. М., 1989. С.444-447; Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси маълумотлари асосида тузилди.

Илмий адабиётда Осиё давлатларининг миллий таркиби, этник муносабатларига қараб гуруҳларга ажратилади. Биринчи гуруҳга нисбатан бир миллатли, яъни асосий миллат аҳолисининг салмоғи 95 % дан ортиқ давлатлар киритилади. Уларга Япония, Корея, Бангладеш, Мальдив, Яман давлатлари киради. Иккинчи гуруҳга эса асосий миллатининг жами аҳоли таркибидаги салмоғи 70-95 % ни ташкил этган (Вьетнам, Камбоджа, Бирма, Туркия, Сурия, Ироқ, Хитой, Шри-Ланка, Сингапур).

Учинчи гуруҳ давлатларида асосий миллатлар салмоғи жами аҳолининг 50-70 % ини ташкил этиб, улар Эрон, Афғонистон, Покистон, Малайзия ва Лаос давлатларидир.

Тўртинчи гуруҳ давлатларига жуда кўп миллатли, ҳар бир миллат салмоғи 50 % га етмаган давлатлар киради. Бундай давлатларга Ҳиндистон, Индонезия ва Филиппин давлатлари мисол бўла олади.

Осиёда энг кўп миллатли давлат Ҳиндистон бўлиб, унда 40 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Асосий кўп сонли мил-

латлар жумласига ҳиндлар (27,9 %), бихарлар (10,5 %), бенгаллар (8,4 %) киради, қолган аҳоли салмоғи 0,08 фоиздан 7 фоизгача бўлган халқлардан ташкил топган.

Бир миллатли давлатлар таркибига Мальдив Республикаси (мальдивлар 99,0 %), Япония (японлар 99,3 %) давлатлари киради.

Африкада этник жараённинг барча босқичларидаги халқлар учрайди. Африкадаги мустанлаке муҳит халқларнинг ижтимоий ривожланишини бирмунча секинлаштирган. Шунинг учун бу ерда юзлаб қабилалар, халқлар ва миллатлар (мисрликлар, тунисликлар, жазоирликлар, марокашликлар ва ҳ.к.) яшайдилар.

Африкадаги қатор давлатлар Европанинг Германия, Буюк Британия, Франция каби давлатларига мустанлаке бўлиб келганлар. Баъзи Африка давлатлари эса гоҳ Германия, гоҳ Франция мустанлакалари бўлган. Ушбу ҳолатлар Африкада миллий таркибнинг мураккаблашиб кетишига сабаб бўлган. Масалан, Камерун давлати олдин Германиянинг, сўнгра бир қисми Франциянинг мустанлакаси бўлган. Ҳозирда Саҳрои Кабирдан жанубга томон жойлашган ҳеч бир давлатни бир миллатли деб бўлмайти.

34-жадвал

Африка аҳолисининг миллий таркиби*

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Ангола	96 % банту тил оиласи халқлари: овимбунду (38,0 %), мбунду (21,7 %), конго (13,0), лугази, овамбо, португаллар, бушменлар ва бошқалар.
Бенин	фон (64,9 %), барба, йоруба, сомба, фульбе, тем ва бошқалар.
Ботсвана	тсвана (75,0%), шона, бушменлар ва бошқалар.
Буркина-Фасо	моси (50,0 %), фульбе, бобо, лоби ва бошқалар.
Бурунди	рунди (96,0 %), руанда, пигмейлар, тва ва бошқалар.
Габон	фанг (36,8 %), мпонтве, мбете, пуну ва бошқа халқлар.
Гамбия	малинке (48,7 %), фульбе, волоф ва бошқалар.
Гана	ашакти (53,3 %), моси, эве, адангме, гурма, гуси, йоруба, биса, хауса, того қабилалари, лоби
Гвинея	фульбе (41,1 %), малинке, сусу, кисси, кпелле ва бошқа халқлар.
Гвинея-Бисау	баланте (36,8 %), фульбе, манжак, мандинка
Жазоир	жазоир араблари (83,0 %), баббарлар ва бошқалар.
Жанубий Африка Республикаси	зулу (20,3 %), сотолар, коса (18,5 %), тсваналар, тсонга, свази, ҳинд-покистонликлар, инглизлар, яхудиелар

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Жибути	афарлар (43%), солайилар, араблар, француз, грек, итальянлар.
Зонр	луба (17,8 %), конго, монго, руанда, занде, банги, рунди, мору-мангбету, теке, боа, чокве, нгомбе, конзо, бемба
Замбия	бемба (36,0 %), тонга (16,5 %), малави, лози, лунда, луэна, игони, фипа, нкойя
Зимбабве	бантулар (90 %), тсонга, венда, малави, педи, инглиз-африканлар
Кабо-Верде	мулатлар (62%), фульбе, манжақ, балантелар.
Камерун	фанг (20,6 %), бамилеке (18,7 %), дуала (11,2 %), фульбе, тикар, мандара, мака, маса, лунду, тив, чамба, бура
Кения	кикуйю (17,9 %), лухя (14,3 %), луо (12,7 %), камба, каленжин (11,1 %), гуси, мижикенда, сомалийлар, маса, туркана, эмбу, таита, оромом, тесо, курия, хинд-покистонликлар
Комор ороллари	коморлар (95,7 5), макуа
Конго	300 дан ортиқ қабила ва элатлар: конго (52,5 %), луда, руанда, азонда ва бошқалар.
Кот-д'Ивуар	бате (19,9 %), бауле (12,3 %), анви, малинке, дан, лагун халқлари, гере, лоби, бакве, квени, куланго, диула, бамбара, моси, араблар
Лесото	суто (87,0 %), зулу (11,8 %), инглизлар.
Либерия	кпелле (21,4 %), бакве (13,2 %), лома, кру, краң, басса, маню, гола, авилар, гребо, либерлар
Ливия	араблар (98,0 %), барбарлар, туареглар ва тубилар.
Маврикий	хинд-маврикийлар (66,1 %), маврикий-креоллар (27,5 %), хитойлар ва бошқалар.
Мавритания	маврлар (ғарбий саҳрои кабир араблари) (83,1 %), волоф, тукулер, сонинке, зенага, фульбе
Мадагаскар	малагасилар (99,1 %), хиндлар, покистонлар, французлар, қамарликлар, араблар ҳам яшайди.
Малави	малави (53,3 %), макуа, ваяо, суахили.
Мали	бамбара (32,7 %), фульбе, сенуфо, сонинке, туареглар, сонгай, малинке, догон, диула, бобо, маврлар (ғарбий саҳрои кабир араблари) яшайдилар.
Марокаш	марокаш араблари (73,9 5), барбарлар, французлар, яхудийлар, португаллар, испанлар.
Мозамбик	макуа (46,8 %), тсонга, малави, шона, яо, суахиллар, французлар
Марказий Африка Республикаси	банда (29,7 %), гбайя (24,2 %), нгбанди (10,3 %), занде, сара, мака, мбум халқлари.

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати эсами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Миср	миср араблари (мисрликлар) (98,8 %), нубийлар, барбарлар, комптлар.
Муқаддас Елена ороли	сентэленлар (100 %)
Намиябия	овамбо (46,3 %), йеен, каванго, гереро, тоғли дамаларлар, готтентолар, бушменлар
Нигер	хауса (52,1 %), сонгай, жерма, кануру, тубу,туарег, фульба ва бошқалар.
Нигерия	200 га яқин халқ бор: хауса (21,6 %), йоруба (21,1 %), игбо (18,6 %), фульба (11,7 %), ибибио, канури, бини, тив, ижолар, бура, нупе, игала, идома, игбира, экои, гбари, банде, мумуйе, анкве
Реньюнон	реньюнон-креоллар (63,2 %), хинд-малабарлар (26,6 %), хитойлар, французлар
Руанда	руанда (94,0 %), рунди, пигма-тва
Сан-Томе ва Принсипи	сантомийлар (99,8 %)
Свазиленд	свазилар (84,1 %), зулу, тсонга, африканерлар
Сейшель ороллари	сейшелликлар (89,6 %), хиндлар, маласагилар, хитойлар.
Сенегал	волоф (36,1 %), фульбе (17,7 %), серер (16,9 %), тукулер, диола, малинке, сонинке, маврлар, кабовердлар
Сомали	сомалилар (98,1 %). араблар, суахили, бантулар.
Судан	судан араблари (49,1 %), динка, нубийлар, бежалар, нуэр, бари, азанде, фур, лотуко, коалиб, шилак, кадул-кронго, мурле, мору-мади, бонго, тегали, ньяманг, серемунду
Сьерра-Леоне	менде (34,1 %), темне (32,3 %), лимба, коно, сусу, кулло, фульба, малинке
Тунис	тунис араблари (97,6 %), водий барбарлари, жазоир араблари ва француц, итальянлар.
Того	45 га яқин халқ ва элат: эве (47,6 %), кабре (23,8 %), гурма (10,5 %), тем, того қабилалари, йоруба ва бошқалар.
Танзания	120 дан ортик халқ яшайди: ньямвези (21,1 %), суахили, хехе, санго, маконда, зйба, кинга, ньякуса, зарамо, лугуру, жагга, паре ва бошқалар.
Уганда	ганда (17,5 %), сога, ньянколе, тесо, гишу, кига, ланго, ньяруганда ва бошқалар.
Чад	судан араблари (25,8 %), сара (21,8 %), багирми, тубу, муби, дагу, хауса, масса халқлар.
Экваториал Гвинея	фанг (73,2 %). буби (14,6 %), дуала, юенга, комбу.

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Эфиопия	амхара (39,3 %), оромо (38,1 %), тиграй, гураге, омето, камбатта, сидамо, тигре, афар, сомалийлар, гонга, каффа, агау, гимирра, дасанеч, консо, сахо, нуэр, бежа, берта
Ғарбий Саҳрои кабир	маврлар (Ғарбий Саҳрои кабир араблари) (100 %)

* Население мира. М., 1989. С.449-453; Узбекистон Миллий Энциклопедияси маълумотлари асосида тузилди.

Африкада этник бирлашув жараёни XX аср иккинчи ярмидан бошланди. Мустамлакачиларга қарши курашиб, кўпчилик Африка давлатлари мустақилликни қўлга киритганлар. Ушбу ҳудуддаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар Африка миллий таркибининг шаклланишига бевосита таъсир этган. Африкада ҳозирги вақтда 300-500 халқ вакиллари қайд этилмоқда. Баъзи ҳолларда Африканинг бир халқи ҳудудидан бир неча давлат чегаралари ўтган.

Африкада 111 халқ сон жиҳатдан ҳар бири 1 миллиондан кўпдир ва улар Африка аҳолисининг сони 87,1 % ни ташкил этади. Африкадаги 14 халқ сон жиҳатдан ҳар бири 10 миллиондан ортиқдир. Уларга араблар, миср араблари, малагасийлар, марокаш араблари, хаусалар, фульберлар, судан араблари, алахарлар, йоруд ва игдолар киради.

Африкада Судан, Жанубий Африка Республикаси, Уганда, Эфиопия, Нигерия, Заир каби давлатлар кўп миллатли давлатлар саналади. Африкада Сан-Томе ва Принсипи давлати (аҳолиси 113 минг) бир миллатли бўлиб, унда асосан саномий халқи яшайди (99,1 %). Муқаддас Елена оролида (6 минг аҳоли) фақат сентеленлар истиқомат этадилар. Сейшель ороли ва Руанда давлати ҳам кам миллатли ҳисобланади. Қолган барча давлатларда 4-5 ва ундан кўп миллат вакиллари истиқомат этадилар.

Кичик оролларда метис этнослари (кабоверлар, сейшелликлар, маврикийлар) шаклланган.

Жанубий Африка Республикаси, Кения, Танзания ва Маврикий оролларида Жанубий Осиёдан келганлар ва уларнинг авлодлари (тамиллар, ҳиндистонликлар, бихарлар ва бошқ.) яшайдилар.

Американинг кўп сонли халқлари дунёдаги бошқа қитъалар халқларига қараганда кейинроқ шаклланган. Уларнинг шаклланишида уч этник элемент: маҳаллий индейслар, Европадан келган

эмигрантлар, Африкадан келтирилган куллар иштирок этган.

Америкага европаликлар келгунларига қадар туб аҳоли Мексиканинг тоғли хуудларида ва Анд тоғларида яшаган. Улар ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан бирмунча ривожланган синфий жамиятнинг дастлабки босқичида бўлган ацтек ва инк давлатларида бирлашган эдилар. Шимолий ва Жанубий Американинг катта қисмида эса сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган қабилалар яшаганлар ва улар овчилик, балиқчилик, ибтидоий жамоа доирасидаги деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланганлар.

Илмий адабиётларда Америка кашф этилгунга қадар бўлган даврда ушбу хуудда 14-40 миллион индейслар яшаганлиги қайд этилган. Кўпчилик олимлар XV асрда Американинг Мексика ва Гватемала хуудларида 45-60 млн., Марказий Американинг қолган қисмида 0,7-1,0 млн., Кариб ҳавзаси оролларида 300-500 минг, Анд зонасида 6-8 млн., Жанубий Американинг қолган қисмида эса 15-20 млн. индейслар яшаганлиги ҳақида фикр билдирганлар. Кўпчилик индейс қабилалари европаликлар билан тўқнашувларда қирилиб кетган, яна бир қисми эса европаликлар орқали келган турли касалликлардан ҳалок бўлган. Жанубий Мексикада яшаган ривожланган кечуа, аймара каби индейс халқлари ўз маданиятларининг этник хусусиятларини сақлаб қолганлар. Шунингдек, Жанубий Американинг соҳилдан узоқ, ичкари хуудларида Амарокко ва Орикона водийсидаги тропик ўрмонларда ҳам индейслар оз бўлса-да, омон қолганлар.

Европадан келган эмигрантлар маҳаллий аҳоли билан аралашиб, испан, португал, инглиз ва француз тилларида сўзлашувчи янги халқларни вужудга келтирганлар. Шимолий Америкада Европадан келганлар салмоғи юқорироқ бўлган, АҚШ америкаликлари халқи шаклланган. Атлантикадан Тинч океанга қадар оралиқда шаклланган халқларда индейс этник элементлари кўпроқ кузатилади. Жанубий ва Марказий Америкада эса маҳаллий халқ билан португаллар аралашмаси бўлган мексиканлар ҳамда индейс қабилалари яшайди. Умуман, Американинг кашф этилиши давридан бошлаб 55 миллион аҳоли Европадан келган. Улар АҚШ (36,5 млн.), Аргентина (6,5 млн.), Канада (5 млн.) ва Бразилияда (3,5 млн.) жойлашган. Осиёдан келган эмигрантлар эса 4 млн. бўлган.

Европа мустамлакачилиги даврида Африкадан Америкага уч аср давомида негрлар кул сифатида олиб келинган. Уларнинг тар-

кибида банту, йоруба, эве, хауса ва бошқа шу каби кўплаб африка халқлари бўлган. Баъзи жойларда ушбу халқлар сон жиҳатдан асосий халққа айланган. Умуман, Африкадан Америкага олиб келинган негрлар 10 млн.дан ошган. Шундай қилиб, Америкада яшовчи ҳозирги халқларнинг шаклланиши жуда мураккаб кечган.

35-жадвал

Америка давлатлари аҳолисининг миллий таркиби *

<i>Давлатлар</i>	<i>Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фонз ҳисобида)</i>
Антиля	антилянос (100 %)
Антигуа ва Барбуда	антигуаликлар (96,4 %), инглизлар
Антил ороллари	антиллар (94,5 %), голландлар
Аргентина	аҳолисининг 90% европалик муҳожирлардан шаклланган: италянлар, испанлар, яҳудийлар, парагвайлар, чилиликлар, каталонлар, поляклар, украинлар
Аруба ороли	антиллар (89,6 %), голландлар
Багама ороллари	80 % аҳоли негрлар ва дуругайлар
Барбадос	80 % негрлар, дуругайлар, европаликлар.
Белиз	Белиз-креоллар (55,9 %), майя, “қора” кариблар, мулатлар, дуругайлар.
Бермуда ороллари	бермудаликлар (70,2 %), инглизлар, португаллар
Боливия	кечуа, аймара, боливияликлар, дуругайлар.
Бразилия	бразиллар (96,7 %), португаллар, немислар, японлар, италянлар, галисийлар, испанлар, яҳудийлар, поляклар, араблар, парагвайлар
Виргинна ороллари	негр ва мулатлар.
Гаити	гайтилар (99,5 %), негрлар, мулатлар.
Венесуэла	венесуэллар (90,0%), колумбияликлар, италянлар, испанлар, галисийлар, араваклар, португаллар, кариблар
Гайана	ҳиндистонликлар (54%), африкаликлар, гайаналиклар, кариблар, араваклар, португаллар, хитойлар.
Гваделупа	гваделупаликлар (93,5 %), французлар
Гватемала	испан тилли гватемаллар (48,6 %), испан тилли индейслар, киче, какчикел, кекчилар, маме ва бошқалар.
Гвиана	креол,индейс ва негрлар.
Гондурас	90 % испан-индейс дуругайлари, ленка, “қора” кариблар.
Гренада	50 % дан кўп негрлар, индейслар, европаликлар, дуругай.
Гренландия	гренландиялик инуитлар (90,%), данияликлар.
Доминика	доминикаликлар (93,8 %), кариблар
Доминикана Республикаси	доминиканлар (95,3 %), гаитийлар, негрлар.

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Кайман ороллари	креол, негр ва мулатлар.
Канада	инглиз-канадаликлар (39,8%), француз-канадаликлар, немислар, инглизлар, итальянлар, голландлар, яҳудийлар, хитойлар, шотландлар, индейслар, поляклар, португаллар, ирландлар, венгерлар.
Колумбия	колимбийлар (97,6 %), чибча-муиска, араваклар, кариблар
Коста-Рика	костариканлар (92,4 %), ямайкаликлар, антилянос
Куба	кубаликлар (98,3 %), испанлар, галисийлар, гаитияликлар, хитой ва японлар.
Мартиника	мартиниклар (93,9 %), французлар, индейслар.
Мексика	мексиканлар (88,6 %), испан тилли индейслар, ацтеклар, майя, сапотеклар, отоми, миштеклар, масахуа, тотонаклар, хаустеклар, масатеклар
Монсеррат	антилянос (100 %)
Никарагуа	никарауанлар (88,0 %), самбо, мулатлар.
Панама	панамаликлар (89,0 %), гуйами, куна, колумбияликлар, АҚШ америкаликлари, ямайликлар.
Парагвай	парагвайлар (91,0%), бразилияликлар, немислар, аргентинлар, каингуа, японлар
Перу	кечуа ва аймара индейслар, японлар, араваклар, хибаро.
Пуэрто-Рико	пуэрториканлар (99,1 %), АҚШ америкаликлари
Сальвадор	сальвадорликлар (96,0 %), пипиль, ленка, гондураслар
Сент-Пьер ва Микелон	французлар (100 %)
Сент-Винсент ва Гренадина	сентивентликлар (93,8 %), “қора” кариблар, индейслар
Сент-Китс ва Невис	сентситслар (87,5 %), инглизлар
Сент-Люсия	сентлюсияликлар (93,5 %), индейслар
АҚШ	АҚШ америкаликлари (76,3 %), шу жумладан афроамерикаликлар (негрлар) (12,3 %), мексикаликлар, яҳудийлар, немислар, итальянлар, поляклар, пуэрторикаликлар, франк-канадлар, ирландлар, австрияликлар, руслар, шведлар, кубаликлар, филиппинликлар, японлар, инглиз тилли индейслар, арманлар, инглизлар, норвеглар, французлар, португаллар, венгерлар, араблар, греклар, словаклар, чехлар, украинлар, турли гуруҳ ва оилаларга мансуб индейслар (инглиз тиллилардан гашқари)
Суринам	суринамликлар, креоллар, ҳинд ва покистонликлар, индонез, негр, индейс.
Теркс ва Кайкос	антилянос (87,5 %)

жадвалнинг давоми

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Тринидад ва Тобаго	Негр ва мулатлар, хиндлар.
Уругвай	уругвайликлар (87,2%), италянлар, галисийлар, яҳудийлар, испанлар
Фолкленд (Мальва) ороллари	инглизлар (100 %)
Чили	чилилар (91,3%), арауканлар, кечуа, яҳудийлар, италянлар, аймара
Эквадор	40 % аҳолиси индейслар, кечуа, хибаро, испан-индейс.
Ямайка	метислар

* Население мира. М., 1989. С.459-461; Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси маълумотлари асосида тузилган.

Америкадаги инглиз-канадалик ва француз-канадалик халқларда европоидларга хос белгилар (компонентлар) кўпроқ, аргентин, уругвай ва коста-рикаликларда эса маълум миқдорда индейсларга хос белгилар кўпроқ кўринади. Мексикан, гватематалик, гондурас, сальвадор, никарагуали, панамалик, эквадор, перулик, болив, чилийлик ва парагвайлар – асосан метис халқлардир. Доминикана халқи – мулатлардан ташкил топган. Пуэрто-Рико ва Куба халқларида турли белгилар мужассамлашган бўлиб, уларнинг шаклланишида европоид ва монголоид элементлари аралашиб кетган. Бразилия, Венесуэла ва Колумбия халқларининг шаклланишида Африка негрлари ва индейслар катта роль ўйнаган.

Америкада АҚШли америкаликлар миллати алоҳида характер касб этади. Кўпчилиги афроамерика халқлари, негрлардир. АҚШда аҳолининг 2/3 қисмини мулатлар ташкил этади. Шунингдек, Америкада кечуа, аймара, араукан, майд, кичи, отом, миштек, сапотек каби индейс халқлари ҳам сақланиб қолган. Кичик Антил оролларида африка халқлари элементлари кўпроқ сақланган, гайана халқлари жойлашганлар.

Жанубий ва Марказий Америкада узоқ вақт индейс ва негрлар салмоғи европаликларга нисбатан кўпроқ бўлиб турган эди. XIX асрда Европадан Америкага иммигрантларнинг катта оқими кела бошлади ва Америка халқлари географияси яна ҳам кенгайди. 1880 йилларда Буюк Британия, Ирландия, Германия, Швеция, Италия, Польша ва Украинадан иммигрантларнинг келиши кучайди. 1920 йилда эса дунёдаги иқтисодий инқироз туфайли Европадан

Америкага бўлган иммигрантлар оқими кескин камая бошлади. Лотин Америкаси халқларининг шаклланишида португаллар, итальянлар, Шимолий Америка халқларининг шаклланишида эса инглиз, шотландларнинг таъсири катта бўлган.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда Америкадаги қатор давлатлар кўп миллатлидир. АҚШ, Канада, Мексика давлатларида 80-100 дан, Мексика, Аргентинада 50 дан, Боливия, Венесуэла, Перу, Колумбия, Чили давлатларида 25 дан ортиқ миллатлар яшайди. Америкада аҳолиси 1 миллиондан ортиқ 41 та халқ яшайди ва улар Америка аҳолисининг деярли 95 фоизини ташкил этади.

Америкада кўп халқлар роман ва герман тил гуруҳларида сўзлашади. Испан тилида 240 млн. аҳоли сўзлашади. Булар Марказий Америкадаги гватемал, гондурас, сальвадор, никарагуа, коста-рика, панама халқларидир.

Американинг туб халқи бўлган индейслар сон жиҳатдан асосан (85,6%) Мексика, Перу, Эквадор, Гватемала, Боливия ва Парагвайда истиқомат этадилар. Қабила бўлиб мустақил яшовчи индейслар сони 1,5 миллиондан ортиқ бўлиб, улар Амазонка водийсида яшайди ва қишлоқ ҳўжалиги билан шуғулланадилар. Америкада жами индейсларнинг 1/5 қисми шаҳарда (Гватемала, Боливия, Парагвай, АҚШ) истиқомат этадилар. Илмий манбаларда Америкада XX аср охирида (1985 й.) 37,6 миллион индейслар қайд этилган.

Океания худуди аҳолиси асосан икки асосий гуруҳ: аборигенлар (Австралиянинг туб аҳолиси) ва Европа, Америка ва Осиёдан келганлардан ташкил топган. Австралияга келган иммигрантлар ва уларнинг аجدодлари асосан Австралия ва Янги Зеландияда жойлашганлар. Худуднинг қолган қисми аҳолисининг 90 фоизи аборигенлардир. Австралиянинг туб халқи жуда камчиликни (160 минг атрофида) ташкил этади, улар ўзларининг урф-одатлари ва турмуш тарзини сақлаб қолганлар, она тилида сўзлашадилар.

Океаниянинг туб аҳолиси саналувчи полинезийлар жамият ривожланишида австралийларга нисбатан юқори даражада бўлганлар. Улар ўзларининг турмуш тарзи, маданиятини кўпроқ сақлаб қолганлар. Манбаларда Меланезия халқи мустамлакачилар келгунига қадар тахминан 2,2 миллиондан, Полинезия халқлари 1,1 миллиондан ортиқ, Микронезия халқлари 200 минг аҳолига эга бўлганлиги таъкидланган. Кейинчалик кучли эксплуатация ҳамда турли касалликларнинг тарқалиши натижасида Океания халқи

кирилиб кетган. Океания халқи асосан, папуас ва астронезий тилларида сўзлашадилар.

Австралия кўп миллатли давлат бўлиб, аҳолисининг 70 фоизидан кўпроғини инглизлар ташкил этади. Шунингдек италян, грек, шотланд, хорват, поляк, ирланд, яҳудий халқлари ҳам яшайди. Австралия аборигенлари сон жиҳатдан унча кўп эмас 150 мингдан ортиқ. Янги Зеландия, Янги Колонезия, Фижи давлатлари ҳам кўп миллатлидир (36-жадвал).

36-жадвал

Океания аҳолисининг миллий таркиби*

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Австралия	инглизлар, италянлар, греклар, шотландлар, аборигенлар, хорватлар, македонлар, немислар, голландлар, инглиз-янгизеландияликлар, мальта-ликлар, инглиз-африканлар, поляклар, ирландлар, яҳудийлар.
Вануату	вануату мелонезлар (95,0%), французлар, инглизлар, микронезлар.
Шарқий Самоа	самоа (100 %)
Гуам	Америка ҳарбий хизматчилари, испанлар, мексикаликлар.
Жонстон, атолл	АҚШ америкаликлари (100 %)
Гарбий Самоа	самоа (98,2 %), инглиз-янгизеландияликлар
Кирибати	кирибати (тунгару) (97,0 %), тувалуанлар, банбаклар.
Кук ороллари	кук ороллари маорийлари (88,8 %), пукапука
Мидуэй	АҚШ америкаликлари (100 %)
Микронезия	асосан микронезлар, трук, маршалликлар, понане, белуа ва чаморро
Науру	науру (62,5 %), тунгару, хитойлар
Ниуэ	ниуэ (100 %)
Янги Зеландия	инглиз-янги зеландияликлар (75,5 %), маори, инглизлар, инглиз-австраллар, самоа, шотландлар, кук ороллари маорийлари, голландлар, хитойлар, ирландлар, ҳиндлар, ниуэ, тонга
Янги Каледония	канакалар (янги каледонияликлар) (31,6 %), французлар (кальдошлар) (33,5 %), Луайоте ороллари меланезийлари (12,7 %), яванлар, увеа, таитяне, футуна
Папуа – Янги Гвинея	папуас халқлари (84,5 %), инглиз-австралияликлар
Рождества ороллари	хитойлар (66,7 %), малайяликлар.
Соломон ороллари	Меланезия ирқиға мансуб халқлар (89,0 %) ва полинегизликлар.
Токелау (Юнион)	токелау (100 %)
Тонга	тонга (98,0 %), европаликлар.
Тувалу	тувалу (87,5 %), тунгарулар.

Давлатлар	Кўп сонли миллатлар (асосий миллати жами аҳолига нисбатан фоиз ҳисобида)
Уоллис ва Футуна ороллари	увеа (58,3%), футуна.
Уэйк	АҚШ америкаликлари (100%)
Фижи	фижийлар (50,0%) ва фижийлик ҳиндлар.
Француз Полинезияси	таитянлар (53,7%), французлар, хитойлар, тубуал ва бошқалар.

* Население мира. М., 1989. С.465-466; Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси маълумотлари асосида тузилган.

Океания халқлари тил оиллари бўйича икки катта гуруҳга бўлинади: папуаслар (Янги Гвинея ва баъзи оролларда) ва австронезийлар (бутун ҳудудга тарқалган). Папуаслар сони (индонезийдан ташқари) 700 мингдан ортиқ бўлиб, Янги Гвиня, Луизайд архипелаги, Бисмарк, Соломон, Санга-Крусс, Риф оролларида яшайди. Ушбу ҳудудларда папуаслардан ташқари серик-раму, трансянги гвинея тил оиласига мансуб халқлар ҳам учрайди.

Австронезий тил оиласига мансуб халқлар тарихий-маданий ва ирқий белгиларига қараб полинезийлар, меланезийлар ва микронезийларга бўлинади. Полинезийлар Океаниянинг шарқий ва жанубий оролларида, микронезийлар Мариан, Каролин, Маршалл, Гиберта ва Науру оролларида истиқомат этадилар. Шунингдек, Океанияда австронезий тил гуруҳига оид гамарро ва белау халқлари (Осиёдан келганлар), Океания гуруҳи халқлари (янги гвинея бугенвал, нехан, исабел, ньужоржий, сантоирус, шарқий санго, эроманг ва бошқалар) ҳам истиқомат қиладилар.

Австралия ва Янги Зеландияда дунёнинг турли ҳудудларидан келган халқлар ҳам яшайдилар. Уларга Британия оролидан келганлар, италян, грек, немис, французлар, хитой ва филиппинликлар киради. Фижи аҳолисининг ярмини Ҳиндистондан келганлар ташкил этади. XXI аср бошларида Океания дунёнинг турли миллат вакиллари учратиш мумкин.

МДХ давлатлари миллий таркиби тил гуруҳлари ҳақида аниқ маълумотлар аҳоли рўйхатлари орқали тўпланган. Маълумотлар кўрсатишича, МДХ давлатлари халқлари қуйидаги тил оилаларига мансуб: ҳинд-европа, славян, олтой, турк, урал, картвел, шимолий кавказ. Ушбу лингвистик гуруҳлардаги халқлар сони табиий ўсиш жараёнига боғлиқ ҳолда доимо ўзгариб келади. Славян тил оиласига мансуб халқлар МДХ давлатларининг барчасида яшайдилар. Ол-

той тил оиласи халқлари Марказий Осиё, Кавказ, Волгабўйи, Урал, Сибир ва Узоқ Шарқда; карвель ва шимолий кавказ – Кавказ, урал Волгабўйи, Россиянинг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудларида жойлашган.

МДХ давлатлари ҳам дунёдаги кўп миллатли давлатлардан-дир. 100 дан ортиқ катта ва майда халқлар мавжуд. Энг кўп сонли миллатларга руслар (115 миллиондан ортиқ) киради, улар Россия, Украина, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Молдавия, Озарбайжон, Тожикистон, Туркменистон ва Арманистон Республикаларида истиқомат этадилар. Сон жиҳатдан иккинчи ўринда украинлар туради. Украинларнинг 88 фоизи Украинада, қолганлари Қозоғистон, Молдавия, Белоруссия, Ўзбекистон ва Қирғизистонда яшайдилар. Ўзбеклар ҳам МДХ давлатлари халқлари таркибида кўп сонли миллат ҳисобланади, аҳолисининг сони 11 миллиондан ортиқ бўлиб, Ўзбекистон (85,0 %), Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркменистон ва Россия давлатларида яшайди. Шунингдек, МДХ давлатлари таркибида сон жиҳатдан 1 миллиондан ортиқ халқлар – белорус (7,6 млн.), қозок (5,3 млн.), татар (5,1 млн.), озарбайжон (4,8 млн.), арман (2,8 млн.), грузин (3,5 млн.), тожик (2,4 млн.), молдаван (2,6 млн.), туркман (1,9 млн.), қирғиз (1,7 млн.) каби миллатлар мавжуд.

МДХ давлатлари таркибида энг кўп миллатли давлат Россия саналади. Россиянинг асосий аҳолиси руслар бўлиб, жами аҳоли таркибида уларнинг салмоғи 85 фоиздан ошади. Қолган аҳолисини эса украин, чуваш, бошқирд, мордва, белорус, немис, чечен, яҳудий, удмурт, марий, қозок, авар, арман, осетин, бурят, адигей, олтой, ханаса, ненец, чукчи, хант, эвен каби халқлар ташкил этади.

Украинада ҳам 10 дан ортиқ миллат вакиллари бор. Уларга украин, рус, яҳудий, белорус, молдаван, поляк, болгар, венгер, румин, грек ва бошқалар киради.

Белоруссия аҳолисининг асосий қисмини (80 % дан ортиқ) белоруслар ташкил этади. Шунингдек, бу ерда рус, украин, поляк, яҳудий, татар ва бошқа миллатларга мансуб кишилар ҳам яшайди.

Озарбайжон аҳолиси ҳам кўп миллат вакилларида иборат. Озарбайжонлар кўпчилиқни ташкил қилади (80,0 %), шунингдек, Озарбайжон худудида арман, рус, грузин, авар, лезгин, яҳудий, татар, украин, цахур халқлари ҳам истиқомат қилади.

Молдавияда молдаванлар (65 % атрофида) билан бир қаторда

украин, рус, гагауз, болгар, яҳудий, белорус, немис, лўли, поляк халқлари яшайди.

Арманистон аҳолиси нисбатан камроқ миллат вакилларида ташкил топган. Бу ўлкада арманлар (90 % дан ортиқ), озарбайжон, рус, курд, украин, оссурий ва греклар яшайди.

Марказий Осиё давлатлари кўп миллатли ҳисобланади. Қозоғистоннинг асосий аҳолиси қозоқ ва руслардан иборат. Улардан ташқари Қозоғистонда украин, немис, татар, ўзбек, белорус, уйғур, корейс каби халқлар бор.

Грузияда 70 % дан кўп аҳолисини грузинлар ташкил қилади, қолган қисми осетин, абхаз, арман, рус, озарбайжон, грек, украин, яҳудий, курд, белорус, оссурий миллатларидан иборат.

Тожикистонда тожиклар ва ўзбеклар аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Шунингдек, рус, татар, қирғиз, немис, украин, қозоқ, туркман, осетин миллатлари ҳам мавжуддир.

Қирғизистонда қирғизлар (50 % га яқин), руслар (26,0 %), ўзбек, украин, немис, татар, уйғур, қозоқ, дунган, тожик, корейс, курд, озарбайжон миллат вакиллари истиқомат этади.

Туркменистонда асосий миллат туркманлардир (65 %дан ортиқ), аҳолининг қолган қисмига рус, ўзбек, қозоқ, татар, украин, арман, балуж, лезгин, форс ва озарбайжон халқлари вакиллари киритиш мумкин.

Ўзбекистон миллий таркиби жиҳатдан дунёдаги кўп миллатли давлатлардан ҳисобланади. 1989 йил аҳоли рўйхати маълумотларига кўра республикада 128 дан ортиқ халқ вакиллари яшаган. Улардан ўзбеклар жами аҳолининг 71,4 % ини, руслар 8,4 %, қозоқлар 4,1 %, тожиклар 4,7 %, татарлар 2,4 %, қорақалпоқлар 2,1 %, қирғизлар 0,9 %, корейслар 0,9 %, украинлар 0,8 %, яҳудийлар 0,3 %, арманлар 0,3 % ини ташкил этган. Аҳолининг қолган қисми белорус, грузин, осетин, немис, форс, турк, уйғур каби халқ вакилларида иборат бўлган.

Маълумки, 1991 йилдан бошлаб, республиканинг мустақил таракқиёти ва 1987-1990 йилларда собиқ СССРнинг парчаланиши, унинг таркибидаги барча давлатлар қатори, Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркибига ҳам таъсир этди. Маҳаллий миллатга мансуб бўлмаган аҳолининг маълум қисми ўз она тилига тегишли давлатларга кўчиб кетди. Бу жараён Ўзбекистонда аҳоли миллий таркибининг миқдорий кўрсаткичининг ўзгаришига сабаб бўлди.

Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, 2003 йили Ўзбекистон аҳолисининг 79,2 % ини ўзбеклар, 4,9 % ини тожиклар, 4,1 % ини руслар, 3,8% ини қozoқлар, 2,2 % ини қорақалпоқлар, 1,1 % ини татарлар, 0,9 % ини қирғизлар, 0,6 % ини қорейслар, 0,6 % ини туркманлар, 0,4 % ини арманлар, 0,2 % ини озарбайжонлар, 0,2 % ини белоруслар ва қолган 1,7 % ини бошқа халқлар ташкил этган. Республика аҳолисининг бугунги миллий таркибининг шаклланишида миграция билан бир қаторда, аҳолининг табиий кўпайиши жараёни ҳам аҳамиятли бўлган.

Сайёрамиз аҳолиси антропологик белгиларга (соч формаси ва ранги, танаси ва кўзининг ранги, юз скелети, мушаклари, кўз косаси, бурун, лабларининг тузилиши) кўра ирқларга бўлинади. Ҳозирги илмий адабиётларда инсонлар тўрт катта ирққа бўлинган: европоид, монголоид, негроид ва австролоид. XX асрнинг иккинчи ярмига қадар негроид ва австролоид ирқини қўшиб, битта ирқ – негроавстролоид ёки экваториал ирқ деб аталар эди. Катта ирқларнинг алоқа зоналарида қатор аралаш ирқ турлари ҳам мавжуд. Аралаш ирқлар жамият ривожланиши давомида ҳамisha шаклланиб келган. Ана шундай ирқларга Африкадаги эфиопия ирқи, Америкадаги метислар ва мулатларни киритиш мумкин. Жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида аралаш ирқлар географияси, классификацияси ниҳоятда кенгайган ва уларнинг аниқ чегараларини ажратиш мураккаб масала. Юқорида қайд этилган тўртта катта ирқ таркибида сон жиҳатдан европоид ирқи биринчи ўринда туради ва дунё аҳолисининг 42% дан кўпини ташкил этади.

Европоидлар ирқига мансуб одамларга турли рангдаги кўнғир ёки тўғри сочили, оч ёки буғдойранг тана, турли хил рангдаги кўз қорачиғи (қорадан то оч кулранг ва мовий рангларгача), кўпинча қалин соқолли ва мўйловли, юзлари кам ёки ўртача бўртган, даҳаннинг озгина олдинга чўзиқлиги, ингичка бурунли, юпка ёки ўртача қалинликдаги лаблар хос бўлади. Европоидларнинг вужудга келиши асосан Жануби-Ғарбий Осиё, Шимолий Африка ва Жанубий Европа ҳудудларига тўғри келади. Уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин: жанубий (буғдойранг тана, тўқ рангли кўз ва сочлар), шимолий (оч рангли тана, кўп ҳолларда кулранг ва мовий рангли кўзлар, оч рангли сочлар) ва ўрта (юқоридаги икки гуруҳга нисбатан ўрта меъёрдаги ранглар).

Европоид ирқи МДХ давлатлари, Европа, Шимолий Америка, Шимолий Африка, Олд Осиё, Австралия ва Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудларида яшайди. Европоид ирқи шимолий (Шимолий Европа, Болтик ирқлари) ва жанубий (Ҳинд-Афғон, Помир-Фарғона, Олд Осиё, Ўрта денгиз ирқлари) тармоқларга бўлинади. Шимолий ва жанубий европоид ирқлари ўртасида аралаш, ўрта ирқ турлари ҳам мавжуд бўлиб, улар – Альп, Понт, Марказий Европа ирқларидир.

Европоид ирқига мансуб аҳолининг 40% Осиёда, 23% Европада, 17% Америкада, 7,5% Океанияда қолган 12,5% эса МДХ давлатларида яшайди.

Монголоид ирқига мансуб аҳоли дунё аҳолисининг 19,2% ини ташкил этади. Уларга кўпинча тўғри, қаттиқ, қорамтир сочлар, соқол ва мўйловларнинг қалин ўсиши, терисининг ранги сарғиш-буғдойранг, қора-жигаранг кўзлар, юзларининг бўртиброк чиқиши, ингичка ва ўртача кенгликдаги бурун ва бошқа ўзига хос хусусиятлар хос бўлади. Уларга кўп жиҳатларининг яқинлигига кўра америкалик индейслар яқинроқ саналади. Осиё монголоидлари икки асосий турга бўлинади – континентал (қитъа) ва Тинч океани гуруҳлари. Континентал монголоидлар Тинч океан монголоидларидан рангларининг нисбатан очлиги, суякларининг йўғонлиги, юзларининг кенгроклиги, лабларининг ингичкароклиги билан фарқланадилар.

Америка монголоидлари келиб чиқишига кўра Осиё билан боғлиқдир, бироқ, уларни таснифлаш мушкулроқ, чунки кўпчилиги мустамлакачилар томонидан кириб ташланган ва ўз ватанларидан қувилган.

Тинч океани монголоидларидан жануброқда Жанубий Осиё ўткинчи, “малай” ирқи деб аталувчи гуруҳга хос монголоидлар яшаб, уларда австролоидларга мансуб белгилар ҳам мавжуд.

Монголоидлар сон жиҳатдан европоид ирқидан кейин туради ва икки йирик тармоққа бўлинади. Биринчиси – Осиё ва Америка тармоғи. Бу тармоқнинг таркибида ҳам бир қанча тармоқ ва ирқлар бор. Масалан, Осиё тармоғи – Тинчи океан ва Сибирь тармоқлари, Осиё ва Арктика ирқларидан, Тинч океан тармоқчаси эса Жанубий Осиё ва Узоқ Шарк ирқларидан иборат. Монголоид катта ирқининг Америка тармоғи ҳам Шимолий Америка, Ўрта Америка ва Патагония ирқидан ташкил топган. Монголоид ирқига мансуб аҳоли

Американинг баъзи худудларида (индейс ва эскимослар) ва Шарқий, Жануби-Шарқий Осиёда яшайди. Монголоид irqига мансуб аҳолининг 95,5% Осиёда, қолган қисми эса МДХ давлатларида, Америкада, Европа ва Океанияда ҳам учрайди.

Негроид irqи одамларининг сочлари қора, жингалак, тана ранги тўқ жигарранг, соқол ва мўйловлари нисбатан ўртача ўсган, кўзлари жигарранг, юзлари бўртиб чиққан, даҳани сезиларли даражада олдинга бўртган, бурни япалоқроқ ва кенг, лаби қалин бўлади. Улар дунё аҳолисининг 8% ини ташкил этади.

Негроидлар (Африка irqи) негрлар, негриллар, бушменлар ва готтентотлар каби тармоқларга бўлинади. Шунингдек, негроид ва европоидларнинг бир қанча аралаш тиллари (эфиопия, ғарбий судан, жанубий ҳинд, суданининг аралаш типи, мулатлар, жанубий африкалик “рангли” тиллари) ҳам бор. Негроид irqининг 87% Африкада, 12,9% Америкада ва қолгани Осиё ва Европада яшайди.

Австролоид irqи (океан катта irqи) га мансуб аксарият одамларнинг танаси тўқроқ рангда, бурни кенг, лаблари қалин, сочлари тўлқинсимон. Уларнинг бир қисми ташқи кўринишига кўра негроидларга, иккинчиси эса европоидларга ўхшашлиги билан характерланади. Австролоид irqига мансуб аҳоли жуда кичик 0,03% га тенгдир.

Австролоидлар велдоидлар, австралия типи, айнлар, меланезия ва папуаслар, негритослар каби тармоқлардан ташкил топган. Шимоли-Шарқий Осиё, Австралия ва Океанияда истиқомат қиладилар.

Катта irqлар билан бир қаторда аралаш irqлар ҳам бўлиб, уларнинг дунё аҳолиси таркибидаги салмоғи 30% га яқиндир.

Европа аҳолиси (Жанубий Осиё, Вест-Индия ва Африкадан келган иммигрантлардан ташқари) деярли ҳаммаси европоид irqига мансубдир. Бошқа irqқа мансуб кишилар жами аҳолининг 0,4 % ини ташкил этади.

Европада irqий белгилар бўйича шимолий европоид гуруҳ (баланд бўйли, малласоч, кўзлари оч мовий рангда) норвегияликлар ҳамда жанубий европа гуруҳ (бўйи унча баланд бўлмаган, қора сочли ва қора кўзли) италянлар бир-биридан фарқ қилади. Скандинавия, Исландия, Буюк Британия, Ирландия, Нидерландия ва Германиянинг шимолида шимолий европоидлар гуруҳига мансуб аҳоли жойлашган бўлиб, улар Европа аҳолисининг 17 фоизини

ташқил этади. Бу иркни болтиқ ирки деб ҳам атайдилар. Жанубий европаликлар гуруҳининг (ўрта денгиз ирки) асосан Италия ва Грецияда, Югославия ва Шимолий Грецияда эса жанубий европоид гуруҳининг диқар ирки яшайди. Бу ирк Европа аҳолисининг 32 фоизини ташқил этади.

Европа аҳолисининг 50 фоизи европоидларнинг аралаш турига мансубдир. Европада шунингдек, саам ирки ҳам истиқомат этиб, уларда европоид урал жамоасининг элементлари мавжуд.

Осиёда дунёдаги тўрт катта ирк вакиллари яшайди. Европоидлар жами аҳолининг 29 фоизини ташқил этиб, Жануби-Ғарбий Осиё ва Шимолий Ҳиндистонда жойлашган. Осиё аҳолисининг 31 фоизи Осиё монголоидлари бўлиб, уларга монголлар, шимолий хитойлар киради. Шунингдек, Осиёда монголоид ва австролоид ирklarининг аралаш типлари – жанубий монголоидлар (25%), жанубий хитойлар, индонезлар, филиппинлар, ҳиндихитой халқлари, япон типли (4,3 %) ҳам учрайди. Уларнинг таркибида айн элементлари ва шарқий индонезия типларига мансуб гуруҳлар ҳам бор. Осиё аҳолисининг 29,2 фоизини европоидлар, 31,2 фоизини монголоидлар, 0,1 фоизини негроидлар, 0,3 фоизини австралоидлар ва 39,2 фоизини аралаш ирқлар ташқил этади.

Африка аҳолисининг 54 фоизи негроид катта ирқига мансуб, улар Саҳрои Кабирдан жанубдаги ҳудудларда жойлашган. Негроидларнинг барчасининг сочлари жингалак бўлса-да, бўйи ва ранглари бирмунча фарқ қилади. Конго дарёси водийсидаги тропик ўрмонларда яшовчи негрларнинг бўйлари паст (150 см.), лаблари юпқа, сочлари узунроқ ва терисининг ранги нисбатан оқроқ. Буменлар ва готтогентлар Африканинги жануби-ғарбий қисмидаги чўлларда истиқомат этади. Уларнинг ҳам бўйлари унча баланд эмас (150-160 см.), аёллари гавдалироқ, ташқи кўринишларида монголоидларга хос элементлар ҳам кўзга ташланади.

Африканинги шимолий қисмидаги Саҳрои Кабир чўлигача жанубий европоид ирқига (ўрта денгиз ирқига) мансуб аҳоли яшайди ва улар Африка аҳолисининг 20 фоизини ташқил этади. Уларга араблар ва барбарлар киради. Африканинги жанубида 5 миллионга яқин Ғарбий Европадан келганлар истиқомат этадилар. Улар антропологик жиҳатдан европоидларнинг ўтувчи типига ва шимолий европоид тармоғига мансубдирлар. Африкада қадимги эфиопия ирки ҳам шаклланган бўлиб, уларнинг ташқи кўриниши жанубий

европаликларга яқиндир, фақат териси негроидлар-никидек қорарок. Мадагаскарда Жануби-Шарқий Осиёдан жанубий монголоидларнинг, Жанубий-Ғарбий Осиёдан эса европоидларнинг келиши ҳам маҳаллий негрлар билан аралашуви натижасида малагай типига мансуб аралаш ирк шаклланган.

Умуман, Африка аҳолисининг 27 фоизини европоидлар, 54 фоизини негроидлар ва 19 фоизини аралаш ирк вакиллари ташкил этади.

Америка аҳолисининг ирқий таркиби жуда хилма-хил. Унинг шаклланишида тўрт ирк вакиллари иштирок этган. Американинг туб халқи – аборигенлар (индейс, эскимос ва алеутлар) Американинг алоҳида тоғли ҳудудларида (Мексика тоғликлари ва Анд), Жанубий Американинг ичкари ҳудудларида ва арктик районларда яшайдилар. Улар монголоид иркининг турли тармоқларига мансубдирлар. Қолган ҳудудларда эса аралаш ирк турлари ёки яқин ўтмишда келган европоид ва негроид ирқлари жойлашган.

Ҳозирги даврда Америка аҳолисининг кўпчилик қисми европоидлар бўлиб, улар асосан АҚШ ҳамда Канадада яшайди. Лотин Америкаси аҳолисининг деярли 20 фоизи европоидлардан ташкил топган. Шимолий Америкада Буюк Британия, Скандинавия ва Германиядан келган европоид иркининг аралаш типлари ҳам мавжуд. Уларнинг таркибида испанлар, португаллар ва италянлар (европаликларнинг жанубий гуруҳи) кўпчиликни ташкил этади.

Америкада сон жиҳатдан европоидлардан сўнг метислар туради. Улар индейс-европа никоҳларидан ва никоҳсиз алоқаларидан шаклланган аралаш ирк гуруҳларидир. Метислар Мексика, Венесуэла, Чили, Парагвай каби Марказий Осиё давлатларида яшайди. Мулатлар (Европа ва Африка аҳолисининг аралашувидан шаклланган) Америкада кам сонли ирк гуруҳидир. Ушбу гуруҳ вакиллари АҚШ, Бразилия, Куба, Венесуэла ва Вест-Индия ҳудудларида тарқалган. Баъзан метислар ва мулатларни фарқлаш қийин. Венесуэла, Бразилия, Колумбия ва бошқа давлатларда мулатларга ўхшаш индейс-негр ирқлари аралашмаси бўлган самбо тури ҳам яшайди. Америкада турли аралаш ирк гуруҳлари жуда кўпайиб кетмоқда. Бразилия, АҚШ, Гаити, Ямайка ва Лотин Америкасидаги баъзи давлатларга Африкадан келтирилган тоза негроид ирки асосида шаклланган аҳоли вакиллари ҳам учраб туради.

Америка аҳолисининг 52 % ини европоидлар, 23% ини метислар, 13% ини мулатлар, 7 % ини негрлар, 5 % ини монголоид-индейслар ташкил этади. Кўришиб турибдики, Америкада жами аҳолининг 1/3 қисми аралаш тип ирқлари вакилларидан ташкил топган.

Океания аҳолиси ирқий жиҳатдан европаликлар келгунга қадар австралоид катта ирқининг икки йирик тармоғи (австралия ва папуас – меланезия) га мансуб эдилар. Океаниянинг шарқий ва шимолий ҳудудларида инсонларнинг икки катта ирқи – монголоид ва австралоид оралиғидаги тармоқ ирқлар вакиллари истиқомат этишади. Яқин ўтмишда Австралия ва Океания ҳудудларига Европа ва қисман Осиёдан келган кўпшаб иммигрантлар ушбу ҳудуд ирқий таркибида кескин ўзгаришларга сабаб бўлди. Австралия, Янги Зеландияда ҳозирда асосан европаликлар, Полинезия, Микронезия, Фижи ва Янги Каледонияда Осиёдан келган европоидлар ва океанияликлар аралашмасига мансуб метислар гуруҳи яшайди. Улар Меланезия ва Янги Гвинеяда ҳам камрок учраб туради.

Умуман, Австралия ва Океания аҳолисининг 75,4 % европоид, 0,4 % монголоид, 18,1 % австралоид (океанияликлар) ва 6,1 % аралаш типларга мансуб.

МДХ ҳудудидаги аҳолининг кўпчилиги европоид ирқига мансуб ва унинг таркибида ўткинчи ирқий гуруҳлар жуда кўп. Европоид ирқининг шимолий тармоғига Болтиқбўйи давлатлари аҳолиси ва шимолий-ғарбий ҳудуддаги руслар, жанубий гуруҳига эса Кавказ халқлари киради. Ўткинчи типларига эса русларнинг катта қисми, украин, белорус ва МДХнинг бошқа халқлари киради. Шарқий Сибирь ва Узоқ Шарқда монголоид ирқининг континентал гуруҳи ҳамда арктик гуруҳга мансуб эскимос, чукча ва коряклар яшайди. Ғарбий Сибирь ва Қозоғистон европоид ва монголоид ирқининг алоқа зоналари бўлиб, бу ерда монголоид элементлари кучлироқ сақланган аралаш ирқий гуруҳ шаклланган ва унинг белгилари шарққа борган сари кучайиб боради. Ғарбий Сибирь текислиги ва Саян-Олтой зонасида монголоид белгилари кўп бўлган урал ва жанубий Сибирь ирқий гуруҳи шаклланган. Монголоид ирқи белгилари шаклланган ирқий гуруҳ вакиллари Кола ярим ороли, Волгабўйи ва Уралда учрайди. Улар фин тилига мансуб саамлар, мордвалар, марийлар, удмуртлар, турк тилига мансуб чувашлар,

бошқирд ва татарлар бўлиб, илмий адабиётда ушбу ирк гуруҳларини *лапоноидлар* ёки *субуралликлар* деб номланган.

Халқларнинг буюк кўчишлари даврида монголоид иркига мансуб Марказий Осиёнинг кўп сонли аҳоли оқими Ғарбий Сибирь, Қозоғистон, Жануби-Шарқий Европа чўллари ҳамда Ўрта Осиё худудларига кириб келганлар. Натижада ушбу худудларда аралаш ирк типлари шаклланган: жанубий Сибирь (қирғизлар ва қозоқлар) орасида (уларда монголоид ирки гуруҳи белгилари аниқ шаклланган) ва ўрта осие типли – туркманлар, қисман ўзбеклар ва тожиклар (уларда монголоид белгилари камроқ ифодаланган) шаклланган. Сибирга дастлабки русларнинг келиши натижасида маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўзига хос ирқий гуруҳ (камгад, колмиклар ва б.) нафақат ташқи кўриниш, ҳатто, этник маданияти жиҳатидан ҳам руслардан фарқ қилади.

Ер шарида жамиятнинг ривожланиб бориши, аҳолининг кўпайиши жараёни давомида ирқий гуруҳлар сони ва таркибида турли ўзгаришлар давом этиб бормоқда.

✓ ДУНЁНИНГ ДЕМОГРАФИК БАШОРАТИ ВА ГЛОБАЛ МУАММОЛАР

✓ Илмий адабиётда қайд этилишича, сайёрамиз аҳолиси ХХI аср давомида ҳам мунтазам ўсиб борар экан. Лекин дунё аҳолисининг ўсиш суръати ХХ асрга нисбатан анча паст даражада содир бўлиши кутилмоқда. Маълумки, ХХ асрда, дунёда асосан аҳолининг кенгайган такрор барпо бўлиши тури фаолият кўрсатган. Яъни туғилиш юқори даражада бўлиб, ўлим эса аста-секин камайиб борган. Бу ҳол 1960–1970 йилларда дунё аҳолиси жуда тез суръат билан ўсиб боришида “демографик портлаш”га олиб келган. ХХI асрда эса аҳолининг такрор барпо бўлиши қисқарган турга ўтади. Ўлимнинг камайиб бориши давомида, туғилиш ҳам кескин камайиб кетади. Фарзандлар туғилиши тўла назорат этилади.

✓ Дунё аҳолисининг сони келажакда қанча бўлади? Бу ҳақда асосий маълумотлар БМТ, Халқаро тизимий таҳлил институти NASA (ИСА – Институт прикладного системного анализа) ва дунё банки томонидан ишлаб чиқилган.

Дунё аҳолиси сонининг башорати*

Йил	Аҳоли (млрд. киши)		
	ИСА	БМТ	Дунё банки
2025	8,1-9,9	7,9-9,1	8,3
2100	9,1-16,1	9,0-19,2	11,7

* Алисов Н.В., Хорев Б.С. Экономическая и социальная география мира. М., 2000. С.130.

Жадвалда келтирилган, учта нуфузли ташкилотнинг башоратлари буйича сайёрамизда аҳоли сони 2025 йилга бориб ўртача 8,5 миллиард атрофида, 2100 йили эса 11,7 миллиард атрофида булар экан.

Дунё аҳолисининг башорати жуда кенг, атрофлича ретроспектив таҳлил асосида ишлаб чиқилган. 1950 йилдан бошлаб, дунё ва унинг алоҳида ҳудудларининг демографик ҳолати илмий ўрганилган. Туғилиш ва ўлим жараёнлари, аҳолининг демографик майли ҳудудлар доирасида таҳлил этилган. Шунингдек, ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида кутилаётган ўзгаришлар ҳам аҳоли сонини башорат этишда асосий омиллар сифатида ўрганилган ва башоратда ҳисобга олинган.

Дунё аҳолисининг башоратида ҳудудий хусусиятлар мавжуд. Бу хусусиятлар ҳар бир ҳудуднинг демографик тарихига мавжуд демографик вазиятга ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқдир.

Юқорида келтирилган башорат буйича 2025 йилда дунё аҳолиси 8 миллиард 467 миллион кишини ташкил этади. Ана шу даврда дунё аҳолиси кўпайишининг фақат 5% га яқин қисми шимолӣ ярим шарда жойлашган ривожланган давлатлар ҳиссасига тўғри келади. Мазкур давлатларда аҳоли ўсиши туғилиш ҳисобига эмас, балки аҳоли ўлимининг камайиши ҳамда аҳоли умр кўриш муддатининг узайиши (ўртача 73 ёшдан 79 ёшгача) ҳисобига содир бўлади. Туғилиш жуда камайиб бориб, ҳар бир аёлнинг фарзанд кўриш даври (15-49 ёш) да кўрган болалари ўртача 1,9 ни ташкил этади. Ғарбий Европада эса бу кўрсаткич 1,5, Шарқий Европада ҳам туғилиш ўз тарихидаги энг паст даражага тушади. Германия, Дания, Швеция, Австрия давлатларида кутилаётган депопуляция (аҳолининг камайиб кетиши) иммиграция ҳисобига бартараф этилиши кутилмоқда.

✓ 1990–2025 йилларда дунё аҳолиси ўсиб боришининг 95 % Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган давлатлар хиссасига тўғри келади. Лекин XXI асрнинг дастлабки чорагида ривожланаётган давлатларда аҳоли ўсишида жуда катта ҳудудий тафовутлар бўлиши кутилмоқда. Агар Лотин Америкаси бўйича келажакда аҳоли сонининг ўртача йиллик ўсиб бориши 2,1 % ни ташкил этса, Уругвайда бу кўрсаткич 1 % ни, Кариб денгизи хавзаси давлатларида – 1,45, Марказий Америкада – 2,3, Парагвайда – 3 % ни ташкил этади. Лотин Америкаси аҳолиси 2001–2025 йилларда 525 миллион кишидан 760 миллион кишига етади.

✓ Ана шундай жараёни Осиё ҳудудида ҳам кузатиш мумкин. Шарқий Осиё давлатларида келажакда аҳоли ҳар йили ўртача 1,3 % дан кўпайиб борса, Жануби-Шарқий Осиёда аҳолининг йиллик ўсиши ўртача 1,9 % ни, Жанубий Осиёда 2,3 % ни, Ғарбий Осиёда эса 2,7 % ни ташкил этади.

✓ Африкада келажакда аҳолининг тез суръат билан ўсиб бориши кузатишмоқда. 1990 йилларда ҳам Африкада аҳоли сонининг ўсиши дунё бўйича энг юқори бўлиб, йиллик ўсиши ўртача 3 % ни ташкил этган. Яқин келажакда Африка аҳолисининг кўпайиб бориши туғилишнинг нисбатан юқори даражада сақланиб туриши, ўлимнинг камайиши ва аҳоли умр кўриш муддатининг узайиши ҳисобига олдинги суръатини деярли сақлаб туради. 2001–2025 йилларда Африка аҳолиси 818 миллиондан 1581 миллионга етиши кутилмоқда.

✓ Европа ва Шимолий Америкада аҳолининг башорати ўзгачароқ аҳволдан дарак беради. Бу ҳудудлар аҳолисининг салмоги келажакда дунё миқёсида пасайиб боради. 1990 йили дунё аҳолисининг 32,1 % ини Европа ва Шимолий Америка аҳолиси ташкил этган бўлса, 2025 йилга келиб, бу кўрсаткич 15,8 % ни ташкил этиши башорат қилинган.

✓ Ҳиндистон аҳолисининг сони келажакда кўпайиб бориб, Хитой аҳолиси билан тенглашади. Ҳиндистонда ўтказилган социологик тадқиқотлар ҳамда аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, ҳозирги даврда ҳар бир ҳинд oilасига ўртача 3 тадан фарзанд тўғри келмоқда. Ана шундай ҳолат келажакда ҳам давом этса, 2050 йили Ҳиндистон аҳолиси 2,76 миллиардга етади ва дунёдаги аҳолиси энг зич жойлашган давлатга айланади.

Хитойда олиб борилаётган демографик сиёсат аҳоли кўпайиб боришини бошқариш мумкинлигидан гувоҳлик бермоқда. Ҳозирда Хитойда “битта оила – битта бола” сиёсати жорий этилган. Ана шу сиёсат амалий фаолият кўрсатиб борса, Хитойда XXI асрда аҳоли сони 1,4 миллиард атрофида сақланиб туради.

БМТ маълумотларига қараганда, ер шари аҳолиси XXI асрнинг биринчи ярмида ҳам мунтазам кўпайиб бориб, унинг миқдори 10 миллиарддан ортиқни ташкил этади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, келажакда аҳолининг ўсиши ҳамма давлатларда ҳам бир текисда содир бўлмайди. Саноат юқори даражада ривожланган мамлакатларда туғилиш даражаси паст, аҳолининг ўртача умр кўриш даври юқори бўлади. Демографик баланс иммиграция ҳисобига таъминланади. Ушбу мамлакатларда меҳнат ресурсларига бўлган талаб, бошқа давлатлардан келган меҳнат ёшидаги аҳоли билан тўлдирилади.

2050 йилга келиб, Италия, Япония ва Россия каби давлатлар аҳолисининг қисқариши кутилмоқда. Мали, Саудия Арабистони ва Нигерияда аҳоли 3 баробарга, Миср ва Кенияда 2 баробарга кўпаяди. Мутахассисларнинг ҳисоблашларига кўра, ривожланган мамлакатлар аҳолиси 2050 йилга бориб бирмунча камаيда. Ушбу давлатлар аҳолиси ҳозирда 1,8 миллиард бўлса, 2050 йили 1,2 миллиардни ташкил этади. Аҳолининг бундай камайиб бориши, ривожланган давлатларда қатор муаммоларнинг келиб чиқишига олиб келади. Улардан асосийси миллий ва маданий қадриятларни сақлаб қолиш ва аҳоли “қариш” муаммосидир.

БМТ маълумотларига кўра 2050 йилда сайёрамиз аҳолисининг ҳар бешинчи одами 60 ёшдан катта бўлади. 85 ёшдан ошганларнинг сони эса 6 марта кўпаяди. Туғилиш ниҳоятда паст бўлган Япония, Германия, Италия каби давлатларда аҳолининг 40 % ини қариялар ташкил этиши башорат этилмоқда.

Умуман, Европа мамлакатлари бугунги кунда “демографик ўтиш” назарияси бўйича учинчи босқичда турибди. 2050 йилга бориб, ушбу давлатлар демографик “ўтиш”нинг сўнгги – тўртинчи босқичига ўтадилар. Яъни туғилиш ва ўлим тенглашиб, аҳоли ўсиши деярли тўхтайдди.

Маълумки, дунё аҳолисининг асосий қисми ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Илмий башоратларнинг кўрсатишича, ушбу давлатларда XXI аср иккинчи ярмида аҳоли со-

ни мунтазам кўпайиб боради. Ривожланаётган давлатлар аҳолиси XXI аср бошида 4,8 миллиардни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2050 йилда 8,2 миллиардга етади.

✓ Аҳолининг мунтазам кўпайиб бориши аҳолиси зич жойлашган ҳудудларда қатор муаммоларга сабаб бўлиши табиий албатта. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, аҳоли зич жойлашган, лекин иктисодий ривожланган ҳудудлар ҳам борки, аҳолининг кўпайиши билан боғлиқ муаммоларни ижобий бартараф этиб келинмоқда. Демак, аҳолининг кўпайиб бориши билан боғлиқ муаммолар дунёдаги аҳолиси зич ва иктисодий ривожланмаган ҳудудлар учун кескин вазиятларни келтириб чиқариши мумкин экан.

✓ Аҳоли ўсиб бориши ва унинг оқибатлари ҳақида илмий адабиётда турлича фикрлар мавжуд. Улардан асосийлари аҳолининг кўпайиб бориши дунё табиий ресурсларига салбий таъсир этиши ва аҳолини озик-овқат билан таъминлаш мушкуллашиши ҳақида бўлиб, у XVIII асрдан, Т.Мальтус давридан бошлаб мавжуддир. XX аср олимларининг ҳисоб-китобларига қараганда эса ер юзиде ва океанларда мавжуд ресурслар билан 10 миллиард аҳолини таъминлаш мумкин экан. Шундай бўлса-да, ер қурраида тинмай ўсиб бораётган аҳолини озик-овқат билан таъминлаш баъзи ҳудудларда муаммо бўлиб келмоқда. Ҳозирги даврда БМТ маълумотларига қараганда, дунёда 1 миллиард аҳоли қашшоқликда яшайди, 500 миллион аҳоли қорни тўйиб овқат емайди, ҳар куни очликдан 35 минг киши вафот этмоқда.

✓ Жанубий Осиё, Африка ва Лотин Америкасида жойлашган 36 та давлат ўз аҳолисини ресурслар билан таъминлай олмайди.

✓ Дарҳақиқат, ер юзиде ва океанларда аҳолини озик-овқат билан таъминлашга қодир ресурслар беҳисоб. Лекин бу ресурслар инсон истиқомат этиб келаётган ҳудудлар бўйича бир текисда тақсимланмаган. Натижада, аҳолининг ўсиши юқори ва табиий ресурслари кам, дунёдаги мавжуд табиий ресурслардан фойдаланиш мушкул бўлган ҳудудларда қатор муаммолар келиб чиқмоқда. Бугунги кунда инсон ва унинг фаолияти билан боғлиқ энг хатарли муаммо ер, сув ва ўсимлик дунёсининг ифлосланишидир. Баъзи давлатларда аҳолига тоза ичимлик суви сотилади. Масалан, Мальтада тоза ичимлик суви маҳаллий винодан ҳам қиммат туради. Аҳоли жуда тез ўсиб бораётган, лекин озик-овқат муаммолари мавжуд Африка каби ҳудудларда нисоният учун хавфли СПИД ва бошқа

юқумли касалликларнинг тарқалиши, аҳоли зич ҳудудларда тупроқ ҳосилдорлигининг камайиб бориши, табиий ўрмонлар майдонининг қисқариб кетиши, энергия танқислиги, ҳаво, тупроқ, сувнинг ифлосланиши натижасида озон тешигининг ҳосил бўлиши ва аҳолининг касалланиши даражаси ошиб, инсон иммунитетининг кучсизланиб бориши юқорида қайд этилган муаммолардандир.

✓ Юқорида келтирилган маълумотлардан асосийси аҳолини озик-овқат билан таъминлашдир. Дунё аҳолисининг ўсиб бориши ва уларни озик-овқат билан таъминлаш борасида мутахассислар томонидан турли фикрлар билдирилган. Уларнинг маълум гуруҳи агар дунё аҳолиси XX асрдагидек юқори суръат билан кўпайиб борса, уларни озик-овқат билан таъминлаш мушкул аҳволда қолади, деган фикр билдирмоқдалар. Яна бир гуруҳ мутахассис олимлар эса ер қуррасидаги мавжуд табиий ресурслар билан аҳолини боқиш мумкин деган хулосага келишган. БМТ қошидаги умумжаҳон Қишлоқ хўжалиги ва озик-овқат таъминоти ташкилоти томонидан олиб борилган тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, агар дунёдаги барча мамлакатлар қишлоқ хўжалиги, маҳсулотларини етиштиришда замонавий, тараққий этган услублардан тўғри фойдаланса, ҳосилдорлик янада ошиб, озик-овқат билан нафақат ҳозирги ер шари аҳолисини, балки ундан икки марта кўп аҳолини таъминлаш мумкин экан. Америкалик мутахассис Ревел эса агар қишлоқ хўжалигига яроқли барча ерларга керакли ишлов берилса, зарур бўлганда тартиб билан суғорилса, ердан жуда юқори ҳосил олиниши ва бу ҳосил билан 100 миллиард одамни боқиш мумкин, деган фикрни келтиради. Агробиолог олимлар маълумотлари бўйича қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни, иқлим, қуёш нуруни ҳисобга олган ҳолда, атроф-муҳитни заҳарламайдиган ўғитлардан фойдаланиб ишлов берилса, тахминан 80 миллиард одамни озик-овқат билан таъминлаш мумкин экан. Лекин дунёдаги барча аҳоли ҳам қишлоқ хўжалигига яроқли, ҳосилдор ерларда яшамайди. Дунё аҳолисининг 1 миллиарддан ортиқроғи қишлоқ хўжалик имкониятлари паст ерларда истиқомат этишади. Бундай ерлар Жануби-Ғарбий Осиё ерларининг 75 % ини, Африканинг 47 % ерини, Жануби-Шарқий Осиёнинг 35 % ини ва Марказий Осиёнинг 35 % ер майдонларини эгаллайди. Ана шундай номувофиқликлар дунёдаги маълум давлатларда озик-овқат билан боғлиқ иқтисодий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Умуман олганда, дунёда

мавжуд табиий ресурслар бутун сайёра аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлашга қодир. Фақат ҳар бир давлат ўзида мавжуд табиий имкониятлардан фойдаланиб, биринчи навбатда қишлоқ хўжалигини ривожлантириши, ерлардан унумли фойдаланиши зарур. Дунё миқёсида озиқ-овқат етиштиришни, бутун аҳоли эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, илмий асосда ташкил этиш, махсус ташкилотлар орқали бошқариб бориш лозим.

✓ Аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоларининг ижобий ҳал этилиши биринчи навбатда моддий ишлаб чиқаришни ривожлантиришни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида энергия (ёқилғи) ресурси билан чамбарчас боғлиқдир. Энергетика ишлаб чиқариш кучлари ривожланишини ва қурраи заминда инсониятнинг ўзининг мавжудлигини таъминловчи асосий омил ҳисобланади. Махсус ҳисоб-китобларга қараганда, одамзод 1 йилда 9 миллиард тонна ёқилғи ишлатар экан (нефть эквиваленти билан ҳисоблаганда)¹.

✓ Жамият тараққиётини таъминловчи саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспорт каби соҳаларнинг фаолияти ҳам бевосита энергияга боғлиқдир. Умуман, инсоният тақдирида энергия ҳаминша энг асосий ўринни эгаллаб келган. Инсоннинг ўтмиши, бугуни ва келажаги энергия манбалари билан чамбарчас боғлиқдир.

✓ Ер қуррасида энергия берувчи табиий манбалар мавжуд бўлиб, уларга нефть, табиий газ, сув, кўмир ва қуёш энергияларини киритиш мумкин. Шунингдек, инсон фаолияти билан боғлиқ водород ва бошқа энергия турлари ҳам бор. Лекин сайёрамиз аҳолисининг ёқилғи энергиясига бўлган эҳтиёжини қондиришда 40 % нефтдан, 31 % кўмрдан ва 23 % табиий газ захираларидан фойдаланилар экан. Маълумки, мазкур захираларнинг аксарияти тоғ ва тоғолди ҳудудларида жойлашган. Айниқса, энергетика соҳасининг ривожланишида асосий манбалардан бўлган тошкўмир ва қўнғир кўмир захиралари бўйича тоғлар асосий ўринда ҳисобланади. Бундай тоғлар жумласига Шимолий Америкадаги Кордильера, Европадаги Скандинавия, Пиреней, Карпат, Альп, Урал, Осиё қитъасидаги Тибет, Тяншань, Помир каби тоғлар жуда қадим замонлардан бери табиий ресурслари билан инсоният мушкуллини осон қилиб келмоқда. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, энергия манбаи бўлган кўмир саноати мустақил тармок сифатида ривожлана бошлади. XIX аср бошида дунё бўйича

¹ Алисов Н.В., Хорев Б.С. Экономическая, социальная география мира. М., 2002. С.92.

12 миллион тонна кўмир қазиб олинган бўлса, XIX аср 60-йилларида бу кўрсаткич 19700 миллион тоннага етди. Ҳозирги даврда тоғ ва тоғолди минтақаларидаги мавжуд захиралардан кўнғир кўмир қазиб олиш бўйича Германия, Россия, АҚШ, Хитой, Польша, Чехия, Греция, Туркия, Австралия ва Югославия давлатлари дунё бўйича етакчилик қилмоқда. Тошкўмирни қазиб олиш ва экспорт қилиш бўйича эса дунёда Осиё, Шимолий Америка, Ғарбий Европа, Австралия ва Океаниядаги давлатлар етакчидир.

✓ Ўзбекистон тоғларида ва тоғолди минтақаларида ҳам кўмир захиралари мавжуд бўлиб, аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг энергияга бўлган эҳтиёжини маълум қисмини таъминлаб келган. 1940 йилда Оҳангарон водийсида Ўзбекистонда йирик кўмир кони ишга туширилди ва кўмир саноатига асос солинди. Иккинчи жаҳон уруши Оҳангарон кўмир кони собиқ СССР ҳудудидаги мудофаа учун хизмат қилувчи заводларни ёқилғи билан таъминлашга катта ҳисса қўшди. Оҳангарон кўмир конининг геологик захираси 2 миллиард 32 миллион тонна бўлиб, Ўрта Осиёдаги кўмир конлар захирасининг 60 % га яқинини ташкил этади. Ўзбекистон аҳолисининг иссиқлик энергиясига бўлган эҳтиёжини қондиришда 1958 йилда Сурхондарё вилоятида ишга тушган Шарғун кўмир конининг ҳам аҳамияти каттадир.

✓ Инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти тарихи ҳамма даврларда ҳам энергияга бўлган эҳтиёжни таъминлашда муаммолар бўлганини кўрсатади. Мазкур муаммоларни ечишда эса қадимий тоғлар ва тоғолди минтақалари ресурсларидан фойдаланилган. Лекин инсониятнинг келажаги ҳам маълум маънода тоғлар билан боғлиқдир. Яқин келажакда ер қуррасида энергия ресурслари тугаб қоладими? Одамзод энергетика танқислигига юз тутадими? каби саволлар кўпчилиكنи ташвишга солмоқда. Бу жуда ўринли саволлар. Дарҳақиқат, нефть, газ, кўмир захиралари ер шарида чексиз эмас. Чунки коинотда ер сайёрасининг ўзининг ҳам маълум ўлчами, ўрни бор. Шундай бўлгач, ердаги захиралар ҳам маълум ўлчамга эгадир. Илмий таҳлилларга кўра, бугунги кунда ер шарида 140 миллиард тоннага яқин нефть захиралари аниқланган. Улардан асосийлари Яқин ва Ўрта Шарқ, Марказий ва Жанубий Осиё ҳудудларида жойлашган. Шунингдек, дунёда газ захиралари ҳам жуда кўп бўлиб, уларнинг умумий ҳажми 145 триллион м³га тенг.

Бу захиралар Россия, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ғарбий Европа, Жануби-Шарқий Осиё ва Африка худудларида аниқланган.

✓ Келажакда инсоният ҳаётидаги энергия муаммосини ҳал этишда дунёнинг тоғ ва тоғолди минтақаларида аниқланган тошқўмир ва кўнғир қўмир захираларининг ҳиссаси ҳам катта. Ушбу захираларнинг умумий ҳажми 1543 миллиард тоннага тенг бўлиб, улар Ғарбий Европа (28,9 %), Шимолий Америка (24 %), Осиё (21 %), Африка, Жанубий Америка ва Австралияда (27 %) жойлашган.

✓ Ер шарида атом энергетикаси учун зарур бўлган уран, торий захираларининг аҳамияти катта.

✓ Шунингдек, физиклар томонидан термоядро энергиясини олиш учун ҳам қатор назарий ва амалий аҳамиятга молик ишлар олиб борилмоқда.

✓ Энергияни ривожлантиришдаги яна бир йўналиш – қуёш нурларидан фойдаланишдир. Дунёда қуёш энергиясидан унумли фойдаланиш борасида ҳам катта илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда ва сайёрамизда махсус мосламалар ҳам яратилган.

✓ Сайёрамизда ер ости иссиқ сувлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан энергия манбаи сифатида фойдаланилади. Ана шундай иссиқ сувлардан фойдаланиш Исландия, Италия ва Камчаткада йўлга қўйилган.

✓ Ҳозирги даврда олимлар томонидан водороддан энергия манбаи сифатида фойдаланиш борасида тадқиқотлар олиб борилмоқда.

✓ Мутахассислар фикрича, яқин 200 йил ичида инсониятни энергия танқислиги хавотирга солмас экан. Аксинча, одамзод тараққиётида энергия ортиқчалиги муаммоси туғилиши эҳтимоли кутилмоқда.

✓ Ер қуррасида юқорида қайд этилганидек, чучук сув, тоза ичимлик суви салмоғининг нисбатан камлиги ҳам сайёрамизнинг баъзи худудларида маълум муаммоларга сабаб бўлмоқда. Ушбу муаммоларни ҳал этишда океан сувларини чучуклаштириш самара бермасмикан?

✓ Дарҳақиқат, олимлар фикрича ҳам, келажакда инсониятни чучук сув билан таъминлашда океанлар имконияти каттадир. Бироқ ҳозирча шўр сувларни чучуклаштириш усули иқтисодий жиҳатдан жуда қимматга тушмоқда. Шундай бўлса-да, бундай иншоотлар Кувайт, Жазаир, БАА, Саудия Арабистони, Ливия, АҚШ,

Қозоғистон, Озарбайжонда ишлаб турибди. Лекин бу мосламалар аҳолини чучук сув билан таъминлашда “денгиздан бир томчи” холос.

✓ Океанлардаги узунлиги 1 км, эни 500-600 м, баландлиги 300-500 метргача бўлган музтоғларни (айсберг) жанубий денгизларга тортиб келиб порт шаҳарларда эригиб, унинг чучук сувидан фойдаланиш ҳам истиқболли дастурлардан. Фақат буларнинг барчаси учун океанлар ҳам тоза сақланиши зарур бўлади. Ҳолбуки, ҳозирга келиб, океанларнинг инсон туфайли нефть маҳсулотлари ва оғир металллар, айниқса, радиоактив моддалар билан кўп миқдорда ифлосланиб бораётганлиги аянчли ҳолдир.

✓ Демак, тоза сув миқдорининг чекланганлиги инсоният жуда эҳтиёткорлик билан иш тутиши лозимлигини уқтиради. Албатта, инсонлар бугун ўз ҳаётлари учун сувнинг аҳамияти бекиёс эканлигини яхши англайдилар ва сувни экологик жиҳатдан тоза сақлаш бўйича маълум ишлар ҳам қилинмоқда. Шундай бўлса-да, бугунги кунда сув муаммоси ўз ечимини тополмаётган экан, бунинг сабаблари аввало, тоза сув миқдорининг чегараланганлиги ва танқислиги, айниқса, унинг дунё бўйлаб нотекис тақсимланишида кўринади. Масалан, ҳозирги кунда ер шарининг 60 фоиз майдони чучук сув билан етарли даражада таъминланмаган. Чучук сув захирасининг йилдан-йилга камайиб, сув муаммоси кескинлашувининг асосий сабаби сифатида:

- ✓ - жаҳон аҳолисининг тез суръатлар билан кўпайиши;
- чучук сув захираларининг саноат ва қишлоқ хўжалигида кўплаб ишлатилиши;
- Ернинг сув қобиғи ифлосланиб бориши ва сув манбаларининг ўз-ўзини тозалаш қобилиятининг пасайишини айтиб ўтиш лозим.

✓ Сув муаммосининг кескинлашуви сабабларидан бири сифатида аҳолининг кўпайиб боришини ҳам таъкидлаб ўтдик. Шу ўринда, сайёрамиздаги чучук сув захиралари қанча аҳолининг эҳтиёжини қондира олади, деган савол туғилиши табиийдир.

✓ Гидросферанинг миқдори М.И.Львович маълумотига кўра, 1458642 минг куб/км.ни ташкил этса-да, унинг асосий қисми – 1370322 минг куб/км. миқдори океанлар ҳисобидадир.

✓ Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, ер юзидаги мавжуд чучук сувлар ва фойдаланиш мумкин бўлган ер ости сувлари

60 миллиарддан ортиқ аҳолининг эҳтиёжини қондириш учун этади (фақат ичиш эмас, саноат ва қишлоқ хўжалик эҳтиёжи ҳам ҳисобга олинганда). БМТ демографларининг тахминича, Ер шари аҳолиси 12-14 миллиард киши атрофида барқарорлашиши эҳтимоли бор.

↳ Демак, чучук сув муаммосининг вужудга келишида асосий сабаб, унинг камлиги эмас, балки дунё бўйлаб нотекис тақсимланишидандир. Айрим мамлакатлар ҳудудида сув “тилла баҳоси” бўлиб танқисланиб турганида, дейлик, шимолий ҳудудларда сув беҳудага оқиб ётади. Сувга эҳтиёж юқори бўлган ҳудудларда унинг ифлосланиши ҳам юқори даражада эканлиги кузатилади. Ҳақиқий тоза сув одамлар масканларидан узоқроқда сақланиб қолган, ҳоло. Бундай жойларда дунё тоза сув захирасининг 80 фоизи мавжуд. Энг кизиғи, қолган 20 фоиз тоза сувли майдонларда жаҳон аҳолисининг 90 фоизи жойлашган. Табиийки, бундай ҳудудларда сув муаммоси кундан-кунга кескинлашиб бормоқда. Шу ўринда бир мисол Олимлар сайёрамиздаги биринчи ақлли одамларнинг (*Homo sapiens*) пайдо бўлишини 40-50 минг йиллик давр билан тахминлайдилар. Мутахассислар маълумотига кўра, мана шу узоқ даврдан то 1000 йилларгача дунёда атиги 3 миллион одам яшаган. 1600 йилга келиб, аҳоли 500 миллионга, 1830 йилга келиб эса бир миллиардга етган. Ундан кейинги ўн йилликларда одамзоднинг кўпайиши мисли кўрилмаган даражада тезлаша бошлади. Ҳозирда йиллик табиий кўпайиш 90-100 миллион нафарни ташкил этмоқда, демографлар тахминича 2025 йилга бориб Ер шари аҳолиси нуфузи 8,5 миллиардга етиши мумкинлиги юқорида қайд этилди.

↳ Энди тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак. Чучук сув захиралари ўзгармагани ҳолда тобора ўсиб бораётган дунё аҳолисининг сувга бўлган эҳтиёжини қандай қилиб қондириш мумкин. Ҳозирнинг ўзида дунё аҳолисининг учдан бир қисмигина тоза сув ичгани ҳолда, яна учдан бир қисми ичса бўладиган, қолган бир қисм аҳоли эса ичишга умуман яроқсиз, ифлосланган сувдан истеъмол қилишади. Бундай ифлосланган сувдан ичадиган аҳоли ўртасида ўлим даражаси ҳам юқори. Тоза сув – оби ҳаёт, тириклик манбаи бўлгани ҳолда, сув ифлосланса ҳаёт учун хавfli манбага айланади ва турли эпидемиологик касалликларни келтириб чиқаради.

↳ Юқорида айтиб ўтилганлардан ҳам маълум бўладигани, одамзод ўз келажагини, ўз насли бардавомлигини ўйласа, сувни исроф эт-

маслиги ва ифлослантирмаслиги лозим экан. Лекин чучук сув танқислиги мавжуд бўлган бир пайтда, кўп ҳолларда у исроф қилинмоқда. Айниқса, шаҳарларда қишлоқлардагига қараганда сув сарфи, исрофгарчилиги жуда юқори. Ҳозирги кунда шаҳарларда коммунал хўжалик тармоқларининг ҳам чучук сувга бўлган эҳтиёжи тобора ошиб борапти. Ҳисоб-китобларга қараганда, бир кунда бир қишлоқлик ўртача 55 литр сув сарфлагани ҳолда, шаҳарлик 150 литр сувни сарфлаб юборар экан. Жаҳоннинг жуда йирик шаҳарларида сув сарфи бундан ҳам юқори. Масалан, Москвада ҳар бир одамга кунига 600, Санкт-Петербургда 700, Нью-Йоркда 800 литргача сув сарф бўлар экан.

✓ Ҳозирда урбанизация жараёнининг шиддатини эслайдиган бўлсак, бу рақамлар янада сергак тортиради одамни. Бундан 50 йиллар муқаддам дунё аҳолисининг 30 фоизи шаҳарларда яшаган бўлса, бу кўрсаткич 2001 йилга келиб, 50 фоизни ташкил этди. Мутахассислар башоратича, асримиз ўрталарига бориб ривожланган мамлакатлар аҳолисининг 90 фоизи шаҳарларда яшайди. Ҳатто, ҳозир ҳам Буюк Британия, Испания, Исроил, Нидерландия аҳолисининг 90 фоизи, АҚШ, Канада аҳолисининг 82 фоизи, Швеция, Германия аҳолисининг 80 фоизи, Япония аҳолисининг 78 фоизи шаҳарларда истиқомат қилмоқда. Кам қисм қишлоқ аҳолисининг катта нуфуздаги шаҳар аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаб улгуриши ҳам бугунги кунда мамлакатларнинг ривожланганлик даражасини белгиловчи бир мезон бўлиб қоляпти.

✓ Бу ўринда чучук сув захирасининг 60 фоизини қишлоқ хўжалик тармоқлари истеъмол қилишини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Фақат XX асрнинг ўзидаёқ суғориладиган ерлар майдони 40 миллион гектардан 250-300 миллион гектарга кўпайди. Суғориб деҳқончилик қилинадиган ерларнинг асосий қисми Ҳиндистон (57 млн. гектар), Хитой (50 млн. гектар), АҚШ (21 млн. гектар), Покистон (17 млн. гектар) каби давлатларга тўғри келади.

✓ Маълумки, сув жамики мавжудотнинг тириклик боисидир. Маълумотларга қараганда, ўсимликлар таркибининг 90 фоизи, одамлар ва ҳайвонлар организмнинг 75 фоизи сувдан ташкил топади ва организмдаги сувнинг 10-12 фоизи йўқотилса, бу ҳалокатли бўлиши мумкин. Инсонлар ўз эҳтиёжлари учун қанча сув сарф этишлари, ўсимликлар парвариши учун қанча сув зарур бўлиши ҳусусида биламиз ва кўп гапирамиз. Лекин ер юзидаги мавжуд

хайвонларнинг сув истеъмоли кўпинча эътибордан четда қолмоқда. Ҳолбуки, хайвонлар ҳам сув истеъмол қилишда ва уни ифлослантиришда одамлардан қолишмайди. Масалан, бир кунда кўй ва эчки 5-6 литр, эшак 10-12, от 10-15, сигир ва чўчка 15-20, бўрдоқи новвослар 30 литргача сув ичади. Туя эса бир ичишда 100 литргача сув ичади. Ҳайвонларнинг сони ҳам ер юзидаги одамлардан кўпроқдир. Маълумотларга қараганда, жаҳонда йирик шохли қорамоллар сони тахминан 1 миллиард 300 миллионга тенг (шундан 210 млн. Ҳиндистонда, 165 млн. Бразилияда, 102 млн. АҚШда, 100 млн. Хитойда ва ҳ.к. мавжуд).

✓ Кўйларнинг сони эса 1 миллиард 200 миллионга (Хитойда 132 млн., Австралияда 123 млн., Эронда 50 млн., Янги Зеландияда 47 млн.).

✓ Чўчкаларнинг сони 1 миллиард атрофида (Хитойда 425 млн., жами чўчкаларнинг 50 фоизи шу давлатда, АҚШда 60 млн., Бразилияда 35 млн.).

✓ Эчкилар сони 700 миллион бўлиб, қатта қисми Туркия, Эрон, Анд ҳудудида. Дунёда товуқлар сони 14 миллиард бўлиб, унинг 3 миллиарди Хитойда боқилади.

✓ Сувни кўп истеъмол қиладиган ва ифлослантириб, касаллик тарқатадиган зараркунанда хайвон – каламуш ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. Каламушлар сони ҳозирги кунда турли манбаларда 10 миллиард атрофида эканлиги таъкидланмоқда.

✓ Бу ўринда бир гуруҳ хайвонларнигина санадик. Биз санамаган хайвонлар ва уларга кетадиган сув сарфи ҳали қанча!

✓ Айтиш жоизки, ер юзида инсоният нуфузи ошиб боргани сари боқиландиган хайвонлар сони ҳам ортиб бораверади. Чунки одамзод ўз эҳтиёжига кўра, уларнинг гўшти, жунни, сути, тухуми, ёғи, териси учун кўпайтириб боради. Масалан, кейинги 50 йил ичида чўчкалар сони 3 мартага кўпайган бўлса, товуқлар сони 30 йил ичида 2 мартага ортган. Албатта, бу хайвонлар кўпайгани сайин уларнинг сувга бўлган эҳтиёжи ҳам орта боради. Зеро, халқимиз нақлида топиб айтилганидек: “Бир товуққа ҳам дон, ҳам сув керак”.

✓ Жамият тараққиётининг ҳозирги даврда инсон фаолияти ва сув билан боғлиқ орол муаммоси ҳам муҳимдир. Орол фожиаси атиги 35-40 йил ичида кўз ўнгимизда содир бўлган ва инсоният тарихидаги энг мудҳиш экологик ҳалокатлардан биридир. Денгиз атрофида яшайдиган 35 млн. аҳоли унинг таъсири остида қолди. Орол

ўзининг транспорт, балиқчилик, мўйначилик каби кўплаб халқ хўжалигига фойда келтирувчи манба сифатидаги аҳамиятини йўқотди. Бу фожиа ҳақида ўнлаб, юзлаб китоблар ёзилди, видеотасвирлар олинди. Оролга бағишланган турли даражадаги симпозиум ва конференцияларнинг сони 200 тага етди. Денгизни кутқариш лойиҳаларининг сони ҳам 300 тага етди. Лекин бу давр мобайнида Орол денгизи куриб, иккига ажралиб бўлди.

✓ Оролнинг куриши натижасида Орол атрофида кишининг ҳавоси 1,5-5 градусга совиди, ёз кунларининг ҳарорати эса 1,5-2,5 градусга исиди. Ўсимликларнинг вегетация даври эса 10-15 кунга қисқарди. Орол бўйидаги ўнлаб-юзлаб кўллар ва ҳавзалар куриди. Ушбу кўллар атрофида ҳайвонлар боқиларди, балиқ урчитиларди, ондатра, нутрия, кўтб тулкилари кўпайтириларди. Амударё дельтасидаги 800 минг гектар ер майдонидаги тукайзорлар ва қамишзорларга путур етди, улар йўқ бўлиш арафасида; 200 турга яқин ўсимликлар ва ҳайвонларнинг турлари йўқ бўлди. Тупроқнинг гумус қатлами эса 2-3 мартага камайиб кетди. Орол денгизининг куриши билан бир вақтда дарё сувининг ва у билан боғлиқ ҳолларда ер ости сувларининг ҳам ифлосланиши рўй бермоқда.

✓ Оролнинг куриган ҳавзасидан шамоллар билан учаётган заҳарли тузларнинг кристаллари, айниқса, денгиз бўйидан 300-500 км масофагача ўз таъсирини ўтказмоқда. Бундай шамоллар Орол ҳавзасидан йилига турли хил йўналишда 10-15 марталаб қайтарилиб туради.

✓ Курилиб турибдики, Орол атрофида сув экологияси билан боғлиқ бўлган жуда ҳалокатли экологик вазият вужудга келган.

✓ Биласизми, Орол денгизи ҳавзасида истеъмолчиларга ва денгизгача етадиган сув захиралари бор. Асосий муаммо эса бу сув захирасидан авайлаб, тежаб-тергаб фойдалана билишдадир.

МУНДАРИЖА

Суз боши	3
Дунё аҳолиси сони динамикаси	7
Аҳолининг дунё бўйлаб жойлашуви ва унинг омиллари	28
Аҳолининг такрор барпо бўлиши	50
Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби	88
Дунё аҳолисининг миллий ва ирқий таркиби ҳақида	113
Дунёнинг демографик башорати ва глобал муаммолар	143